

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

На правах рукопису

ЧАЧАВА Васіль

УДК 32:159.923.2(=353.1)] “1939/1945”

**ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРУЗИНСЬКОГО
КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник
ДЕНИСЕНКО Валерій Миколайович,
доктор політичних наук, професор

Львів - 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ ТА ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	12
1.1. Дослідження колабораціонізму в межах дискусії про його історичні передумови	12
1.2. Визначення політичної ідентичності в новітніх соціально-політичних дослідженнях	25
Висновки до розділу 1	37
РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ ТА ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	38
2.1. Методологія міждисциплінарних досліджень колабораціонізму в умовах Другої світової війни.....	38
2.2. Сучасні методологічні підходи щодо політичної ідентичності та її форм в умовах радикальних соціальних змін	52
Висновки до розділу 2	62
РОЗДІЛ 3 ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРУЗИНСЬКОГО РУХУ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921-1941 рр.)	63
3.1. Особливості формування політичної ідентичності грузинської еміграції	63
3.2. Грузинський національний рух та форми його політичної ідентичності у міжвоєнний період.....	72

3.3. Проблема колабораціонізму в грузинському самостійницькому русі у 1939-1941 рр.	83
Висновки до розділу 3	95
РОЗДІЛ 4 ГРУЗИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТВОРЕННЯ КОЛАБОРАЦІОНІСТСЬКИХ ФОРМУВАНЬ ТА ЇХ ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ.....	96
4.1. Грузинські колабораціоністські організації та їх діяльність.....	96
4.2. Грузинські колабораціоністські формування в складі німецьких збройних сил та сил правопорядку	118
4.3. Політична ідентичність та тотальна війна	135
Висновки до розділу 4	173
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема грузинського колабораціонізму та його політичної ідентичності в роки Другої світової війни належить до найменш вивчених та дискусійних. Драматичні події цього історичного періоду висвітлюють причини, які зумовлювали вибір як персональний, так і певних політичних сил.

Термін «колаборація», «колабораціонізм» походить від французького «collaboration», що означає «співпраця», «співробітництво з ворогом». У дослідженні проаналізовано колабораціонізм як жителів Грузинської РСР, так і представників грузинської політичної еміграції в роки Другої світової війни з військовими та цивільними органами іноземних держав.

Колабораціонізм – уявище, яке характерне для практично усіх часів і періодів світової історії. У період Другої світової війни з військовими та цивільними органами країн, яким протистояла держави антигітлерівської коаліції, співробітничало частина населення європейських і азійських країн. Грузинська колаборація мала низку специфічних ознак, пов'язаних із військово-політичними, соціально-економічними, етнічними, культурними, релігійними, морально-психологічними та історичними чинниками. Визначальними для її характеру були тривала історична традиція державності, перервана фактично у насильницький спосіб. Зокрема у 1921 р., в результаті більшовицької окупації Грузії, що суттєво впливало на політичну ідентичність частини грузинського суспільства. Також вагомим чинником, який обумовлював особливості форм політичної ідентичності грузинського колабораціонізму, було те, що під час Другої світової війни бойові дії не відбувалися на території Грузії, і вона не зазнала окупації нацистським режимом.

У 40-80-их роках ХХ ст. в Радянському Союзі у наукових дослідженнях практично не аналізували цієї теми, лише частково згадуючи про участь грузинських легіонерів у війні на боці Вермахту. Цю інформацію

інтерпретували відповідно до пануючої світоглядної парадигми. Проблема не могла отримати наукового розкриття з міркувань суто політичних: дослідження форм політичної ідентичності потребувало розкриття спонукальних причин доволі активної участі грузинів у боротьбі проти радянського режиму. Не зважаючи на суттєві відмінності між представниками грузинських політичних сил, що пібримували ті чи інші контакти з німецькою владою, протистояння радянському режиму, як режиму окупаційному, було визначальним у їх діяльності.

Не знайшла достатнього відображення проблема і у 90-их роках ХХ століття. В Грузії опубліковано мемуарну літературу, що дало змогу отримати інформацію безпосередньо від учасників військового протистояння з радянським режимом. Без сумніву, такі матеріали є надзвичайно цікавими та інформативними, але вони теж відображають певну позицію. Монографія Г. Мамулія «Грузинський легіон у боротьбі за свободу і незалежність Грузії в роки Другої світової війни» видання 2003 та 2007 рр. надзвичайно важлива для осмислення проблеми колабораціонізму. Проблему грузинського колабораціонізму в Україні висвітлювали контексті участі грузинів у боях на стороні УПА.

Зауважимо, що досліджувану тему висвітлено в іноземних джерелах, переважно німецькомовних. Маємо на увазі мемуарну літературу безпосередніх учасників подій та узагальнюючі праці науковців. Однак зосереджуються вони на військовій складовій подій і не подають належного аналізу політичної ідентичності грузинів під час Другої світової війни, яка вражає небаченими масштабами руйнувань та людських жертв. Людина у таких обставинах нерідко втрачає найменшу можливість для самовираження, реалізації чи декларації своєї політичної ідентичності. У надзвичайно складних умовах деякі представники грузинського суспільства намагались зберегти власну суб'єктність, окреслити політичну ідентичність. Сучасна глобальна нестабільність, зокрема у Грузії та Україні актуалізує проблему

політичної ідентичності у умовах збройного конфлікту Окреслені зауваження визначають наукову й суспільну актуальність обраної теми дисертації.

Закономірно розглядати політичну ідентичність грузинського колабораціонізму окресленого періоду як похідну від певної традиції політичної культури, політичних відносин і водночас як чинник її формування. Тобто зважений аналіз форм політичної ідентичності грузинського колабораціонізму неможливий поза грузинським історичним і політичним контекстом.

Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка «*Теорії політики: форми політичної рефлексії*» (Державний номер реєстрації № 0111U005524).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є концептуалізація проявів політичної ідентичності грузинського колабораціонізму та виокремлення його основних практик та чинників у контексті Другої світової війни.

Для реалізації поставленої мети вирішуються такі **завдання**:

- визначити теоретико-методологічні засади дослідження грузинського колабораціонізму під час Другої світової війни як політичного явища; дослідити еволюцію терміна «колабораціонізм» та концептуальні підходи щодо класифікації явища колабораціонізму в науковій літературі;

- уточнити поняття «колабораціонізм» та «грузинський колабораціонізм», типи прояву колабораціонізму як конкретно-історичного та політичного явища;

- узагальнити і консолидовано представити концептуальні підходи до поняття «політична ідентичність» та визначити роль цього концепту в умовах трансформацій зумовлених Другою світовою війною;

- уточнити методологію та методіку дослідження грузинського колабораціонізму, використовуючи конкретно-історичний підхід та порівняльний аналіз;

- виявити прояви форм політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в різних періодах Другої світової війни;
- виокремити прояви військового грузинського колабораціонізму в умовах війни ;
- з'ясувати роль та вплив глобального військового конфлікту на характер політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в різні періоди Другої світової війни.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичне явище грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни.

Предметом дослідження стали передумови і форми політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в роки Другої світової війни.

Методологія та методи дослідження

Дослідження є спробою міждисциплінарного аналізу політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в роки Другої світової війни. У процесі вивчення проблеми застосовано такі підходи:

- інтегративний, який передбачає якісно нове розуміння процесів політичної ідентичності в середовищі частини грузинського суспільства в умовах Другої світової війни, та їх співробітництва з іноземними державами.
- політично-антропологічні методи, що вивчають феномен ідентичності, тобто того, як політичний суб'єкт самоусвідомлює себе;
- системний - шляхом комплексного дослідження колабораціонізму як явища обумовленого контекстом політичних реалій та відповідною логікою функціонування;
- історичний, який дає змогу дослідити формування та розвиток процесів і подій колабораціонізму у виокремленій спільноті в конкретних історичних умовах та у хронологічній послідовності з метою виявлення закономірностей, суперечностей;
- термінологічного аналізу для уточнення змісту понять «колабораціонізм», «політична ідентичність»;

- діяльнісний, що вказує на здатність виділеної спільноти внаслідок формування та збереження політичної ідентичності виходити за межі традиційно визначених для «колаборантів»;

- соціокультурний, що акцентує увагу на культурній традиції досліджуваної національної спільноти, та її вазі як для процесу політичної ідентичності так і практики грузинського колабораціонізму;

- порівняльний, завдяки якому встановлюється подібність та відмінність у складових політичної ідентичності грузинського колабораціонізму, які забезпечують розуміння специфіки такого складного та неоднозначного явища.

Окреме місце в дослідженні посідають методи вивчення та аналізу документів, статистичних даних.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає у комплексному розгляді проблем та форм грузинського колабораціонізму в роки Другої світової війни. У межах даного підходу одержано результати, які відзначаються науковою новизною та виносяться на захист.

Уперше:

- здійснено концептуалізацію політичної ідентичності грузинського колабораціонізму та виокремлено його прояви під час Другої світової війни: побутовий, військовий, економічний, культурний, адміністративний, індивідуально-політичний;

- виявлено і введено до наукового обігу значний масив маловідомих та не відомих для українських дослідників документів, що стосуються політичної ідентичності грузинського колабораціонізму, зокрема - спогади учасників грузинських військових формувань та представників німецького командування;

- досліджено проблему політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в роки Другої світової війни на політико-історіософському і суспільно-психологічному рівні, що дозволило з'ясувати типові й особливі вияви цього явища, яке розглядається в умовах силового протистояння

режимів, які повністю відкинули право індивіда на самостійну політичну позицію;

- з огляду на колаборацію у праці охарактеризовано діяльність провідних кіл грузинського самостійницького руху як у міжвоєнний період, так і під час війни: грузинських націонал-демократів, соціал-демократів, та помірно консервативних сил.

- охарактеризовано особливості політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в умовах глобального військового конфлікту. Кризовий період світової історії підтвердив ціннісний характер політичних переконань її носіїв, Політичні процеси не є прямолінійними, можливість виникнення глобальних небезпек обумовлюється перш за все недостатнім врахуванням наслідків деформації суспільної свідомості тоталітарними режимами. Негативний досвід Другої світової війни розкрито як емпіричний матеріал, покликаний сприяти уникненню загроз формування тотальності на більш сучасному технологічному рівні.

Уточнено:

- комбіновану методологію вивчення політичної ідентичності грузинського колабораціонізму, яка поєднує методи історичного, діяльнісного, соціокультурного підходів;
- розуміння соціально-політичної природи грузинського колабораціонізму;
- знання про основні напрями політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни.

Набули подальшого розвитку:

- наукове уявлення про прояви політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни;
- характеристика типів практик окупаційної влади, спрямованих на досягнення масштабності явища колабораціонізму;
- знання про внутрішню єдність політичної ідентичності національних спільнот, які шукали можливості для відновлення незалежності в умовах Другої світової війни, зокрема грузинських легіонерів та УПА;

- знання про еволюцію політичної ідентичності грузинських мілітарних сил, що брали участь у Другій світовій війні на боці вермахту.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів
Запропонована концептуалізація явища грузинського колабораціонізму та його політичної ідентичності в роки Другої світової війни створює теоретико-методологічну перспективу для подальшого політологічного вивчення колабораціонізму та політичної ідентичності, які простежувалися під час війни та окупації і вплинули на суспільний розвиток. Поглиблено наукове знання щодо проявів та чинників колабораціонізму під час Другої світової війни. Теоретичні положення, узагальнення та висновки дисертаційного дослідження мають значення для розвитку політичної науки як прикладної дисципліни. Вони розкривають явище колабораціонізму у його неоднозначності та можливості застосування розуміння політичної ідентичності в умовах сучасних військових конфліктів, зокрема і на території України. Теоретичні положення та емпіричні результати дослідження можуть бути використані у процесі розробки та читання навчальних курсів з історії політичної думки, політичної історії, конфліктології тощо. Застосування результатів дослідження в навчальній та політико-управлінській практиках сприятиме підвищенню толерантності та порозуміння між представниками різних поколінь суспільства щодо історичних подій, які суттєво вплинули на розвиток політичних процесів в суспільствах, що зазнали вагомого впливу Другої світової війни.

Апробація результатів дисертації. Принципові ідеї, ключові завдання дисертації та основні положення було викладено у доповідях і повідомленнях на звітних наукових конференціях філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (2015-2016 рр.), Міжнародній науковій конференції «Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у ХХ-на початку ХХІ століття» (м. Ужгород, 2015 р.), «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (м. Одеса, 13-14 березня 2015 р.), Регіональній науково-теоретичній конференції «Актуальні проблеми

міжнародних відносин та зовнішньої політики» (м. Львів, 21 травня 2015 р.). Результати дослідження також обговорено на засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи висвітлено у 10 наукових публікаціях, із них 1 стаття розміщена у періодичному іноземному виданні з політичних наук та 5 статей у фахових виданнях України з політичних наук та 4 тезах наукових конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (що містять 10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації складає 203 сторінки, з них 164 сторінки – основна частина, 23 сторінки – список використаних джерел, який містить 249 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ ТА ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Дослідження колабораціонізму в межах дискусії про його історичні передумови

Проблема колабораціонізму, зокрема грузинського в роки Другої світової війни – одна з білих плям в українській політичній науці. У радянський період її майже не вивчали. А у поєднанні з проблемою політичної ідентичності не досліджували. Ґрунтовних праць. У яких поєднується проблема колабораціонізму та форм політичної ідентичності у вітчизняній політології немає. Утвердження ідентичності в політичному вимірі буття не є новою проблемою без належного самоствердження через механізми політичної дії особистість буде завжди локалізованою. Політичний простір буття, реалізації свободи як критерію ідентифікації зумовлює здійснення людини загалом. Невід’ємною формою не-згоди є дія, попередньо окреслена зовнішньою схемою: якщо протиріччя не вирішуються, не відбувається розвиток, синтез, відбувається лише ентропія, «гра на пониження інтелекту», яка веде до уніфікованого, усередненого ординату, що й закріплюється як норма та зразок, клеймо «людського»[22, с. 9]. Події Другої світової війни і ті, що їй передували, виявили радикальну розбіжність між політичною ідентифікацією людини і спроможністю її демонстрації. І ще більш трагічно – нерідко втрату сенсу у демонстрації політичної ідентичності.

Термін «колабораціонізм» (*франц. collaboration – співробітництво*) часто використовують для означення добровільної співпраці (на противагу вимушеній) окремих груп чи прошарків населення окупованих територій з окупантами. Сучасні дослідники розмежовують, колабораціонізм, що передбачає політичну угоду з окупантом, «кооперування» з окупаційною

владою у цивільних галузях, та колабораціонізм, як «спільне ведення війни» на боці окупаційних сил. Загалом розрізняють побутовий, адміністративний, економічний, військовий, політичний та військово-політичний колабораціонізм. Для окупованих європейських країн найхарактерніший був політичний та військово-політичний колабораціонізм. Він виявлявся у створенні номінально незалежних урядів чи адміністративних інституцій, організації пронацистських рухів та партій (Франція, Норвегія, Данія, Нідерланди, Греція, Сербія, Угорщина). Наприклад, французький уряд «не тільки капітулював перед носієм «нового порядку» у світі, а й, прислужуючись йому, пішов на відверту зраду інтересів свого народу» [119. С. 49]. Уряди інших європейських держав — Бельгії, Нідерландів, Данії, Норвегії, у квітні–травні 1940 р., зрадивши державні інтереси, також почали співпрацювати з Гітлером. За збереження номінальної державності ці країни заплатили васальною залежністю.

Терміни «колабораціонізм» («колаборація») та «колабораціоніст», які використовують у сучасній українській політичній науці, почали застосовувати після нападу Німеччини на Францію у травні 1940 р. та капітуляції (22 червня цього ж року) французького уряду А. Петена, який визнав окупацію двох третин території країни і, погодився на роззброєння національної армії.

Німецький учений Х.-В. Нойлен [231, с. 39-49] вважає, що найсуттєвішими причинами колаборації були політичні мотиви. Дослідник акцентує увагу на національному питанні, розвитку національної ідеї. В умовах війни жевріла перспектива відродження чи створення національної державності. Серед моделей (груп) мотивів колабораціонізму він виокремлює – антикомуністичну спрямованість, яка поєднувалася з ідеєю проголошення незалежності та самостійності (естонці, латиші, литовці, українці, грузини, народи Кавказу[231, с. 39-49]. Х.-В. Нойлен зазначає, що, по-перше, явище колабораціонізму стосується не тільки періоду Другої світової війни, а повторюється постійно в історії людської цивілізації; по-

друге, нетреба трактувати «колабораціонізм» як синонім зрадництва [231, с. 39]. Тому достатньо обгрунтованим є розгляд форм політичної ідентичності в контексті грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни. Результат будь-якого протистояння багато в чому залежить від усвідомлення суспільством власної свободи та ідентичності, що потребує уваги до чинників які формують свідомість нації (культура, історична пам'ять, менталітет, мова та ін.) та визначають принципи демократичного розвитку держави. Свідомість нації потребує власної системи орієнтацій, що ґрунтується на національній ідеї.

Г. Лебон приписував ідеям, які поширюються, таємничу силу – «урочистість». Вона є найпотужнішою причиною будь-якого панування [82].

Х.-В. Нойлен, запропонував класифікацію колабораціонізму на підставі мотивів та інтенсивності. На нашу думку, важливим були спонукальні мотиви більшості грузин, які пішли на співпрацю з німецькою владою: тактичний (колабораціоністи співробітничать із ворогом, маючи на меті дочекатися моменту, сприятливих політичних обставин, щоб звільнитися від окупантів); умовний (колабораціоністи йдуть на співробітництво у разі дотримання німецькою стороною певних політичних чи військових умов) [231, с. 41-42].

Таке неоднозначне явище, як колабораціонізм потребує глибокого і виваженого дослідження. Відтак ми маємо на меті охарактеризувати феномен грузинського колабораціонізму в роки Другої світової витоки, причини грузинського колабораціонізму й основні напрями співпраці з Третім Райхом та взаємозв'язок з формами політичної ідентичності.

В енциклопедіях радянського періоду до початку 80-х рр. називали колабораціоністами тих, хто, зрадивши свою батьківщину, співробітничав під час Другої світової війни з нацистами в окупованих гітлерівською Німеччиною країнах Західної Європи [137, с. 553; 138, с. 271]. Від середини 80-х років ХХ ст. поняття «колабораціонізм» трактували ширше, маючи на увазі окуповані території, зокрема й східноєвропейські [124, с. 276].

В сучасній «Енциклопедії історії України» зазначено: «У світовій суспільно-політичній літературі співпраця з окупантами розглядається як ганебне явище, як дії, спрямовані проти інтересів власного народу, держави та її союзників». Розрізняють колабораціонізм політичний, військовий, військово-політичний, адміністративний, економічний, побутовий. Колабораціонізм є не вимушеною, а добровільною співпрацею з окупантами [51, с. 440-441].

Автори шеститомної політичної історії України ХХ ст. охарактеризували колабораціонізм радянських людей з окупаційним режимом у військовій, економічній і побутовій сферах. Для визначення політичного співробітництва було вжито поняття «частковий колабораціонізм» [109, с. 343].

В українській історіографії природу й типологію колабораціонізму охарактеризовано найповніше в монографії Валентини Шайкан [154]. У цьому понятті В. Шайкан виділила політичну, адміністративну, військову, економічну, побутову і культурну складові, а саму проблему пов'язала зі стратегією виживання народу в умовах окупації, характером міжнаціональних відносин, специфікою релігійного життя тощо. «Аналіз стану колаборації місцевого населення та військових формувань, що утворилися на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони, дає змогу зробити висновки, що колабораціонізм був цілком закономірним явищем в умовах гітлерівської окупації. Він виник не як прояв нацистської ідеології, а як несприйняття більшовизму, як засіб самозбереження і результат адаптації населення до екзистенційних, екстремальних умов війни та окупації» [154, с. 408-409].

Грунтовною є праця російського науковця М. І. Семіряги [118]. Дослідник пояснює природу колабораціонізму радянських громадян не прихильністю до нацистської Німеччини, а важкими соціально-політичними й національними умовами в СРСР [154, с. 471]. Процес формування та залучення до бойових дій східних легіонів висвітлено у праці С. Дробязко

«Друга світова війна 1939–1945. Східні легіони і козачі частини у вермахті» [57].

До середини 80-х рр. ХХ ст. термін «колабораціонізм» поширювався тільки на ті країни Західної Європи, уряди яких капітулювали перед гітлерівською Німеччиною і пішли на співпрацю з нею. Згодом його почали застосовувати, і аналізуючи поведінку під час Другої світової війни й певної частини громадян східноєвропейських держав. Тлумачення самого терміна базувалося на факті зради інтересів власного народу і держави. Тут, власне, і виникає суперечність. Чи можна (або наскільки можна) називати Грузинську Радянську Соціалістичну Республіку національною – державою?

Під час Другої світової війни у збройних силах Третього Райху воювали різні національні формування, зокрема кавказькі та північнокавказькі. Значну роль у формуванні кавказьких національних легіонів відіграли політичні емігранти, котрі мали чіткі націоналістичні погляди. Серед військовополонених, з яких комплектувалися кавказькі легіони, емігрантські сили змогли зокрема реанімувати гасла про незалежність закавказьких республік. У 1917–1924-рр. націоналістичні ідеї найактивніше відстоювали в Грузії націонал-демократи і соціал-демократи, в Азербайджані – партія «Мусават», у Вірменії – партія «Дашнакцутюн» [46, с. 132].

Монографія Г. Мамулія «Грузинський легіон у боротьбі за свободу і незалежність Грузії у роки Другої світової війни» [89] (побачило світ два видання – 2003 і 2007 рр.) – одне з найбільш ґрунтовних академічних досліджень цієї проблеми. В західній історіографії участь грузинських добровольчих формувань Вермахту найбільш ґрунтовно висвітлена у праці німецького вченого Й. Хоффмана [192]. Спираючись на неопублікований на той час архівний матеріал, дослідник переконливо доводить неспроможність тези радянських вчених про те, що військовослужбовці східних формувань, як і лідери національно-визвольних рухів, що співробітничали з Берліном,

були слухняними маріонетками в руках керівників Третього Райху. Й. Хоффман на підставі документів стверджує, що більшість ініціатив, які стосувалися формування добровольчих загонів, а також спроб внесення змін у східну політику Німеччини, висували люди, які негативно ставилися до націонал-соціалізму: консервативних військових та дипломатів, які у 1944 р. намагалися фізично усунути Гітлера.

Використання грузинських формувань на Західному фронті, зокрема у Франції 1944 р., висвітлили французькі вчені: Ф. де Лануа та Ж. Лапанн, Ж. Бернажа [211].

Тема політичного співробітництва народів Кавказу з Берліном у період Другої світової війни висвітлена в книзі німецького вченого Н. фон Мюллена [226]. Відзначимо також колекцію архівних матеріалів проф. Г. фон Менде, одного з провідних спеціалістів з питань національних відносин в СРСР. У роки війни він очолював кавказький відділ Східного міністерства, відповідальний за напрацювання концепції німецької політики по щодо народів Кавказу.

Прийнятність співробітництва з Німеччиною для багатьох представників опозиційних до радянської влади політичних сил, що перебували на еміграції чи опинились в полоні та вziali участь у війні на боці вермахту, обумовлювалась репресивним характером більшовицького режиму.

Голландський учений С. Шаап, аналізуючи утопічну свідомість, зокрема – марксизм, зауважує, що згідно марксистського тлумачення, класова боротьба може стати успішною лише у разі радикальної постановки проблеми, яка проголошує боротьбу тотальною справою, — такою, де на кону *нічого* або *все*. Тобто той, хто є *нічим*, повинен *стати* усім. Мислення та вчинки, істина та воля є завжди вираженнями конкретного *буття*. Це ядро матеріалізму. Людська суб'єктивність відображає не лише це буття, але й поняття добра та зла. Саме тут формулюється матеріалістичне кредо. Маркс

намагається спонукати людську волю за допомогою відчуттів, емоцій, пристрастей. Кажучи словами Ніцше, Маркс намагається звільнити якомога більше спонукальної сили, аби потім долучити до неї безжалісну волю, яка скеровуватиме людину у класовій боротьбі [153, с. 90]. Отже, ідея безкомпромісної боротьби неминуче передбачає примус. І то примус масштабний. Очевидно, що такий примус є вимушеною необхідністю, покликаною здолати вади недосконалої реальності. Людська думка завжди усвідомлювала вади людської природи і прагнула їх подолати. Людина усвідомлювала складність цієї справи, а тому переважно підходила розважливо, як до завдання, що потребує терпіння і тривалих зусиль, перш за все поступової еволюції внутрішнього духовно-культурного світу. Марксизм запропонував радикальне вирішення проблеми шляхом повного заперечення попередньої економічної та історичної традиції. Хай би якою була індивідуальна природа людини, особливий стиль життя індивіда все ж зникає, так само як і право приватної власності.

На масових репресіях в СРСР, зумовлених тоталітарним характером режиму, наголошує і С. Куртуа у праці «Чорна книга комунізму». Він відзначає, що навіть найменші спроби самої влади якось пом'якшити репресії не давали результату. Наприклад, депортовані куркулі, у принципі поновлені у своїх громадянських правах після п'ятирічної депортації, мали право залишати місце свого примусового проживання. Вони почали повертатися у рідні села, що й зумовило чимало проблем і складних ситуацій. Де їх поселяти, чи можна дозволити їм вступати у колгоспи адже їхнє майно й оселя були конфісковані? Логіка репресій допускала лише перепочинок; вона не передбачала повернення назад [151, 170].

Тому необґрунтованими є застереження багатьох експертів, які вважають, що поняття геноцид втратить свій особливий історичний і правовий статус і в певному сенсі «здешевіє», якщо до нього зарахувати знищення соціальних і політичних груп. Іноді соціальні та національні/етнічні категорії накладаються як-от під час голодомору 1932–

1933 років в Україні. Радянські карально-репресивні органи ретельно виконували завдання, жорстоко й нещадно переслідуючи й знищуючи національно свідомих і непокірних. Геноцид як виплід комуністичних суспільств – сталінської Росії, маоїстського Китаю та пол-потівської Камбоджі – де загинули мільйони громадян, треба розглядати і як геноцид проти національних меншин [97, с. 14]. І власне тому важливим є питання політичної ідентичності. Такі масові репресії були покликані упокорити чи навіть знищити людей, спонукати відмовитися від претензій на самоідентифікацію, визнавати ту, яку обере для них влада, тобто відмовитися від суб'єктності.

У зв'язку з цим важливо звернути увагу, як загалом політична наука інтерпретує поняття політичної ідентичності. Зокрема, в політологічному довіднику українські науковці В.М. Піча та Н.М.Хома зазначають: «Під ідентичністю розуміють почуття належності особи до певної групи, згода з певними політичними цінностями, вираз симпатії до певної партії, лідера, надання їм підтримки» [110]. У політологічному аналізі російських дослідників за редакцією Е.Ю. Мелешкіної – вказують, що «політична ідентичність – ототожнення суб'єктом політичного процесу себе з певною визначеною політичною позицією, що визнається іншими суб'єктами політичних відносин» [108].

У європейських мовах ідентичність (в англійській – *identity*, у французькій – *identite*, в німецькій – *identitat*), на відміну від українського відповідника, позначає не тільки «тотожність» та «автентичність», але й «особу, особистість». Саме останнє значення є найважливішим і для його термінологічного вживання у працях про європейську ідентичність. Психологічна семантика терміна спрямовує до відповідних теоретичних узагальнень, саме тому європейську ідентичність найчастіше розуміють як відчуття або почуття (*sense, feeling*) належності до певної спільноти[212]. Не зважаючи на відмінності практично центральним елементом для усіх цих

визначень є суб'єктність особи, її спроможність обирати власну позицію, її у певний спосіб реалізовуючи її не остерігаючись фізичного знищення.

Співпрацю з Німеччиною неможливо об'єктивно оцінити, не враховуючи обставини, в яких опинилися громадяни Радянського Союзу, що зазнавали тиску, спрямованого передусім на зміну їх політичної ідентичності та формування у них здатності без опору сприймати таку форму політичної ідентичності, яка визначається владою.

В. Шайкан, даючи визначення економічному (співпраця у будь-яких галузях економіки), побутовому (налагодження доброзичливих взаємин між окупантами та місцевим населенням), культурному (співпраця у духовній сфері) колабораціонізму, акцентувала на тому, що трудову діяльність робітників, селян, службовців, яка давала змогу вижити, «за відсутністю в ній ознак злочинів, треба вважати такою, що не підлягає переслідуванню» [154, с. 48-49].

Чимало грузинів не сприйняли окупації Радянською Росією незалежної Грузії у 1921 р. Відомий грузинський емігрант М. Кавтарадзе у спогадах зазначав: «Початок війни зустріли грузини по-різному: деякі піддалися захопленню, дехто подивився на це з підозрою, а дехто розгубився ... Німеччина зіткнулася з силою, повалення якої було необхідною попередньою умовою для свободи нашої багатостраждальної батьківщини. Були емігранти, що присвятили двадцять років боротьби за свободу батьківщини і впродовж цих двадцяти років не зуміли знайти жодного справжнього союзника. Але коли Німеччина, країна, що є єдиним можливим нашим союзником, єдина з великих держав, зацікавлена в розпаді Російської імперії, стала наступати на Росію, згадані грузини вважали, що трапилося явище негативне для нас. Причина полягала в тому, що тодішньою Німеччиною керував диктаторський режим, який окрім Росії воював з багатьма дружніми для Грузії країнами» [70, с. 87]. До речі, представники уряду Грузії у вигнанні, видатні діячі Соціал- демократичної партії відмовилися від співпраці з німцями. У Парижі 14 лютого 1940 р. лідер грузинських соціал-демократів Н. Жорданія у

присутності членів Установчих зборів (парламенту) незалежної Грузії в еміграції різко засудив експансіоністську політику націонал-соціалістичної Німеччини, заявляючи: «Неможливо, щоб німецька держава, яка руйнує незалежність вільних націй, сприяла б відновленню незалежності Грузії. Наше майбутнє було і буде пов'язане з демократичними державами, адже тільки вони можуть з повагою ставитися до свободи інших» [126, с. 58]. Саме ця заява стала причиною арешту Н. Жорданія після окупації влітку 1940 р. Парижа фашистами.

Зовсім іншої позиції дотримувалися грузинські націонал-демократи, котрі також перебували в еміграції. Ще до початку Другої світової війни вони орієнтувалися на Німеччину і почали обмірковувати майбутнє Грузії в складі третього Рейху. Емігрантські кола сподівалися, що Німеччина у разі перемоги допоможе кавказьким країнам у відновленні державної незалежності, як це сталося в травні 1918 р.

Радянські вчені тривалий час не досліджували проблему колаборації, не мали змоги глибоко ознайомитися з досягненнями зарубіжних учених, які брали участь у повоєнних світових конференціях, а також міжнародних форумах, які організовували на початку 90-х років в Італії та Німеччині.

Із 90-х років ХХ століття, коли з'явилася можливість працювати з архівними документами, які були раніше забороненими для дослідників, побачили світ наукові праці, присвячені різним аспектам колабораціонізму в Україні, Білорусії, а також у державах Східної та Західної Європи в роки Другої світової війни. Серед таких праць заслуговують на увагу дослідження Н. Антонюк [7], А. Боляновського [21], В. Сергійчука [120], С. Кульчицького [79], а також праці зарубіжних авторів – В. Вериги [31], О. Литвина [83], М. Семиряги [118], Р. Ландвера [210] та інших.

Грузія не була безпосередньо окупована Німеччиною, а колабораціонізм виявлявся у збройній боротьбі проти радянського режиму та службі грузинів у збройних формуваннях Третього Райху. Після розпаду СРСР в Грузії з'явилися мемуари учасників та очевидців тих подій, окремі

узагальнюючі праці. Виокремимо видану за редакцією В. Рцхіладзе в 1994 році збірник «Грузини під прапором Німеччини у Другій світовій війні», який містить записи розмов із колишнім командиром Грузинського легіону в 1941-1943 рр. Ш. Маглакадзе, а також передрук матеріалів газети Грузинського легіону «Сакартвело» («Грузія»).

Відзначимо також двотомник колишнього начальника військового відділу Грузинського штабу зв'язку в Берліні Гіві Габліані [40], написаний ним у США на підставі вивчення значної кількості історичної літератури, а також багатьох неопублікованих джерел, що зберігаються в його особистому архіві. Важливим джерелом інформації є опубліковані у 2001 році спогади співробітника Грузинського штабу зв'язку, відомого діяча національно-демократичної партії Грузії М. Кавтарадзе [69]. Важливим джерело є спогади Л. Арвеладзе, цінність яких посилюється можливістю їх уточнення німецькими архівами [8;9;10;11]. У 2003 р. вийшов у світ збірник спогадів колишніх представників німецького кадрового складу Грузинського легіону [197].

Політичний контекст грузинського колабораціонізму дає змогу і праці українських дослідників. Зокрема, А. Боляновський в праці «Дивізія “Галичина”. Історія» [20] аргументовано обстоює позицію, що українці закономірно прагнули до власної державності, тому й шукали союзників. У монографії проаналізована діяльність усіх напрямків самостійницького руху в процесі створення Української національної армії й доведено, що протягом війни проти СРСР німецький уряд не підтримував плани українських самостійників щодо створення національної армії. Такі ж постали і перед грузинськими політичними силами, які пішли на співробітництво з Третім Райхом. Під тиском обставин Гітлер дозволив залучати радянських військовополонених, створюючи з них відділи “допоміжних добровольців” – “Гіві” та охоронні батальйони «шума».

Дослідники Н. Руденко і А. Русак вважають, що головною причиною виникнення на боці Третього Райху добровільних національних військових

формувань було «спотворене і спрощене» розв'язання національної проблеми в СРСР сталінським режимом, під час Другої світової війни це призвело до прагнення певної частини національних меншин за допомогою гітлерівців вибороти незалежність [90].

На нашу думку, неправомірно проводити паралелі між політичним колабораціонізмом урядів держав Західної Європи, які тісно співпрацювали на всіх рівнях влади, з органами місцевого управління на території Східної Європи, які не мали права на самостійну політичну діяльність і перебували під тотальним контролем гестапо, гітлерівських адміністративних органів.

Історизм, наукова об'єктивність, системність, комплексність – методологічні принципи дисертаційних праць 90-х рр. ХХ–початку ХХІ століть, що дали змогу проаналізувати архівні документи, глибоко осмислити історіографічні дослідження з проблем Другої світової війни.

Гострі дискусії точаться стосовно самого поняття «колабораціонізм», яке неоднозначне в усіх його аспектах: юридичному, політичному, етичному. На нашу думку, слухним є підхід дослідників, які вважають, що «в будь-якому випадку хочеться стояти на позиції, яка заперечує чорно-білі оцінки, навішування ярликів, ідеологічну гальванізацію складних історичних процесів» у вітчизняній історії [93, с. 17]. Надзвичайно складною є проблема з'ясування форм політичної ідентичності.

Німецький дослідник Д. Гоффман не визнає колабораціонізм як явище на східному фронті. Він акцентує на «визвольному русі»: всі радянські військовополонені були потенційними противниками радянської системи. На його думку, всі форми співпраці з гітлерівською владою – це тільки опозиція Сталіну [191].

Американський історик Р. Ландвер у книзі «Боротьба за свободу: українське добровольче з'єднання Ваффен-СС» [210] зазначає, що участь українських добровольчих з'єднань на боці Німеччини у роки Другої світової війни була «шокуючою» вже тому, що німці вважали слов'ян нижчими істотами, і нацисти відповідно ставилися до українського населення.

Стосувалося це й грузинів. На думку Р. Ландвера, для «колаборантів» і нацистів спільним ворогом був «радянський комунізм». Саме це й стало стало основною причиною військової співпраці.

Французький філософ і соціолог Р. Арон у фундаментальній праці «Мир і війна між націями» [13], аналізуючи «стратегії дипломатії» Третього Райху і СРСР між двома світовими війнами, дійшов висновку, що політика обох держав була «ідеологічною та імперською». На його думку, в роки Другої світової війни нації остаточно втратили згуртованість, яка до цього їм була притаманна у період Першої світової війни. Він не використовує поняття «колабораціонізм», але пише про «ідеологічних зрадників», які спричинили розкол своїх націй.

Дослідник наголошує, що величезна кількість «ідеологічних зрадників» під час Другої світової війни тільки свідчила про те, що «нація вже не була найвищою цінністю і єдиним принципом політичної організації» [13, с. 283]. Р. Арон наголошував, що це, продемонстрували німці, росіяни та французи: «Кількість ідеологічних зрадників-німців, які віддавали перевагу поразці своєї Батьківщини перед перемогою Гітлера, росіян, які воювали проти режиму, що його вони вважали деспотичним, навіть кількість тих французів, котрі бажали перемоги Німеччини з прихильності до фашистських ідей або відрази до громадянських воєн у Європі» [13, с. 295], свідчила, що ці нації переживали величезну трагедію.

Отже, аналіз праць вітчизняних і зарубіжних дослідників з проблеми колабораціонізму в роки Другої світової війни свідчить, що вчені використовують різні методологічні й ідеологічні принципи та підходи під час вивчення даної проблеми і що вона залишається малодослідженою темою. Історіографічний доробок, джерельна база дозволили автору обрати власне дослідницьке поле – ту частину грузинського суспільства, яка з певних світоглядних чи особистих причин пішла на співробітництво з Німецькою владою у роки Другої світової війни, а також визначитися з питаннями, які потребують об'єктивного дослідження і дійти висновку, що

складна політична, воєнна, соціальна, психологічна ситуація, яка виникла в Грузії, чия незалежність фактично була зруйнована зовнішнім втручанням у 1921 р. Червоною Армією, ще напередодні війни створила умови які спонукали частину грузинських активістів до співробітництва з Німеччиною.

Грунтовного наукового опрацювання потребує низка порушених проблем.

1.2. Визначення політичної ідентичності в новітніх соціально-політичних дослідженнях

У найзагальнішому сенсі під ідентичністю розуміють процес становлення уявлень індивіда про себе, своє місце у світі, про відношення із власною статусною та референтними групами. Проблема ідентичності особливо актуальна в переломні, кризові періоди політичної історії. Друга світова війна безперечно належить до таких періодів. Поняття ідентичності (від лат. «*identicus*» – тотожність) – багатогранне, з одного боку просте для розуміння на побутовому рівні, і водночас багатозначне як науковий термін.

Теоретичні аспекти ідентичності, макрополітичний вимір поняття висвітлено у працях вітчизняних учених В. Андрусіва, Є. Бистрицького, О. Добржанської, М. Ергемлідзе, М. Кармазіної, Г. Луцишин, Л. Нагорної, Г.Палій, Н. Пашиної, О. Малінової, В. Малахова, О. Рудакевича, В. Середи, В. Федотової, Н. Федотової та ін. Науковці акцентують на трансформаціях ідентифікаційних систем як індивіда, так і груп та великих спільнот в умовах стрімких, радикальних соціально-політичних трансформацій, що зумовлюють світоглядні й культурні перетворення, зміни політичних режимів.

Дослідники Р. Брубейкер і Ф. Купер зазначають, що пояснювальний потенціал поняття «ідентичність» залежить від «контексту використання і теоретичної традиції» [23, с. 73]. Це зумовлює актуальність концептуалізації

поняття з огляду на інтенсивність і неймовірну швидкість глобальних і суспільних трансформацій, через які, за метафоричним висловом Е. Гідденса, світ «вислизає», створюючи щораз у «рефлексивну реальність» і потребу самоствердження суб'єкта в ній, і відповідно – нових інтелектуальних рефлексій для її опису та розуміння. Соціологічні науки розрізняють соціальну, групову, етнічну й культурну ідентичність. Серед основних концептів – психофізіологічна, соціальна і самоідентифікація. Значний вплив на розвиток концепції ідентичності мали праці інтеракціоністів Е. Гоффмана, Дж. Міда, Р. Мертонна, Т. Парсонса, які в ідентичності бачили позицію «іншого Я» щодо власного «Я» [111, с. 29]. З. Фрейд і його послідовники під ідентифікацією розуміли позитивне ставлення до членів своєї групи і негативне – до інших груп. Т. Лукман і П. Бергер теорії соціального конструктивізму поставили питання про вирішення проблеми ідентичності особистості лише у рамках конкретного суспільства. Ці ж теорії були теоретико-методологічною основою концепції політичної соціалізації [129, с. 425]. Політична наука розглядає політичну ідентифікацію і явища та процеси, які з нею пов'язані. У. Дж. Маккензі зазначав, що поняття політичної ідентичності першим для аналізу запропонував американський професор Л. Пай приблизно у 1960-му році. Він переосмислив одне із базових понять психології розвитку Е. Еріксона – кризи персональної ідентичності [217, с. 49]. Пізніше С. Паркер у спробі поєднати концепти політичного й індивідуального зазначив, що на особистісному рівні політична ідентичність може поєднуватися із національною, расовою, культурною, релігійною, класовою, статевою та іншими «ідентичностями», які, маючи спільні психоемоційні механізми, можуть послаблювати або підсилювати один одного. Слушною є думка української дослідниці В. Стельмах щодо інтерпретації ідей С. Паркера, який наголошував на тому, що політична ідентичність не визначається лише індивідуальними симпатіями чи ворожістю до окремих політичних партій і лідерів попри те, що такі почуття можуть бути необхідним компонентом політичної поведінки. Швидше сама

«конституція держави», тобто її соціальна та економічна структури, регіональний і культурний поділ, ключові історичні процеси, які сприяли формуванню політичних інститутів, стимулювали появу настанов, у яких вертикаль громадянського суспільства (особистість, сім'я, місце роботи і проживання, регіон, нація) взаємодіють із горизонтальними утвореннями (клас, релігія, мова, раса, культура) [234, с. 107-108]. Вивчаючи процеси переходу від групової ідентичності до політичних утворень, американська дослідниця Л. Хадді зазначає, що політична ідентичність – це соціальна ідентичність із політичною доречністю [195, с. 4]. Свої висновки дослідниця робить виходячи з ідеї щодо прямої залежності між усвідомленням групової залежності і політичними атитюдами членів групи. Суттєвим є вплив національної ідентичності на політичну свідомість і поведінку. Л. Хадді вважає групову ідентичність одним із засобів формування і підтримки політичної ідентичності й однорідності. На пострадянському просторі до початку 1990-х років проблему політичної ідентичності розглядали в рамках марксистської ідеології через розуміння класової свідомості, коли економічний стан класу і його потреби були підґрунтям для вибору політичної поведінки. Суспільно-політичні зміни 1990-х років дали поштовх новим напрямам досліджень. В Україні питання політичної ідентичності розглядали П. І. Бублик, О. Л. Добржанська, О. М. Карп'як, Н. П. Пашина, О. Резнік, О. Скнар, О. М. Яновська. У Росії – Ю. Л. Качанов, А. І. Ковальов, А. А. Малькевич, О. В. Попов, С. А. Соловйов, М. В. Руткаускайте та інші [129, с. 427].

Політична ідентичність, як і ряд інших понять політичної науки, запозичене із соціології, соціальної психології та антропології в середині ХХ століття [111, с. 4-5]. Спроби обмежити використання цієї категорії тільки для пояснення електоральної поведінки виявили свою обмеженість вже у 1970-х рр. В сучасній політичній науці чимало аспектів політичної ідентичності викликають значні дискусії. Хто є суб'єктом-носієм політичної ідентичності? Обмеження окремим індивідом не дозволяє формувати більш

ширшої картини, бажаної для політичної науки. Наступне питання: Який ступінь раціональності та усвідомленості у політичній ідентичності людей? Очевидно, що відповідь не може бути однозначна, зважаючи на сукупність чинників, які впливають на такі процеси. Політична ідентичність – вид політичної установки чи результат відтворення стереотипів соціальної чи статусної групи. І чи не найпринциповіше питання – якою мірою політична ідентичність зумовлюється напругою політичної боротьби.

В останні 2–3 десятиліття у дослідженнях ідентичності в суспільствознавчій думці акцентують на: самосвідомості в контексті дослідження психоаналізу [173], а також методиках вивчення формування соціального «Я» [177;188]. Важливим і актуальним, на нашу думку є праці, які висвітлюють проблеми національної свідомості як елемента політичної культури та чинника процесів інтеграції та дезінтеграції держав [163].

У багатьох сучасних дослідженнях політичну ідентичність переважно сприймають, як інструмент, за допомогою якого можна впливати на виборців, однак її спектр дії в політиці є значно ширшим. Відповідно, ідентичність є не лише інструментом політичних технологій, як переважно її трактують, але й детермінантою політичної поведінки, ідентичність наповнює її змістом. Для того, щоб із різноманітних концепцій ідентичності виділити ті типи, які можуть бути політизовані і на підставі яких виникає партійно-ідеологічна та персоніфікована ідентичності, треба осмислити ідентичності у новітніх соціально-політичних дослідженнях та проаналізувати процес її формування. Для вирішення такого завдання Мертон зокрема вводить поняття референтної групи, стосовно якої відбувається ідентифікація індивіда, який сам («тілом») далеко не завжди належить до цієї групи, більше того, ця група може бути принципово для нього недоступна, вигадана, ілюзорна [44]. Так розвивається ще один компонент теорії ідентичності: Співвідношення індивіда із групою на підставі ціннісних орієнтацій. І хоча за певними ознаками він не завжди відповідає тій чи іншій соціальній спільності та на підставі самоідентифікації

може виступати як її представник. Ідентичність передбачає відношення свій-чужий. Шанталь Муфф зазначає, що ідентичність завжди залишається незавершеною, оскільки влада та антагонізми є невіддільною частиною політики. Будь-яка ідентичність може набути значення або конкретизації тільки через свої виняткові зв'язки з іншими: створення ідентичності «ми» завжди потребує конструювання ідентичності «вони», що є відмінною від «ми» [60]. Політичну ідентичність, на нашу думку, доцільно розглядати як особливий вид соціальної ідентичності, спрямований на самовизначення індивіда, групи в політичному плані за допомогою ідентифікації з політичними інститутами, що передбачає участь груп та індивідів у політичному процесі, а також взаємини всередині групи і з іншими подібними групами. Політична ідентичність означає ототожнення індивідом себе з певною політичною групою або політичним лідером і передбачає сприйняття поглядів і переконань цієї політичної групи [68]. Отже, політична ідентичність є різновидом соціальної ідентичності. Тобто, соціальні ідентичності політизуються, коли вони є найбільш актуальними. Соціальна ідентичність формується процесом ідентифікації, через приналежність індивіда до тієї чи іншої соціальної ролі, в результаті чого в нього є певний соціальний статус і соціальна роль. Для виконання цього завдання ми пропонуємо застосувати ті види соціальної ідентичності, які виділив Ентоні Д. Сміт. У праці «Національна ідентичність» він виокремлює соціоекономічну, родову, релігійну, місцеву або територіальну, етнічну та національну ідентичності [125]. Вагому роль серед ідентичностей Ентоні Д. Сміт відводить територіальній ідентичності, категоріям простору або території. Локальності та регіональності властива значна сила гуртування. Територіальна ідентичність відрізняється від національної та етнічної, адже основною ознакою цієї ідентичності є спільне проживання на території. Ми вважаємо, що залежно від геополітичної ситуації, історичних чинників, загалом соціальної та політичної ситуації територіальна ідентичність може виходити на перший план під час вагомих соціально-політичних потрясінь чи

навпаки – руйнуватися. Ще одним видом ідентичності Ентоні Д. Сміт називає соціоекономічну ідентичність, цей тип колективної ідентичності – соціоекономічний, категорія соціального класу. В Марксовій соціології клас – це найвища і єдина справжня форма колективної ідентичності, єдиний рушій історії. Отже, основою соціоекономічної ідентичності є засоби матеріального збагачення. Також до базових ідентичностей Ентоні Д. Сміт відносить релігійну ідентичність, адже релігійні ідентичності спираються на об'єднання культури та її елементів – вартостей, символів, міфів і традицій, – часто кодифікованих в обрядах та ритуалах. Питання віри в певний час може набирати гострої актуальності. Виділяє Ентоні Д. Сміт і національну ідентичність. У ній він поєднує ознаки, відповідно до яких індивід себе ідентифікує із нацією, адже історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія – ось компоненти стандартної західної моделі нації. Отже, найважливіші риси національної ідентичності: історична територія, або рідний край, спільні міфи та історична пам'ять, спільна масова, громадська культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю пересуватися у межах національної території [125]. Ентоні Д. Сміт національну ідентичність характеризує як західну, шостий тип ідентичності – етнічна, це для нього альтернативна концепція національної ідентичності, адже цю незахідну модель можна назвати «етнічною» концепцією нації. Її визначальною рисою є спільність походження, традиції й культурна спорідненість. Етнічна модель теж має низку граней. Нація може простежити своє коріння до якогось умовного спільного предка, і тому її члени – це брати й сестри або принаймні родичі, що відрізняються від решти людства своєю кривною спорідненістю. Генеалогії і нібито спільне походження, мобілізація народу, рідна мова, звичаї і традиції – ось елементи етнічності [125]. Отже, етнічна ідентичність формується на тих же ознаках, що й національна, її особливістю є те, що вона базується на родинності, тобто генетичній спорідненості її членів.

Відповідно, громадянська ідентичність ґрунтується на національній ідентичності та її основних ознаках. Це досить складний аспект, який виходить із діяльності владних інститутів, та населення країни, яким важко апелювати у партійних програмах, та який важко прогнозувати, переважно це залежить від політичної практики та всієї різноманітності факторів і засобів, за допомогою яких та чи інша політична сила приходить до влади.

Персоніфікована політична ідентичність – це особливий вид ідентичності, що полягає в появі особливого емоційного ставлення до конкретного політичного лідера, що виражається в співпереживанні, бажанні наслідувати йому, підтримувати його. Доволі важливою є проблема не лише співвідношення різних видів ідентичностей, а співвідношення двох і більше ідентичностей із іншими окремими чи сумарними видами, тому визначити на підставі чого виникла політична ідентичність фактично неможливо.

Також можна визначити тимчасову та постійну ідентичності. Тимчасова виникає на індивідуальному чи соціальному рівні в результаті підняття певної проблеми. Проблема має різноманітні шляхи вирішення, тому тимчасова ідентичність, яка набула ознак базовості, згодом перестає бути актуальною. Постійна ідентичність передбачає такі статуси та ролі, які є тривалими та фактично незмінними. На індивідуальному рівні є безліч тимчасових ідентичностей, які виникають на основі соціоекономічних чи територіальних факторів. Основною політичною ідентичністю ми вважаємо національну та партійно-ідеологічну. А основними чинниками формування партійно-ідеологічної ідентичності – реалізацію цінностей, актуалізацію проблем та інтересів тих соціальних груп, які мають найбільший вплив на результати виборів. Отже, ідентичність передбачає співвідношення чогось із собою у певній неперервності та мінливості. Вона передбачає відносини я – не я, феномен чужого та іншого. Якщо орієнтуватись на соціологічний підхід, на підставі якого формується концепція політичної ідентичності, то окрім об'єктивних факторів формування ідентичності є суб'єктивні – соціальні групи, соціальні статуси та соціальні ролі. Суспільство складається

із окремих індивідів, які формують соціальні групи. У кожного є свої функції і завдання, зразки очікуваної поведінки, які формуються на підставі соціальних статусів та ролей. У зв'язку із приналежністю індивідів до соціальних груп та спільної діяльності виникають як індивідуальні, так і групові цінності, інтереси, потреби та прагнення, унаслідок чого виникає феномен соціальної ідентичності. Скільки є соціальних груп, стільки ж і видів соціальної ідентичності. Політичну ідентичність визначають як особливий вид соціальної ідентичності, спрямований на самовизначення індивіда, групи в політичному плані за допомогою ідентифікації з політичними інститутами, що передбачає участь груп та індивідів у політичному процесі.

Політична ідентичність означає ототожнення індивідом себе з певною політичною групою або політичним лідером і передбачає сприйняття поглядів і переконань конкретної політичної групи. Будь-який із видів соціальної ідентичності може бути політизований. Людина спроможна усвідомити себе як ціле, відмінне від природного світу та від інших людей. Але разом з тим потреба у почутті ідентичності настільки життєво необхідна, що людини не може не співвідносити себе зі своєю соціальною групою (професійною чи етнічною), чи з референтною групою, з тими людьми, до яких він хотів би належати і цінностей та норм поведінки яких дотримується [111, с. 42]. Слушні зауваження, та більш важливо, як їх застосувати до політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни, тих форм, в яких політична ідентичність могла себе проявити.

Відомий дослідник Л. Донскіс, досліджуючи ідентичність, зауважує: «Спосіб, у який ми сприймаємо себе і навколишній світ, може бути унікальним і дуже особистим, але поняття, якими ми мислимо, і мова, якою розмовляємо, представляє світ і довгу історію людської душі... поєднання того, що існувало задовго до нас, із новизною і самобутністю наших реакцій і вибору запускає в дію нашу ідентичність» [56, с. 25]. Та постає не досліджене, а цілком можливо і не до кінця раціонально пояснюване: як

особистісна унікальність може містити в собі універсальні поняття у сенсі їхнього розуміння як історично лінійного накопичення досвіду в політичному зрізі буття людини, адже поза дискретністю умов її існування історичний вектор набутих означень має переважно характер анахронізму. Така форма прогресування може стосуватися заледве принципів, ціннісних аспектів її самоусвідомлення, але й вони відчують на собі темпорально-просторово зумовлену мутацію [41, с. 38]. Л. Донскіс пропонує свій варіант відповіді на проблему: «...Насправді, ідея ідентичності не тільки допомагає подолати прогалину між «має бути» і «є», а й постає спробою погодити й поєднати те, що роз'єднала сучасність: правду і цінність, раціональність і традицію, знання і соціальну близькість, індивідуальне і колективне. Що слабшим стає відчуття приналежності, то сильнішим є прагнення створити, змінити чи викувати ідентичність. Вражає двоїстість ідентичності: обіцяючи подарувати вам незалежне існування як самобутньому, постійному і незамінному індивідові, вона водночас приберігає й тримає для вас безпечну нішу в громаді, з якою ви з тих чи інших причин ідентифікуєте себе більше, ніж з іншими громадами чи групами» [56, с. 25].

Не зовсім зрозуміло, як цю прогалину заповнюють під час зіставлення себе із тою або іншою загальною ідеєю – чи це вищі ідеали, відчуття своєї доцільності в системі у ролі «гвинтика», чи особиста участь як невідворотна... Так чи інакше, це буде не зовсім коректне означення свого становища у будь-якій формі інтерпретації. Та й факт роз'єднаності правди і цінності колективним переконанням навряд чи коректно виправляти. Переконання – завжди форма викривлення об'єктивної даності. Це теж своєрідний конструкт. Однак не варто його культивувати через призму традиції, раціонального ладу, оскільки хтозна чи можна стверджувати, що такі знання гарантуватимуть момент соціальної близькості. Та й можливість поєднаності незалежності існування і життя у громаді сумнівна у будь-якому ідентифікаційному її вимірі, адже остання так чи інакше передбачатиме визнання певних рівнів поєднаності, незважаючи на рівень незалежності

індивіда. Тим паче, коли йдеться мова про такі політичні катаклізми, як Друга світова війна, коли обставини нерідко залишали небагато можливостей для вибору. Власне викликає зацікавлення, як всупереч таким обставинам людина шукає і знаходить можливість для маніфестування своєї ідентичності, у які специфічні форми її вбирає. Усе це чітко проілюструє політичний дискурс, у межах котрого такі вияви ідентичності засвідчують міру індивідуальної готовності прийняти, погодитися із втратою певного рівня особистісності заради ідентичності. Це може навіть нагадувати класичну форму суспільного договору: аби повністю ввійти у контекст ідентифікації, потрібно добровільно позбутися певних особистісних характеристик, адже соціальність через призму ідентичності ще чутливіша до компромісності, навіть уніфікації. Важливо пам'ятати: традицію, раціональність не треба трактувати через еволюційність. Її доцільність повинна не виходити за межі принципу, методу, тобто специфіки мисленнєвого процесу, і не перетворюватись на невидимий тягар, який нависає кінцевою потребою над індивідом. Водночас традиція встановлює обмеження для активного процесу змін, які можуть стати загрозою для самого буття людини. І власне у тому і полягала особливість політичної ідентичності грузинського колабораціонізму, який до певної міри, ставши на шлях військового співробітництва з німецьким націонал-соціалізмом, змістовно дотримувався відмінних цінностей у своїй політичній ідентичності. Постає проблема інтерпретації її форм, зважаючи на історичний період.

У зв'язку з цим, цікавими є роздуми відомого польського філософа В. Татаркевича про зміст поняття «форма», який виявляється не таким однозначним, незважаючи на свою позірну простоту та широку вживаність. Філософ зауважує, що небагато трапляється таких стійких термінів, як «форма»; цей термін дійшов до нас із римських часів. Латинське слово «форма» запозичило багато сучасних мов. Без жодних змін – італійська, іспанська, польська, українська, інші – з дуже незначними змінами

(французька – «*forme*», англійська та німецька – «*form*»). Латинська «*forma*» з самого початку заступила два грецькі терміни «*morfe*» та «*eidos*»: перший означував головню видимі форми, другий – понятійні. І така подвійна спадщина неабияк спричинилася до багатоманітності «форми». Її розуміли тільки як видиму форму або ширше – як таку, що охоплює і форми літературні. У повсякденній мові та в мові митців її часом розуміють не зовсім так, як у філософській мові, нерідко дуже спеціальній, як, скажімо, в Аристотеля чи Канта.

Часом називають чотири протилежності форми: зміст, матерія, репрезентована річ, тема. Безперечно, її протилежностей навіть більше, що свідчить про численність значень слова: якщо протилежність форми – зміст, то це означає, що форму розуміють як вигляд речі, якщо протилежність – матерія, то її розуміють як кшталт; якщо протилежність – елемент, то форма рівнозначна укладові [132, с. 205]. Таким чином політична ідентичність може себе проявляти в наступних формах: уявлення, ідеї, смисли, переконання, цінності. Та визначальним критерієм політичної ідентичності виступає дія. В нашому дослідженні – співробітництво з Третім рейхом. Та не менш важливими є чинники які обумовлювали таку політичну ідентифікацію.

У процесі дослідження форм політичної ідентичності в умовах Другої світової війни, які самі по собі ставили під сумнів надійність будь-яких форм людської поведінки, тим більше людей, які свідомо чи внаслідок обставин зробили радикальний вибір у своїй поведінці, ми можемо спиратися перш за все на їхні вчинки, які власне і були домінуючим виявом політичної ідентичності, та на ті спонукальні мотиви, зважаючи на контекст політичного буття тогочасної епохи, тих викликів, що воно поставило перед людиною. Феномен грузинського колабораціонізму багато в чому був зумовлений як значним рівнем національної ідентичності спільноти, так і тогочасними політичними процесами, які загрожували їй. Перед нами складне поєднання форми і змісту, яке очевидно не може мати однозначного тлумачення.

Унаслідок засвоєння національної ідентичності, зокрема певної

культури, характерної для конкретної нації, індивіди пов'язують із нею свої емоції. За певних обставин любов до нації і ненависть до тих, хто загрожує їй, у представників нації, загострюються. Політичні керівники й агітатори цілком усвідомлюють силу національної ідентичності, коли прагнуть мобілізувати населення, досить часто поєднують раціональні аргументи та апелюють національних почуттів. Політичний аспект національної ідентичності, якщо застосувати його до національної держави, зосереджується на тих діях держави, які мають будувати згуртоване суспільство завдяки низці стратегій, призначених створювати культурно і мовно однорідних громадян. Створюючи національну систему освіти і засоби масової інформації, а також сприяючи конкретній «національній» культурі та «офіційній» мові, національна держава утверджує серед своїх громадян виразну національну ідентичність. Проте деякі з них уже можуть мати якусь іншу національну ідентичність або походити з-поза меж національної держави. Інші можуть цілком законно бути громадянами конкретної держави, але пов'язують свою вірність з іншою країною [33, с. 38].

Та доволі відмінною є національна ідентичність тих, хто належить до бездержавної нації, що усвідомлює небезпеку для широкого спектра свого буття – психологічного, культурного, територіального, історичного і політичного, і перебувати в опозиції до національної ідентичності, що накидає держава, в кордонах якої існує ця нація. Так усвідомлювала себе частина грузинів, що стали на шлях збройної боротьби з радянським режимом. Подібних поглядів дотримувалася і грузинська політична еміграція, представники якої брали активну участь у формуванні грузинських збройних формувань, що воювали на боці Німеччини. Коли порівняти владу та ресурси в руках і національних держав, і бездержавних націй, що будують та утверджують свої окремі ідентичності, можна помітити великі відмінності. І цей момент теж треба враховувати, роблячи висновки про форми політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни та їх прийнятність чи не прийнятність.

Висновки до розділу 1

Формування теоретичної системи та концептуальних засад дослідження політичної ідентичності найбільш активно розвивалося в другій половині ХХ ст., коли дискурс щодо ідентичності та її ролі в політичному процесі отримав додатковий поштовх унаслідок використання нових концептуальних підходів. Це зумовило трансформацію традиційних уявлень про природу та взаємодію різноманітних складових політичної ідентичності. У запропонованому дослідженні проаналізовано історичний контекст епохи та властивий їй характер протікання політичних процесів. Зміна аксіологічних маркерів актуалізувала дискусію в різних наукових школах щодо сучасних виявів політичної ідентичності. На початку ХХІ ст. проблеми розрізнення громадської дії та її імітації як форм політичної ідентичності набула не лише наукової актуальності, а й практичного значення, коли значна кількість людей перебуває в зонах воєнних конфліктів під окупаційними режимами. Таким чином політична ідентичність може себе проявляти в наступних формах: уявлення, ідеї, смисли, переконання, цінності. Та визначальним критерієм політичної ідентичності виступає дія. Сучасні дослідження не враховують неоднозначності проявів форм політичної ідентичності в умовах Другої світової війни, яка ставила під сумнів надійність будь-яких форм людської поведінки. Аналізуючи феномен колабораціонізму, треба зважити перед усім на вчинки, які власне і були домінуючим виявом політичної ідентичності, та на ті спонукальні мотиви, беру до уваги контекст політичного буття тогочасної епохи, тих викликів, що воно поставило перед людиною. Феномен грузинського колабораціонізму був зумовлений як значним рівнем національної ідентичності спільноти, так і тогочасними політичними процесами. Перед нами складне поєднання форми і змісту, яке очевидно не може мати однозначного прочитання та потребує ретельного аналізу.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ ТА ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Методологія міждисциплінарних досліджень колабораціонізму в умовах Другої світової війни

Кожне дослідження тієї чи іншої проблеми ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, а також на специфічному методологічному інструментарії.

Колабораціонізм – складне суспільно-психологічне явище, виділяють політичний, адміністративний, економічний, культурний, військовий, релігійний, побутовий, морально-психологічний аспекти колабораціонізму. Не менш важливим є аналіз соціального зрізу колаборації, типологізації форм колабораціонізму, без чого неможливе глибоке дослідження цієї проблеми.

Сьогодні вітчизняна та зарубіжна політична й історична наука шукають нові концептуальні орієнтири та підходи, за допомогою яких можна було б досліджувати історію людства. Плідно працюють відомі вчені С. Жук [64], С. Кульчицький [80], Ю. Павленко [103], В. Потульницький [112] та ін. Більшість дослідників правомірно визнає, що монополія якої-небудь однієї ідеологічної парадигми неприпустима, як і стихія теоретико-методологічного плюралізму, що врешті-решт може спричинити методологічний хаос, суттєво знижуючи результати дослідження. Без сумніву, треба зважено підходити до спроб заперечити роль традиції, попереднього досвіду. Надмірне захоплення радикальними проектами чи інтелектуального характеру, чи у політичній діяльності може мати негативні наслідки. Аналізуючи історичний контекст, який зумовив явище грузинської колаборації в роки Другої світової війни та форми її політичної ідентичності треба звернути увагу на думку французького дослідника Р. Арона. Вивчаючи складний взаємозв'язок у

прийнятті політичного рішення між постаттю державного діяча, на якого покладе право приймати такі рішення і сукупністю об'єктивних чинників, які зумовлюють те чи інше рішення, Р. Арон зауважував, що навіть у найбільш жорстко побудованих політичних системах, як-от абсолютних монархіях чи режим Гітлера, однаково йдеться про державну політику, яка зумовлена сукупністю багатьох обставин, на які жоден правитель не спроможний впливати. Він підкреслив, що люди творять історію, не знаючи тієї історії, яку вони творять. Відповідальні особи приймають рішення, погано знаючи кон'юнктуру, в оточенні союзників і супротивників, причому тривалість таких стосунків завжди невідома. Звідси випливає, що історик прагне поєднати посилення на індивідів з глобальними наслідками якоїсь війни чи епохи, яких, власне, ніхто й не прагнув [13, с. 11].

Це пов'язано із розумінням суспільного та політичного розвитку в конкретний час, який накладає своє відображення на усі процеси. Доречним тут є застереження дослідника С. Шаапа щодо неоднозначної ролі Просвітництва в радикальних політичних змінах, утвердження переконання у свідомості багатьох у всесиллі людини. Світ, що модернізується, був для романтиків занадто раціональним, занадто деперсоніфікованим. На їхній погляд щойно здобута особиста свобода розчиняється в егоїстичному стилі життя. Людина форсує розвиток подій. Вона ламає звичні засади, вона пориває із суспільством, із політичним фундаментом цього світу. Відновлення, покращення розглядали як щось неймовірне, тому розрив повинен відбутися радикально. Людина хоче розпочати все спочатку, вона шукає іншого життя, іншого сенсу життя [153, с. 64-65]. Та не меш вагомою є ще одна тенденція – безперервні зусилля держави максималізувати владні повноваження і використати їх для досягнення власних цілей, якими б вони не були. Головним інструментом держави при цьому підтримка тих чи інших груп підданих шляхом перерозподілу на їх користь багатств, відібраних в інших. Внутрішня логіка розвитку держави, якщо немає опору чи культурної традиції, чи певних інституційних обмежень, чи прямого силового опору з

часом неминуче може призвести до набуття нею тоталітарних рис. І такий шлях вірогідний незалежно від суб'єктивних якостей і намірів конкретних правителів. Що ж говорити, якщо така тенденція є свідомою і втілюється цілеспрямовано. Дослідник Е. де Ясаї у зв'язку з цим зауважує, якщо значна кількість чи цілий клас людей матиме достатній ступінь хибної свідомості, щоб ототожнювати своє благо з тим, що надає держава, прийняти супутне з цим підкорення, не сумніваючись у привабливості угоди, то у такий спосіб буде закладена основа для згоди та гармонії між державою і громадянським суспільством, хоча держава неминуче є антагоністичною щодо своїх підданих [161, с. 100]. Тобто, свою свободу людина може забезпечити тільки через опір і протистояння. Пасивне очікування милостей радше провокує до ще більшого обмеження свободи людини. Отже, складні політичні процеси, що впливають на політичну ідентичність і політичну практику і водночас ними зумовлені, потребують комплексного вивчення.

Методологічною основою пропонованого дослідження є принципи об'єктивності та історизму, системності, всебічності, наступності (спадкоємності), які дають змогу дослідити та узагальнити грузинський колабораціонізм в роки Другої світової війни та форми його політичної ідентичності. Принцип історизму, на якому ґрунтується дослідження, потребує обов'язкового врахування уроків минулого, грузинського та світового досвіду, конкретно-історичних.

Принцип об'єктивності передбачає ґрунтовне вивчення різних джерел та їх неупереджене осмислення. Об'єктивність дослідження явища залежить від емпіричного матеріалу, його аналізу та інтерпретації, зіставлення різних поглядів на проблему. Цей принцип потребує використання дослідницької методики не тільки політології, а й інших наук – історії, філософії, соціології, психології та ін.

Принцип системності орієнтує на комплексне розуміння політичної історії епохи, в якій досліджуване явище. У процесі дослідження колаборації конкретної спільноти доцільно враховувати політичний, економічний,

культурний, військовий аспекти, характер зв'язків із сусідніми народами та державами, роль та місце країни у європейському контексті.

Цей принцип передбачає осмислення здобутків не лише вітчизняних, а й зарубіжних учених у дослідженні проблеми колабораціонізму політичної ідентичності.

Сьогодні все більше дослідників стають прихильниками нового методологічного підходу – синергетичного, за допомогою якого можна пояснити не тільки природні, а й політичні процеси. Синергетика виходить з того, що немає жорстко детермінованого порядку протікання та прямолінійних причинно-наслідкових співвідношень у політичних процесах. Така складна динамічна система, як людське суспільство, час від часу потрапляє у стан нестабільності і певний період перебуває у так званій «точці біфуркації» (момент радикальної зміни процесів), після якого визначається новий варіант протікання політичних подій. Отже, синергетичний підхід дає змогу констатувати, що 20-40 роки ХХ століття для грузинського народу, як і для інших народів, які перебували під контролем радянської влади, характеризувалися як нестабільні, кризові роки і однією з таких «точок біфуркації» була Друга світова війна, яка оголила проблеми, породжені встановленням радянської влади.

Зауважимо, що в політиці вагому роль відіграють не лише об'єктивні фактори, але й суб'єктивні, наприклад, індивідуальна або групова свобода вибору.

Історико-типологічний метод дослідження допоміг згрупувати шляхом встановлення характерних рис, сфери вияву, форми грузинського колабораціонізму в роки Другої світової війни.

Компаративістський підхід сприяв виявленню специфіки і закономірностей співпраці з ворогом різних категорій грузинської політичної еміграції в різноманітних сферах суспільного життя.

Хронологічний метод дав змогу виокремити етапи розвитку грузинського суспільства, які визначили передумови виникнення колабораціонізму під час Другої світової війни.

У процесі аналізу причин такого синтетичного суспільно-психологічного явища, як колабораціонізм, враховано соціально-психологічні теорії особистості, які дають змогу поєднати соціальні процеси, нестабільність і кризові явища у суспільстві та їх вплив на появу специфічних моделей поведінки і негативних психологічних феноменів.

Отже, методологічною основою дисертації є принципи конкретно-історичного і політологічного аналізу, які ґрунтуються на історичному (логічному), об'єктивному, системному та всебічному підході, за допомогою яких автор дослідив та узагальнив феномен колабораціонізму частини грузинського суспільства.

У цьому контексті слушною є думка російської дослідниці Є. Крестініної, що практичний прояв ідентичності можна описувати через концепт «вчинок». У соціологічній теорії практик саме вчинок – кінцева етична дія, що визначає кордон переходу від визначення (проголошення) ідентичності до її прояву [78, с. 43].

Такий підхід доречний у процесі аналізу політичної ідентичності в період Другої світової війни, оскільки дає змогу зважено дати характеристику як самій політичній ідентичності, так і формам її вияву.

З'ясувалися причини грузинської колаборації і характер форм політичної ідентичності, властивої її представникам допоможуть історико-політичні умови. На початку 80-х років XVIII століття Росія фактично захопила Кримське ханство і мобілізувала сили для панування в Чорноморському басейні. У коло її інтересів входив і Кавказ. Закріпленню Росії в Грузії передувала кампанія з приєднання Північного Кавказу. Для того, щоб домінувати в регіоні, Російська імперія намагалася посіяти ворожнечу між невеликими етнічними спільнотами та релігійними групами, для яких вона могла виступати стабілізуючим та охоронним фактором [128. С. 178-179]. Панували

на Південному Кавказі прагнули також Оттоманська Імперія і Персія. Серед них Росія мала перевагу, оскільки була могутнішою державою. Ні Туреччина, ні Іран не могли протистояти їй. Цар Картлі-Кахетії Іраклій II (1749-1798) все це чудово розумів і намагався використати ситуацію. Туреччина та Іран все ще володіли достатньою силою, щоб завдати серйозного удару, тим більше, що Грузія перебувала у важкому становищі. Союз з Іраном або Оттоманською Імперією – з одвічними ворогами Грузії був неможливим. Сподіватися на допомогу європейських країн не доводилося. Залишалася одна християнська Росія.

24 липня 1783 в російській військовій фортеці на Північному Кавказі в Георгієвську підписано договір (трактат) між Росією і Картлі-Кахетією.

24 січня 1784 ратифікаційну грамоту трактату підписали Іраклій II і Катерина II. Договір був ратифікований та увійшов в силу [4, с. 37-39;52;76, с. 206-208; 96;213; 232].

Цар Іраклій II сподівався за допомогою Росії зміцнити царську владу і припинити розбійницькі набіги лезгинів, маючи надійний захист від Ірану та Туреччини, монарх мав намір об'єднати Грузію. Мусульманські сусіди Грузії з тривогою сприйняли висновок Російсько-Грузинський трактат. Незабаром тривогу змінила агресія. Противники Грузії переконалися, що цар Іраклій був союзником Росії. Поява Росії на півдні Кавказу викликала невдоволення не тільки Туреччини та Ірану, а й Англії та Франції.

Відомий грузинський історик Ів. Джавахішвілі зазначив, що «Договір 1783 р. приніс Грузії більше шкоди, ніж користі. Політичне становище країни замість того, щоб покращитися, набагато погіршилося. Шуму про договір і заступництво було багато, а допомога виявилася мізерною» [52, с. 9-12; 101, с. 514-523].

12 вересня 1801 російський імператор Олександр I підписав Маніфест про скасування Картлі-Кахетського царства, однак в управлінні країною ніяких змін одразу не відбулося. Маніфест ретельно приховували, тому тимчасове правління Картлі-Кахетії на чолі з генералом Лазарєвим діяло до квітня-травня 1802 р. У цьому ж році Олександр I затвердив положення «Про

управління Грузією». У травні 1802 року в Тбілісі запанувало російське правління.

Такий доволі детальний екскурс в історію взаємовідносин Грузії та Росії, засвідчує наполегливу та цілеспрямовану діяльність російської влади з метою ліквідації грузинської державності, яка має набагато давнішу історію.

Традиційний грузинський адміністративний поділ і система управління були знищені. Усі важливі чиновницькі посади займали тільки російські військові. Грузинський суд припиняв діяльність. Російське управління в Картлі-Кахетії опиралося на військову силу, тобто мало військово-окупаційний характер [101; 58].

Грузія входили до складу Російської імперії від 1801 до 1918 року, коли країна проголосила незалежність. Червона армія окупувала Грузію 1921 року і насильно приєднала до Радянського Союзу [81, с. 23].

Власне найбільш трагічного характеру події на території Грузії набули після встановлення радянської влади. Викликано це перш за все природою режиму який встановився і прагнув до повної підкорення своїм планам і діям, відмови від будь-яких претензій на самостійну поведінку і думку, що виходить за межі визначених канонів. Вагому роль у такому розвитку подій відігравали не тільки світоглядні ідеї чи формування інституалізованих інструментів репресій, а й психологічна основа поведінки нових політичних лідерів.

Голландський філософ Сібе Шааб, аналізуючи роздуми Ф. Ніцше про способи жадання влади зауважує, що між сильними та слабкими індивідами є одна важлива відмінність. Сильний володіє скеровуючою силою, яка спирається на владу в ієрархічному, домінантному сенсі. Він шукає супротиву, спрямування, нових цілей. Цілком іншими є цілі в слабких індивідів. Оскільки слабкість волі не може подолати саму себе, вона спрямовує свої потуги назовні. Така воля постійно заперечує інших. Зле заперечення жадає влади задля компенсації браку сили волі [153, с. 57].

Такі психологічні застереження доволі точно характеризують поведінку людей, що прийшли до влади у Російській імперії після 1917 р. Слабка волею людина шукала компенсації свого несприйняття складностей буття через помсту. І перш за все проблемою для неї було минуле, яке вже не можна відмінити, але можна спробувати заперечити. Про це власне і писав Ф. Ніцше. «Було» — це зубовний скрегіт і жорстокі муки самотності для волі. Безсила проти того, що вже скоїлось, вона — неприхильна до минулого. Повернутися назад воля жадати не може; а що їй не здолати час і його пожадливість — у тому жорстокі муки самотності для волі... Що час не плине назад,— ось на що вона люта; «було» — *це* камінь, котрий не може вона котити. Ось вона з люттю й досадою котить камені і мститься тому, хто не відчуває, як вона, люті й досади. Так воля, визволителька, стала завдавати страждань; усьому, що може страждати, помщається вона за те, що не може повернутися назад. У цьому і тільки в цьому їй полягає помста: в неприхильності волі до часу та до його «було» [95, с. 139]. Тому такою неприхильною була позиція радянської влади до спільнот, що зберігали свою ідентичність, тяглість культури та історичної пам'яті, і які насильницьки впроваджуване «нове» вважали небезпечним, тимчасовим таким, що не має глибокого сенсу, невідповідне усьому попередньому досвіду буття людини тому їй приречене. Носії усталеної ідентичності знають про схильність людини до злочину та усвідомлюють ущербність, маргінальність такої поведінки. Вони не плакають ілюзій щодо поведінки людини. І водночас свідомі, що вона не може ґрунтуватися на неповазі до праці і знань.

Більшовицький експеримент був спробою відкинути напрацьований за тисячі років історичний досвід. Тому він і впроваджувався із неймовірною жорстокістю, руйнуючи сформовані традиції історичної пам'яті, поведінки, господарювання, під гаслами модернізації, у такий спосіб знищуючи підґрунтя для утвердження модерну як результату накопиченого досвіду та інтелектуального зусилля. Дослідник Е. де Ясаї акцентує на тому, що визначальною рисою держави є підкорення своїй владі, чого вона може

досягнути різними способами. Найбільш прямолінійним із них є загроза безпосереднього покарання [161, с. 105]. І власне до цього методу у надзвичайних масштабах вдався радянський режим.

Без сумніву колабораціонізм громадян Радянського Союзу у роки війни зумовив тоталітарний режим встановлений радянською владою. У надзвичайно складній суспільно-політичній ситуації колаборанти зробили ставку на військового противника радянського тоталітаризму. Їхні інтереси та цілі були цілком зрозумілими, обґрунтованими і навіть справедливими. Тому німецький вчений Вернер Брокдорф, характеризуючи колабораціонізм кавказьких народів у роки Другої світової війни, називає їх «чесними колабораціоністами» [175, с. 186].

Практично ніхто із противників радянської влади не був переконливим прихильником ідей націонал-соціалізму. Вони розраховували передусім на військову допомогу Німеччини, сподіваючись що така спілка буде тимчасовою, вважаючи що за певний час вони зможуть звільнитися від політичної опіки Третього Райху.

Слід визнати слушною думку, що колаборація – в історичному змісті це завжди сторона, що програла. Якщо ми засуджуємо колабораціоністів і вживаємо це слово, вкладаючи в нього негативний зміст, ми тим самим констатуємо той факт, що вони на боці тих, хто зазнав поразки. В іншому випадку, якщо б вони виявились на боці переможців, то і ми сьогодні визначали б їх інакше, і сама історія повернулась би до них іншою стороною. Власне активне звернення до цієї проблеми засвідчує, що тоталітарні режими, при усій їх позірній могутності нестабільні політичні утворення. Німеччина зазнала поразки військової, а Радянський Союз краху в результаті загострення політичних, соціально-економічних та світоглядних проблем. Як наслідок, виникли сприятливі умови для об'єктивного і виваженого дослідження «грузинського колабораціонізму» та властивих йому форм політичної ідентичності.

Вагому роль у формуванні кавказьких національних частин відіграли політичні емігранти, які займали виразні самостійницькі позиції. Особовий склад кавказьких легіонів формувався переважно із військовополонених, емігранти зуміли воскресити силу гасел про незалежність кавказьких республік. Ці ідеї мала значний політичний вплив на Кавказі у 1917-1924 рр. Найбільш активно такі програми, в яких центральне місце займала ідея державної незалежності в Грузії, обстоювали: націонал-демократи і меншовики – соціал-демократи, в Азербайджані – партія «Мусават» у Вірменії – партія «Дашнакцутюн».

У середині 1920-х років польське керівництво розгорнуло активну роботу серед лідерів кавказької еміграції. Польський генштаб послідовно підтримував ідею незалежності Кавказу і, враховуючи можливості здійснення впливу на кавказькі діаспори, надавав допомогу їх визвольному рухові. А для себе вбачаючи у підтримці їх національно-визвольного руху можливість зменшення загрози зі Сходу. У Варшаві 1925 р. було створено організацію «Прометей» – об'єднання політичних емігрантів із Російської імперії, які не відмовилися від боротьби за державну незалежність. Прометеїзм – рух діаспорних політичних організацій народів колишньої Російської імперії задля спільної боротьби проти СРСР за створення своїх національних держав.

Ключову роль у формуванні руху відіграв політичний діяч Юзеф Пілсудський, пізніше він став главою Другої Польської республіки. Прометеїзм був комплементарним проектом ідеї федерації «Міжмор'я». Прометейський рух виник значною мірою завдяки діяльності Уряду УНР у вигнанні, що діяв у Варшаві та Парижі. Підтримували його такі еміграційні уряди: грузинський (Париж), азербайджанський (Стамбул), кубанський (Прага), донський (Прага), кавказький (Стамбул), вірменський (Париж), кримський, ідель-уральський і туркестанський (Стамбул, Париж, Варшава). У 1926 р. в Парижі також була заснована організація «Прометей», до складу

якої увійшли представники Азербайджану, донських козаків, Грузії, Ідель Уралу, Іжорії, Карелії, народів Комі, Криму, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України. На цей рух працювали Східний інститут у Варшаві і Науково-дослідний інститут Східної Європи у Вільно. Осередки прометеїського руху діяли у Тегерані, Берліні, Гельсінках і Харбіні. Коротку історію польського прометеїзму опублікував в лютому 1940 р. Едмунд Харашкевіч – офіцер польської військової розвідки, який з 1927 р. до початку Другої світової війни був координатором прометеївської програми. Творцем і душею концепції, на думку Харашкевича, був маршал Пілсудський, який у меморандумі від 1904 р. до японського уряду вказував на необхідність використовувати в боротьбі з Росією численні неросійські народи на берегах Балтійського, Чорного та Каспійського морів, і звертав увагу на польську націю, яка завдяки своїй історії, любові до свободи і безкомпромісності стосовно трьох поділів Польщі імперіями, без сумніву, займе лідируюче становище і допоможе звільненню інших пригноблених Росією народів. Продовженням концепції прометеїзму великою мірою було створення Антибільшовицького блоку народів у 1943 р. [113]. Польський генеральний штаб відмовився від тісного співробітництва з російською політичною еміграцією, яка не підтримувала ідею незалежних національних держав та залишалась прихильною ідею єдиної Російської імперії.

Достатньо тривалим було співробітництво грузинських самостійницьких сил із Німеччиною. Ще перед Першою світовою війною Німеччина розглядала Грузію як форпост на стратегічно важливій ділянці північно-східного кордону Європи та Азії, який відкриває шлях до Персії, а також до «перлини Британської імперії» – Індії. Підтримку національно-визвольних рухів кавказьких народів розглядали як важливий інструмент у боротьбі з імперіями – Російською чи Британською, а згодом і Радянським Союзом. У 1915 р. в Берліні створили уряд Грузії у вигнанні із політичних

емігрантів. Через деякий час під патронатом Німеччини було створено «Комітет звільнення Грузії».

Під час Першої світової війни (1915 р.) німецький генеральний штаб розробив план зі створення кавказьких збройних формувань, які мали складатися з грузинів, а згодом комплектуватися із представників інших кавказьких народів. Сформоване з'єднання іменували Грузинським легіоном. Формування під такою назвою входила до збройних сил Німеччини у 1914–1917 рр., а згодом у 1942–1945 рр.

Під час Першої світової війни до його складу входили грузинські добровольці, що перебували у таборі для військовополонених у турецькому місті Самсун. У складі легіону було приблизно 1500 солдат, крім грузинів в формування воювали кавказькі горці-мусульмани [206, с. 134].

Організацію легіону і загальне керівництво ним німецький генштаб доручив графу Фрідріху Вернеру фон Шуленбургу, колишньому німецькому консулу при Тифліському губернаторові (з 1911 р. і до початку Першої світової війни). Найвище офіцерське звання серед грузинів мав генерал-майор Лео Керселідзе (1878-1942). У 1917 р., в результаті суперечок, що виникли між Турецьким урядом та «Комітетом за незалежність Грузії», легіон розформували. Грузинські офіцери легіону під керівництвом генерала Л. Керселідзе сформували ядро армії Грузинської демократичної республіки 1918-1921 рр.

У лютому-березні 1921 р. Грузію окупувала Радянська Росія. Остерігаючись репресій зі сторони радянської влади, деякі легіонери, офіцери національної армії та значна частина політичних активістів емігрували, поповнивши грузинські колонії в Парижі, Варшаві, Римі, Берліні та в деяких містах інших країн. У збройних силах Франції та Польщі знайшли застосування своїм знанням колишні курсанти Тифліської юнкерської школи. Для навчання за контрактом грузинів-емігрантів, за особистою вказівкою Ю. Пілсудського, в польську армію в 1922 р.

зараховано 42 офіцери та 48 унтер-офіцерів. При цьому грузинські військовослужбовці залишалися у підпорядкуванні командуючого збройними силами емігрантського уряду Грузії генерала А. Захарідзе.

Після окупації Радянською Росією закавказьких незалежних держав у 1920–1921 рр., кавказька політична еміграція, що перебувала в Європі, вже в 1930-х роках створила дієві політичні структури, у тому числі уряди у вигнанні. Ініціаторами політичної активності народів Кавказу на еміграції були грузини. Так, у червні 1934 р. в Брюсселі представники Грузії, Азербайджану та Північного Кавказу підписали «Пакт Кавказької конфедерації», й обрали керівні структури [63, с. 34].

Наприкінці 30-х років кавказька політична еміграція зробила ставку на Німеччину. Назустріч їм пішли і німці. В 1938 р. у Берліні було створено «Управління у справах кавказької еміграції», а 1939 р. в Римі відбувся з'їзд представників грузинських організацій Берліна, Праги і Варшави, на якому прийнято рішення про організацію «Грузинського національного комітету». Особливу активність виявляли більш лояльні до Німеччини представники національно-демократичної партії, зокрема. Міхаїл Кедія, Міхаїл Церетелі, Міхаїл Кавтарадзе, Шалва Маглакелідзе, Зураб Авалішвілі, Шалва Амрежибап, Реваз Габашвілі, Георгій Квінітадзе, Владімір Ахметелі та інші [5, с. 185].

30 січня 1937 р. на базі грузинської патріотичної «Тетрі Гіоргі» («Білий Георгій») було створено організацію «Сакартвело фашистурі даразмулоба» («Фашистський загін Грузії»). Її очолив полковник (з 1944 року – генерал) Вермахту, Шалва Маглакелідзе. Організація видавала друкований орган – журнал «Картлосі». Програма дій та мета цієї організації опубліковані у книзі «Положення до діяльності та боротьби», яка побачила світ у Парижі в 1937 р.

У спогадах відомого грузинського емігранта Міхаїла Кавтарадзе висвітлено складні, суперечливі настрої в грузинських та інших кавказьких

політичних організаціях того часу. Він зокрема зазначав: «Початок війни сприйняли грузини по-різному: деякі піддалися захопленню, дехто дивився на це з підозрою, а дехто з розгубленістю... Німеччина зіткнулася із силою, повалення якої було необхідною попередньою умовою для свободи нашої багатостраждальної батьківщини. Були емігранти, які присвятили двадцять років боротьбі за свободу батьківщини і на протязі цих двадцяти років не змогли знайти жодного справжнього союзника. Але коли Німеччина, країна, що видавалась єдиним можливим нашим союзником, єдина з великих країн, зацікавлена у розпаді Російської імперії, стала наступати на Росію, згадувані вище грузини стали вважати такий розвиток подій негативним для нас. Причина полягала у тому, що тодішня Німеччина, крім Росії, воювала і з доволі приємними для нас демократичними країнами» [69, с. 126].

Зауважимо, що представники уряду Грузії у вигнанні, видатні діячі соціал-демократичної партії (меньшовики) відмовилися від співробітництва з німцями. 14 лютого 1940 р. в Парижі лідер грузинських соціал-демократів Ноя Жорданія у присутності членів Установчих зборів (парламенту) незалежної Грузії, які були вимушені емігрувати, різко засудив експансіоністську політику націонал-соціалістичної Німеччини, Третього Райху. Він зазначив: «Неможливо, щоб німецька держава, настільки легко руйнуючи незалежність вільних націй, сприяла б відновленню незалежності Грузії. Наше майбутнє було і буде пов'язане з повагою до свободи інших» [63, с. 125]. Ця заява, до речі, стала причиною арешту Н. Жорданія після окупації Парижа влітку 1940 р.

Грузинські націонал-демократи, що перебували на еміграції, не відкидали категорично можливість співробітництва з Німеччиною. Ще перед Другою світовою війною вони прагнули підтримки німців, з початком війни почали думати про майбутнє Грузії. Деякі емігранти сподівалися, що у випадку перемоги Німеччина допоможе кавказьким країнам у відновленні незалежності, як у травні 1918 р. [86, с. 24-142].

Процес ідентифікації потребує певних інтелектуальних зусиль від людини для формування моделі світу та здатності орієнтуватися в реальному світі. Необхідність в системі орієнтації виявляється у двох варіантах: перший зорієнтований на необхідність мати хоча б якусь модель, другий – мати реальну об'єктивну модель. В умовах Другої світової війни одні виявили політичну ідентичність через вчинок. І водночас дехто прагнув уникати самоідентифікації чи демонструвати лояльність до домінуючої сили. Це також позиція, своєрідна «негативна ідентичність», водночас вона засвідчувала, якою мірою усталені кліше демократичного суспільства і політичної науки, сформовані у відповідних обставинах, виявляють свою обмеженість і неповність.

2.2 Сучасні методологічні підходи щодо політичної ідентичності та її форм в умовах радикальних соціальних змін

У політичній науці набула поширення категорія «політична ідентичність». Завдяки працям А. Турена, І. Гофмана, М. Кастельса та інших поняття «ідентичність» у другій половині ХХ століття перейшло з поля психології в понятійний апарат соціальних і політичних наук. Зацікавлення політичною ідентичністю зросло у 90-х роках у період соціальних і політичних потрясінь, пов'язаних з появою нових самостійних держав на пострадянському просторі, інтенсифікацією інтеграційних процесів у ряді регіонів, особливо в Європі, а також значним збільшенням міграційних потоків із країн, що розвиваються в розвинуті [78, с. 42]. Без сумніву, надзвичайно важливо з'ясувати питання: як політичний процес впливає на суспільну свідомість, як зміни, що відбуваються в суспільній свідомості, змінюють політичну поведінку людей та як відображенні ці зміни в політичному процесі.

Складність дослідження колабораціонізму спільнот, що опинилися у 20-30 рр ХХ століття під контролем радянської влади, зумовлена не тільки

цензурними обмеженнями. До певної міри західні дослідники не цілком розуміли процеси, які відбувалися у той період СРСР, настільки вони виходили за межі звичних уявлень, а це перешкоджало відкритому розгляду проблеми геноциду чи сталінізму. Інколи висувалися аргумент, що позаяк Сталін вбивав в ім'я вищих ідеалів соціалізму й людського прогресу, його вчинки не можна ототожнювати з нищими спонуками, які рухали іншими народовбивцями ХХ століття. Забуваючи той факт, що знищували в СРСР етнічні чи релігійні групи за їхню «іншість», а гітлеровці вдавалися до расової дискримінації [97, с. 14].

Багато науковців у Росії та на Заході вважають, що Сталін готувався до війни, тому й затіяв розкуркулення, спланував репресії проти уявних внутрішніх ворогів. Вважають навіть, що масові чистки у збройних силах, розвідувальних службах та серед чужоземних комуністів також були зумовлені цим, хоча усе це й зменшувало шанси Сталіна на перемогу у війні, адже було знищено найбільш обізнаних у військовій справі. Голова розвідувальної служби НКВС З.І. Пассов писав про нестачу розвідувальних даних унаслідок відкликання та арешту активних агентів: «У період приготування [нацистів] до дій стосовно Австрії та Чехословаччини, іноземний відділ не отримав від агентів у Німеччині жодного звіту і взагалі жодної інформації» [85, с. 7]. Оскільки Сталін переміг у війні, використовують аргумент *post hoc ergo propter hoc* (після цього, отже, через це) – ці нібито приготування в 1930-х роках, якими брутальними, насильницькими та контрпродуктивними вони б не були, можна виправдати, а тому не трактувати їх як геноцид, цей «злочин злочинів» у міжнародній юриспруденції, який не має жодного виправдання.

Перемога СРСР у Другій світовій війні, почесне місце, відведене Сталіну в перебудові світового порядку після 1945 року, жорстокість радянського режиму спричинили те, що масові вбивства у СРСР пройшли повз увагу світової громадськості [97, с. 16]. Дослідження колаборації громадян Радянського Союзу, зокрема грузинського колабораціонізму і форм

його політичної ідентичності неможливе поза контекстом репресій, яких зазнало населення у міжвоєнний період.

В радянській політичній практиці відмова від участі в новій єдності або віри у неї, заперечення переходу до нової людини, розцінюється як психіатричний випадок. Задля виправлення такої вади прийнятними є будь-які засоби, що дозволяють досягти бажаного результату. Збочена жорстокість прагне зламати спротив обвинуваченого та змусити його зізнатися. Важливе не так те, в чому людина зізнається, як той факт, що вона власне зізнається, та ще й робить це настільки переконливо, що починає сама вірити у нав'язану їй волю. Свавілля характеризує внутрішню логіку радянської системи. Людина винна, оскільки вона є тим, ким вона є. Аби позбутися такої людини, використовують усі можливі засоби, у тому числі й морального характеру. Тому ненависть щодо цієї людини є виправданою [153, с. 103]. Це ненависть проти неї як проти особистості, *ad homineiti*. Ресентимент з ненавистю спрямовується проти людини, яку не можна толерувати та яка повинна бути знищеною.

Треба звернути увагу на сутність терору: масштабне здійснення помсти не припиняється, допоки стара людина не зникла. Параноя ніби нашіптує, що така людина насправді не зникає. Допоки ця людина існуватиме, чигатиме небезпека й існуватиме вина, яка може набирати довільної форми. Засудження та покарання демонструють мстиву спрямованість радянської системи. Власне опір знищенню людини як суб'єкта багато в чому зумовив таке явище, як грузинський колабораціонізм і водночас визначив форми його політичної ідентичності.

Терор спрямовується не лише на поведінку людей, а й на їхнє внутрішнє життя, їхню волю. Людина мала позбутися власного "Я". "Нова" людина не повинна була мати жодних переконань, лише ті, які визнані владою.

Радянська влада цілеспрямовано прагнула до формування політичної ідентичності, яка б визнавала її діяльність слухною і відкидала б попередній

досвід як непотрібний, такий, що заважає навіть фізичному виживанню. Російський дослідник А. Гончарик зазначає: «Ідентичність – це відчуття приналежності до групи і прихильності спільним цінностям, які поділяє група. У процесі формування та закріплення ідентичностей елітами з'являються нові символи, міфи й образи. Чим більше ті чи інші еліти вкладають сенс і унікальні риси в ідентичність, тим більше вона закріплюється, підтримується, продукується і входить у свідомість людей» [45, с. 18]. Практика радянської влади у 20–30-х роках ХХ століття це засвідчувала. Та виникає питання, який зміст впроваджувався в нову політичну ідентичність і які засоби для цього застосовували.

Де нема активного ворога, там його створюють з нічого. Людина стає ворогом безпідставно, без жодної симпатії, сорому чи докорів сумління тих, хто звинувачує її в цьому. Людина повинна бути частиною системи, асимілюватися [153, с. 105]. Ця спіраль має фатальний ефект: той, хто сам себе не звинувачує, повинен звинувачувати інших. На це був спрямований і розкол між поколіннями, який формував розрив між старою та новою людиною, теж перетворюючи окремого індивіда у гвинтик державного механізму, який влада може довільно замінювати на власний розсуд.

Не лише терор, а й уся система інфікує людей та змінює їх. У цьому полягає успіх мстивої диктатури пролетаріату: вона поширює те, що її саму спричинило, вона провокує тотальне самовідчуження людини, вона робить усе геть іншим, вона є формою масової асиміляції усього із тим, що її породило. Доречним у зв'язку з такими політичними подіями звернудись до ідей Ю. Габермаса, для якого життєвий світ – є перш за все сферою людської комунікації та інтеракції (що конструюється на основі мови). Таким чином дієвий світ має структуру, що складається з трьох елементів – культури (як основи традиційного знання), суспільства (як сукупності норм та інститутів) та особи (сукупності властивостей як субекти). Крім того, в рамках дієвого світу формуються і системні структури економіки та політики, що у модерному суспільстві досягають такого рівня окремішності відносно

осереддя дієвого світу (культури, суспільства та індивідів), що вже впливають на них, викликаючи суспільні проблеми і патології в культурній сфері, соціальній мобільності і соціалізації. На відміну від структур дієвого світу, системні чинники базуються не на мові, а на позамовних носіях координації дій – стимулах (економічних і позаекономічних). Наступ системи на дієвий світ пов'язаний із прогресуючою модерністю і зростаючою за неюніфікуючою роллю політичної системи, що поглинають комунікативно-організовані сфери дієвого світу. Іншими словами, Ю. Габермас веде мову про «колонізацію життєвого світу». Системні чинники втручаючись у традиційні сфери дієвого світу можуть порушувати процеси культурного відновлення, соціальної мобільності та соціалізації. Таким чином провокуються кризи життєвого світу, за таких обставин система може не лише руйнувати процеси як символічного так і практичного відтворення дієвого світу, але також використовувати його ресурси для власного оновлення (патологізація дієвого світу). За таких обставин занепад соціальної репродукції як невідомої складової символічної репродукції життєвого світу провокує занепад суб'єктності особи. Мірою втрати таких рис є рівень солідарності учасників дієвого світу. Оскільки поза особистісні чинники – економіка та політика – здійснюють репресивний тиск на структури дієвого світу людини, політичне відчуження наростає, адже в радикальний спосіб знищується основа легітимації – вільний комунікативно-структурований простір життя особи і народу. Життєвий світ перетворюється у політизований та ідеологізований рудимент та інструмент системи, в якому через комунікативні акти у радикальний спосіб здійснюється маніпуляція свідомістю. У той же час власне такий наступ системи на дієвий світ індивіда і спільноти породжує спротив останніх [144].

Дослідник С. Куртка звертає увагу не тільки на кількість жертв репресій, а й на певну логіку репресивної діяльності, яка вже потребувала нових і нових жертв. Під час операцій із «ліквідації шпигунів і диверсантів», як і великих репресивних операцій, як-от з «ліквідації куркулів», розпочатої

30 липня 1937 р., з «ліквідації кримінальних елементів», розпочатих 12 вересня 1937 р., «репресій над сім'ями ворогів народу» тощо ймовірність бути заарештованим залежала від суто формальних чинників. Запрограмований зверху терор, який свавільно встановлював категорії «політичних» ворогів, породжував порушення, які багато розповідають про насильство репресивних органів [151, с. 177].

Тому закономірним є залучення до питання про форми політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни проблеми геноциду. Неможливо розглядати ні форми політичної ідентичності, ні сам факт колабораціонізму, ігноруючи ті політичні та історичні передумови, які визначали характер усіх цих процесів. Дослідження політичної ідентичності грузинського колабораціонізму не буде об'єктивним без аналізу положень «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього зауважимо, що СРСР та його союзники доклалися до формулювання визначення геноциду, по суті заветувавши згадку про соціальні та політичні групи, які фігурували в майже всіх ранніх проектах конвенції ООН про геноцид [97, с. 17].

Досліджуючи політичну ідентичність суспільств і спільнот, що перебувають в умовах радикального збурення, зауважимо слухність думки українських дослідників М. Козловець та Н. Колтун: «В процесі формування історичної пам'яті визначальну роль відіграє соціальний досвід, етнічні стереотипи аксіологічного характеру та історичні традиції. В історичній пам'яті, врешті-решт залишається те, що викликає емоційний відгук, відповідний запитам сьогодення» [75, с. 110-111].

Риторика кампаній, що їх Москва проводила проти прибалтів, нагадувала риторику репресій проти «бандитів», «контрреволюціонерів», «куркулів» та «ворогів народу» під час сталінських злочинів 1930-х років [97, с. 31].

Каральні операції проти поляків, німців, корейців, українців та народів Північного Кавказу без сумніву руйнували колективну ідентичність

цих народів. Політичні та соціальні групи стали «уявленими націями». Суперечка про те, проти кого - селян чи українців - було скеровано український голодомор, у цьому сенсі не вловлює той факт, що ці категорії дуже легко змішувалися. Сталін був налаштований знищити культуру і традиційний уклад життя українців, плануючи голодомори.

Отже, об'єктивно інтерпретуючи міжнародне законодавство, подібні репресії Сталіна проти громадян СРСР, цілком можна трактувати як геноцид. Карально-репресивні операції Сталіна проти великих соціальних і політичних груп не вважали геноцидом із, з політичних причин, однак це не дає дослідникам підстав вилучати ці злочини з наукових визначень геноциду [97, с. 33].

Тобто причиною репресій була працьовитість, відповідальність, усвідомлення певних морально-етичних стандартів і внутрішня гідність – спроможність захищати себе, своїх близьких, результати своєї праці. «З перших днів Громадянської війни, – писала газета «Известия» в лютому 1930 року на початку кампанії розкуркулення, – куркулі стояли на протилежному боці барикад від нас». Радянська риторика цілком послідовно змальовувала типовий образ куркуля – «кровопивці, гнобителя й паразита», згадував радянський дисидент Петро Григоренко [168, с. 155].

Х. Арендт у праці «Джерела тоталітаризму» зазначала, що руйнування найменшої стабільності є найефективнішим інструментом руйнування людської екзистенції і свободи – і як вибору, і як відповідальності, і як можливості починати ряд подій, бо немає можливості їх тривання, а тому немає сенсу існування людини, людини, що осмислює себе і світ, може укладати договори і обмежувати варварство у собі і в політичній сфері (світі). «Так звана «народна користь» нацистів, що постійно змінюється (бо корисне сьогодні може виявитися шкідливим завтра), і вічні хитання лінії партії в Радянському Союзі, яка за принципом зворотної дії мало не щодня надавала концентраційним таборам нове поповнення, була єдиною гарантією тривкого існування концентраційних таборів, а тому й тривкого тотального

позбавлення людини громадянських прав» [12, с. 503].

Подібно до карательної операції проти куркулів, репресії стосовно окремих національностей відбувалися періодично. Найпершими жертвами цих кампаній стали: німці, поляки та корейці. Сталінський режим проводив жорстке розмежування між «радянськими» та «чужими» націями, останні були «ненадійними елементами» [190, с. 274].

Радянський режим реалізував усі ідеї про зовнішню небезпеку. Задум, попередньо накреслений Німеччиною та СРСР про Польську буферну державу (за таємним протоколом від 23 серпня 1939 р.), швидко забули; це зробило ще делікатнішим питання встановлення кордону між Німеччиною та СРСР. Планований 22 вересня по р. Віслі у Варшаві, він був відтермінований 28 вересня під час приїзду Ріббентропа до Москви на схід — до Бугу. За цю радянську «поступку» щодо статей таємного протоколу від 23 серпня Німеччина включала Литву у сферу радянських інтересів. Поділ Польщі дозволив СРСР анексувати території площею 180 тис. км: з населенням 12 млн. мешканців, серед яких були білоруси, українці і поляки. Першого та другого листопада, після народного референдуму, ці території увійшли до складу відповідно Української та Білоруської РСР.

Поляків масово арештовували і вивозили як «ворожий елемент». Групу найбільшого ризику становили землевласники, промисловці, комерсанти, чиновники, поліцейські і «військові поселенці» (*osadnicy wojskowi*), які отримали від польського уряду клатик землі у прикордонних районах як відшкодування за службу під час радянсько-польської війни 1920 р. За урядовою статистикою відділу спецпоселенців Гулагу, з лютого 1940 по червень 1941 рр. лише з територій, приєднаних до СРСР у вересні 1939 р., було депортовано на спецпоселення до Сибіру, Архангельської області, Казахстану та інших віддалених районів СРСР 381 тис. цивільних польських громадян. Цифри, подані польськими істориками, набагато вищі – порядку 1 млн. депортованих. На жаль, ми не маємо точних даних про арешти і депортації цивільного населення з вересня 1939 по січень 1940 рр. [151, с.

192].

Доступні сьогодні архівні документи повідомляють про три «хвилі депортації» – 9 і 10 лютого, 12 і 13 квітня, 28 і 29 червня 1940 р. [243, с. 15-23]. Поїздам вистачало двох місяців, щоб подолати шлях від польського кордону до Сибіру, Казахстану чи Крайньої Півночі і повернутися назад. Із 230 тис. польських військовополонених до літа 1941 р. дожило лише 82 тис. Втрати серед польських спецпоселенців також були дуже високі.

У червні 1940 р., наступного дня після блискавичного наступу німецьких військ на Францію, радянський уряд вирішив втілити в життя всі статті секретного договору від 23 серпня 1939 р. Посилаючись на «провокації проти радянських гарнізонів», 14 червня висунуто ультиматум прибалтійським керівникам, вимагаючи утворити «уряд, який міг би гарантувати чесне виконання договору про взаємодопомогу і приборкати противників цього договору» [151, с. 193].

У світлі таких фактів та наступних репресій, які зазнали громадян фактично окупованих балтійських держав, складно прийняти твердження про небезпеку зовнішньої агресії зі сторони країн, які не мали сили навіть для незначного збройного опору, і переважно розраховували на зовнішню підтримку та міжнародні договори. Дієвість яких, як засвідчує політична практика, зумовлюється співвідношенням сил та комбінацією політичних інтересів провідних держав. Отже, як формування політичної ідентичності, так і обставини, що спонукали частину грузинського суспільства стати на шлях співробітництва з Німеччиною у роки Другої світової війни, треба аналізувати у контексті тогочасних політичних подій, які руйнували звичне політичне поле. Для багатьох спільнот, що опиняються під владою тоталітарних режимів, поставала проблема небуття - як фізичного так і екзистенційного, і то в усіх значеннях, що їх запропонував В. Франкл: «Термін «екзистенційний» можна вживати у трьох значеннях: для визначення 1) власне існування, тобто специфічного для людини способу буття; 2) сенсу існування; і 3) прагнення знайти сенс власного існування,

тобто так звану волю до сенсу» [140, с. 111]. Закономірно виникла спроба протистояння практиці десубективзації. Масовий характер насильства робив його застосування прийнятним. І аналіз форм політичної ідентичності в період Другої світової війни неминуче відображає цей специфічний чинник, який постає як визначальний.

Проблема політичної ідентичності полягає в усвідомленні індивідом прийнятих у конкретному суспільстві політичних норм та цінностей, соціальних зразків та лояльному ставленні до них, в самоототожненні з ними. Зміст політичної ідентичності охоплює різні сфери соціального, усю багатогранність досвіду індивіда і відображається в практичній політичній діяльності. Ведучи мову про політичну ідентичність грузинського колабораціонізму в Другій світовій війні, беручи за основу сукупність цих складових, ми бачимо на яких розломах історичних, соціальних, особистісних вона формувалася і реалізовувалася.

Висновки до розділу 2

Сучасні методологічні підходи щодо політичної ідентичності сформувалися внаслідок переходу від методології, сформованої в контексті «державницької» парадигми першої половини ХХ ст., коли дослідники приділяли увагу санкціонованій державою громадській активності, до методології другої половини ХХ– початку ХХІ ст., коли акцент зміщено на дослідження «антисистемної» громадсько-політичної поведінки, самоорганізації, групової поведінки, політичної соціалізації. З'явилися теорії, які ґрунтувалися на визнанні багатоплановості соціального. Ідея «суспільства» змінилася концептом «соціальної організації». Викликано це було значною мірою нестабільністю і невизначеністю у життя мільйонів, а спроби щомиті надавати майбутньому іншого продовження в політиці є характерними рисами тоталітарного режиму. Руйнування найменшої

стабільності є найефективнішим інструментом руйнування людської екзистенції і свободи – і як вибору, і як відповідальності, і як можливості починати ряд подій, бо немає можливості їх тривання, а тому немає сенсу існування людини, людини, що осмислює себе і світ, може укласти договори і обмежувати варварство у собі і в політичній сфері (світі). Політична ідентифікація як одна із форм символічної демонстрації своєї належності до певної групи людей набуває у такі періоди особливого значення. Без сумніву, на політичну ідентичність впливають як ідеологічні цінності, так і соціальні норми, соціальні ролі, очікування, морально-етичні цінності. Політична ідентичність забезпечує репрезентацію особи в суспільстві, надає людині суб'єктності.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРУЗИНСЬКОГО РУХУ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921-1941 рр.)

3.1. Особливості формування політичної ідентичності грузинської еміграції

Політична ідентичність формується щодо різних політичних позицій, партій, політичних лідерів і т.д. Очевидно, що такий підхід характерний для суспільства, яке розвивається в умовах стабільності, що зумовлює передбачуваність політичних процесів. Складно застосувати цей підхід до досліджуваного періоду. Доречнішим є підхід, який можна означити як ситуаційна політична ідентичність. Частково для розуміння тогочасних змін політичної ідентичності та супутніх їй форм, доцільно використовувати підходи, які застосовують у процесі аналізу політичної ідентичності перехідного періоду, із властивими йому суперечностями, не завжди передбачуваністю відповідних процесів. Відбувається апробація нових політичних принципів взаємодії влади та суспільства, у підсумку формується нова політична ідентичність [53, с. 77-78].

Формування ситуаційної політичної ідентичності відбувається під впливом чинників зовнішнього впливу, часто пов'язаних із маніпулюванням людьми. Ситуаційна політична ідентичність передбачає вибір тієї чи іншої політичної позиції, лідера в конкретній ситуації. Ситуаційна політична ідентичність є основою для формування базисної політичної ідентичності. Умови Другої світової війни радикально зумовлювали форми політичної ідентичності. Не зважаючи на масштабні політичні зміни, грузинські політичні сили, що перебували в опозиції до більшовицького режиму, сутнісно не змінювали своєї політичної ідентичності, а радше змушені були надавати їй специфічних форм, зумовлених тогочасними реаліями.

Ідея незалежності Грузії об'єднувала представників усіх напрямів грузинського опозиційного політичного руху, які протистояли більшовицькому режимові. І власне активна діяльність грузинських політичних сил, їх співробітництво з Німеччиною вплинули на поведінку частини людей, запропонувавши певну перспективу. Політична ідентичність сприяє визначенню норм, цінностей і дає змогу індивіду зорієнтуватися в суспільстві і в політичному середовищі.

Виокремлюють чотири основних етапи формування політичної ідентичності:

- поява інтересу до певних політичних позицій, лідерів, партій;
- формування ситуаційної політичної ідентичності;
- прийняття певної політичної позиції, побудова базисної політичної ідентичності;
- поява особистісної політичної ідентичності, яка виникає у разі глибокого усвідомлення сформованої політичної позиції.

Згідно усталених підходів, одним із основних чинників, що впливає на політичну ідентичність, є легітимність влади, яка передбачає, що дії влади відповідають інтересам та цінностям більшості населення. Влада в очах суспільства є законною і «правильною». Легітимність передбачає взаємну довіру громадян та влади [106, с. 45].

Політичні сили, які характеризують як колабораціоністські, відкрито заявляли про неприйняття радянської влади, вважали її нелегітимною, тому стали на шлях боротьби з нею. І спиралися на ту частину суспільства, яка поділяла відповідні ідеї та настрої.

У процесі формування політичної ідентичності можуть виникати різні перешкоди, які призведуть до ускладнення ідентифікації або перервуть її зовсім. Так, індивід може змінити свої погляди або відмовитися від прийнятої ідентичності, що змінить спрямованість ідентифікації. Політична

ідентичність індивіда може бути сформована за допомогою нав'язування йому тих чи інших політичних ідеалів.

Основними напрямками формування політичної ідентичності є:

- становлення базисної політичної ідентичності на підставі ситуаційної;
- функціонування сформованої базисної політичної ідентичності;
- розвиток політичної ідентичності індивіда.

Аналізуючи проблеми політичної ідентичності та грузинського колабораціонізму у роки Другої світової війни використовуючи напрацювання сучасних дослідників, треба враховувати сукупність умов, які вплинули на формування політичної ідентичності грузинської еміграції. В умовах світового воєнного конфлікту більш виразно відбувається усвідомлення відмінностей у формах політичної ідентичності, які по суті були вимушеними. На формування політичної ідентичності грузинів і грузинського колабораціонізму вплинули настрої, спричинені окупацією Грузії у 1921 р., а також наслідки Першої світової війни і розпад Російської імперії. На початку 30-х років ХХ століття усе очевиднішими ставали небезпеки нової світової війни, що теж впливало на форми політичної ідентичності, посилюючи радикальніший варіант політичних цінностей та політичної діяльності.

Український дослідник Землюк В.П. [65] виділяє такі функції політичної ідентичності особи:

- гносеологічна (допомагає пізнати/засвоїти політичну інформацію);
- оціночна (сприяє виробленню ставлення до політичного життя, конкретних політичних подій); - прогностична (передбачення, прогнозування розвитку політичного процесу);
- регулятивна (дає орієнтири за допомогою ідей, уявлень, переконань щодо політичної участі);
- мобілізуюча (спонукає до політичної активності, участі у суспільно-політичному житті);

- інтегративна (сприяє об'єднанню з іншими).

Автор наводить такі типи політичної людини: гармонійна; гегемоністична; плюралістична; конфліктна.

Залежно від політичного режиму науковець розрізняє різні форми політичної участі: апатія, лояльність, негативізм (однією із форм якого є політичний протест), громадянськість, членство в партіях і, зрештою, перебування у політичних елітах – найвища форма участі в політичному житті та громадянської активності.

Очевидною є невідповідність зазначених вище функцій та політичної практики для аналізу форм політичної ідентичності в період Другої світової війни і навіть у міжвоєнний період. Водночас слушною є думка про зумовленість форм політичної участі (і відповідно – форм політичної ідентичності), характером політичного режиму.

В більшості досліджень до основних факторів формування та розвитку політичної ідентичності відносять [111, с. 49-51]:

- політичну культуру;
- соціальну стратифікацію;
- процеси загальної та політичної соціалізації;
- політичні інститути.

Увесь спектр таких складових факторів формування політичної ідентичності неможливо використати для розкриття форм політичної ідентичності за таких складних умов, коли не тільки відсутня найменша передбачуваність політичного процесу, але й саме життя мільйонів людей поставлено під загрозу. Та власне розкриття очевидних відмінностей і забезпечує розуміння специфіки тогочасних форм політичної ідентичності. У цьому зв'язку доречним є застосування концепції ідентичності Е. Еріксона, який стверджував, що ідентичність та ідеологія – два аспекти одного процесу. Вони створюють необхідні умови для подальшого дозрівання індивіда для наступної, більш високої форми ідентифікації – солідарності, яка поєднує спільні ідентичності в єдину – живу, діючу і продукуючу [159, с.

199]. Також Е. Еріксон зауважує, що середній вік і середнє суспільство, якщо вони не займаються ідеологічною поляризацією, схильні передоручати ідеологію – як тільки закінчується стрілянина та крики – вельми обмеженому аспекту свого життя, де вона виявляється вельми зручною для ритуалів та раціоналізації, але не завдає надмірної шкоди іншим заняттям [159, с. 200]. В аналізованій нами історичний період ідеологія була визначальним чинником поведінки, як і пов'язана з нею політична ідентичність.

У зв'язку з цим, на нашу думку, важливим для розкриття процесу формування та форм політичної ідентичності є використання підходу, у якому вагоме місце належить національній культурі, традиціям і загалом питанням національної ідентичності. Відповідно до теорії формування ідентичності Ч. Кейеса, культура – «головна визначальна характеристика» формування ідентичності [202, с. 15-16]. Незалежно від того як ці складові інтегруються, як позитивні чиники чи негативні, при формуванні політичної ідентичності, глибинна спрямованість національної ідентичності у такі переломні моменти посилює свою роль.

Теоретичну основу сучасних концепцій політичної ідентичності закладено в рамках вивчення генезису та еволюції націоналізму, націй і національної держави. У контексті теорії націоналізму Е. Геллнера, політичну ідентичність можна трактувати як форму уніфікації фрагментарної культури традиційного суспільства у єдину національну, «державну» культуру сучасного індустріального суспільства [42].

Цей напрям розроблять представники Чеського Карлового університету (М. Хрох), австралійського Мельбурнського королівського технологічного університету (Т. Нейрон), Лондонської школи економіки (Д. Брой), американського Каліфорнійського університету (М. Манн), американського Мічиганського університету (К. Вердер) [54, с. 221-231].

Наукові підходи до формування та розвитку політичної ідентичності передбачають різні інтерпретації, які умовно можна поділити на дві групи:

1. Підходи, що фокусуються переважно на тих або інших етнічних аспектах ідентичності та безпосередньо пов'язують політичну ідентичність із культурними традиціями, символами, міфами, мовою. До таких належать історизм та етносимволізм.

2. Підходи із модерністським трактуванням ідентичності як політичного феномена. Цей підхід найбільш близький політологічному трактуванню ідентичності, тому що політичні фактори її функціонування надзвичайно важливі.

Представниками цього підходу Е. Геллнер, американський професор Б. Андерсен, британський політолог Е. Хобсбаум. За Б. Андерсеном, джерелом національної свідомості є капіталізм, комунікативні технології, вибір мови спілкування та випадкове поєднання цих факторів. Важливим чинником є мова, зокрема поява друкованого слова. Тому що завдяки цьому стало можливим одночасне бачення різних подій (як в просторовому, так і в часовому вимірах), з'явилися спільноти письменників, які з культурного контексту формували політичні процеси.

Ці дослідники ставлять під сумнів об'єктивний зміст ідентичності. Як зазначав доктор філософських наук Т. Воропай, модерністи не шукають ідентичність «у глибинах людського «Я», не намагаються знайти те, що поєднує нас «з тінями забутих предків». Ідентичність у цьому випадку виступає певним конструктом, і є чимось «варіативним, чим легко маніпулювати на вигоду тій або іншій політичній кон'юнктурі» [130].

Проблема набагато складніша. І немає однозначного вирішення. Домінування оптимістичного трактування політичних процесів не корелюється із політичною практикою. Слушним є застереження Р. Арона: «До речі, як мораліст засудить громадянина, який зобов'язується коритися порядкам своєї держави, хоч би якими вони були? Якщо історик має стільки труднощів, навіть з відступом часу, аби справедливо розподілити провини в збройних конфліктах, які зіштовхують людські спільноти, то як окремий

індивідуум, на якого впливає суперечлива пропаганда, позбавлений певної частки інформації, міг би претендувати розв'язати цю проблему? Чи не ліпше для нього раз і назавше дотримуватися присяги вірності, яку він склав потайки того дня, коли отримав привілеї та спадщину, що забезпечило йому приналежність до певної історичної спільноти [13, с. 669]? Сьогодні ми знаємо, до чого може призвести забуття такої клятви. Знаємо також, що бувають обставини, за яких мораліст, як і історик, констатує суперечність, суперечливий вибір того чи того й відмовляється давати цьому оцінку. Німець, який ненавидів Гітлера, але виконував у війську свій обов'язок вояка, німець, який ненавидів Гітлера й працював на поразку Третього Райху, перебували в протилежних таборах, хоч у глибині душі вони обидва мали те саме бажання не коритися й ту саму надію. Немає загального правила, яке дозволило б з упевненістю визначити, де починається й де закінчується індивідуальне право бунтувати проти держави, яка опинилася в руках узурпатора, проти режиму, який спотворює засадничі цінності спільноти [13, с. 670].

Як повинен поводитися опозиціонер, щоб служити ідеям, не нашкодивши батьківщині? На жаль, радянський тоталітаризм, не давав жодної можливості для вибору.

Національна політика Сталіна в 1930-х та 1940-х роках була суперечливою сумішшю високохмарних обіцянок культурного й економічного розвитку та вимог конформізму й покори. З одного боку, радянська влада прищеплювала відчуття належності до нації серед різних етнічних груп, чиї історичні ідентичності були набагато сильнішими й трималися демаркаційних ліній клану, релігії, регіону, професії та мови. З іншого боку, деякі етнічні групи було культурно знищено, бо їх вважали надто малими й недоцільними, а інших виокремили як «ворогів» і вислали в заслання, щоб там, відірвані від рідних земель і виснажені нелюдськими умовами, вони асимілювалися й розчинилися [97, с. 84].

Утопічність марксизму-ленінізму-сталінізму була очевидною.

Радянські ідеологи розповідали про переваги соціалізму, побудову справедливого комуністичного ладу, добробут і процвітання, натомість громадяни СРСР зазнали сповна злиднів, голоду і репресій.

У радянських виправно-трудовах таборах більшість в'язнів не були кримінальними злочинцями. Вони опинилися в таборах за виконання різних репресивних законів, які стосувалися майже усіх сфер діяльності — відбували покарання за «розкрадання соціалістичної власності», «порушення паспортного закону», «хуліганство», «спекуляцію», «залишення робочого місця», «саботаж» чи навіть «невідпрацювання мінімальної кількості робочих днів» у колгоспах. Більшість в'язнів Гулагу були, жертвами жорстокої радянської карально-репресивної системи. Таким був результат десяти років репресій, вчинених партією — урядом проти дедалі ширших секторів суспільства [151, с. 190].

Ніхто не був убезпечений від арешту; сотні тисяч звичайних радянських громадян, партійних і безпартійних, із «чистими» соціальним і національним походженням та політичними поглядами заарештовували, страчували чи висилали на заслання. Основна мета полягала у знищенні людської пам'яті, яку ми характеризуємо як ідентичність. Українська дослідниця В. Стельмах зазначала, що проблема ідентичності в сучасному мінливому світі є актуальною з огляду на трансформаційні процеси і стійку тенденцію до демократизації окремих регіонів, а також загальний процес глобалізації, проблеми економічного розвитку, прагнення політичної і соціальної стабільності [129, с. 425]. Політична практика радянської влади до певної міри теж мала риси глобалізаційного уніфікаторства, однак складно говорити у цьому випадку про демократизацію чи навіть економічний розвиток, незважаючи на позірну індустріалізацію. Слушною є ідея про зв'язок політичної соціалізації і політичної ідентичності контексті теоретичного аналізу, як і в практичній площині — у зв'язку із трансформаційними процесами у тогочасних умовах радикальних політичних і соціальних потрясінь. Дослідниця М. В. Руткаускайте розглядає

політичну ідентичність як «механізм процесу політичної соціалізації», який перетворює процес спрямованої і стихійної політичної соціалізації до певного результату, чим також є політична ідентичність [116]. А російський науковець С. Соловйов вважає, що у суспільстві, розділеному на реальності, «ідентичності набуває особистість у процесах соціалізації, і вони взаємозв'язані». Взаємозв'язок між політичною ідентичністю і політичною соціалізацією є достатньо очевидним. Відповідно соціалізація – процес становлення ідентичності [127]. Питання полягає у змісті політичної ідентичності і політичної соціалізації, тим більше що йдеться про неймовірно складну ситуацію, в якій опинився індивід не тільки у період Другої світової війни, а й у попередній політичній і соціальній реальності, неймовірно трагічній реальності, яка для багатьох була не менш катастрофічною ніж війна. У цьому контексті доречним є зауваження української дослідниці О. М. Яновської, яка вважає, що «формування політичної ідентичності можна розглядати як процес політичної соціалізації, визначення суб'єктивних дефініцій і політичного протистояння з членами спільнот, які поділяють іншу ідеологію» [160]. Дослідник О. Скар зауважив: «Політична ідентифікація є формою політичної соціалізації особистості» [121, с. 91]. Значною мірою такий зв'язок виявляється на вторинному етапі політичної соціалізації, коли відбувається безпосереднє залучення до політичного життя суспільства, виникає взаємодія між особою або групою і певними політичними інститутами: органами влади, партіями, рухами і громадськими організаціями.

У суспільстві нестабільному відбувається формування так званої «пограничної» ідентичності. У зв'язку із такою ситуацією, доречними є думки В. Франкла, який наголосив на проблемі втрати сенсу буття для багатьох індивідів в умовах різкого руйнування звичних умов, усталених уявлень, цінностей, переконань, інститутів. Він писав: «Екзистенційний вакуум – це широко розповсюджений феномен ХХ століття. Це зрозуміло; це наслідок подвійної втрати, якої зазнала людина, відколи стала по-

справжньому людським створінням. На початку власної історії людини втратила деякі з основних тваринних інстинктів, які визначають поведінку тварини та оберігають її. ... Окрім цього людина зазнала іншої втрати у більш ранньому розвитку, оскільки традиція не каже їй, як вчинити; іноді людина навіть не знає, що хоче робити. Натомість вона або хоче робити те, що роблять інші (конформізм), або робити те, що хочуть від неї інші (тоталітаризм)» [140, с. 116]. Такі роздуми набувають ваги в контексті нашого дослідження, дозволяють розкрити феномен грузинського колабораціонізму як своєрідну спробу опору тоталітарному примусу. У той період для частини грузинів, що задекларували свою опозиційність до радянського режиму, це зумовлювалось сукупністю чинників: втратою Грузією незалежності, репресіями сталінського режиму, неоднозначною позицією західних країн і декларативною готовністю Німеччини підтримати боротьбу за звільнення Грузії. Отже, відбувалося складне поєднання соціокультурних та геополітичних чинників, в яке впліталися особистісний вибір індивіда, його психологічна мотивація, груповий вимір політичної взаємодії, суспільний рівень. Така взаємодія і визначала форми політичної ідентичності грузинської політичної еміграції напередодні Другої світової війни.

3.2. Грузинський національний рух та форми його політичної ідентичності у міжвоєнний період

Міжвоєнний період характеризувався надзвичайною гостротою ідеологічного протистояння. Ідеологія стає для багатьох невід'ємною складовою ідентичності. Ідеологія та політика як специфічні явища соціального життя людини надзвичайно тісно пов'язані між собою. За своєю суттю політика є ідеологічною, оскільки характеризується прагненням управляти, контролювати і спрямовувати заради певної ідеї ті чи інші соціальні сили та процеси. А для міжвоєнного періоду такий зв'язок був

надзвичайно тісним.

Намагаючись запропонувати визначення терміна «ідеологія», яке було б «достатньо широким, щоб охопити те, що більшість людей мають на увазі, коли говорять про ідеологію, але не настільки широким, аби включати сюди все, що тільки стосується», американські політологи Т. Болл і Р. Деггер запропонували таку дефініцію: ідеологія – це достатньо узгоджена і вичерпна сукупність ідей, яка пояснює і оцінює соціальні умови, допомагає людям зрозуміти їхнє місце у суспільстві та забезпечує програму соціальної та політичної активності. Крім цього, Т. Болл і Р. Деггер визначили чотири головні функції ідеології: пояснювальну (інтерпретує навколишню дійсність), оцінну (оцінює соціальну ситуацію та пропонує шляхи вирішення проблем), орієнтаційну (забезпечує своїх послідовників інтерпретацією їхнього місця у суспільстві та відповідною ідентичністю) і програмну (пропонує програму суспільно-політичних дій), які у сукупності мали б становити ще й критерій на право певній сукупності ідей називатись ідеологією [172, с. 8-10].

В контексті нашого дослідження важливим є визначення, запропоноване українським дослідником В. Лісовим, який акцентував: щоб виразніше усвідомлювати суть ідеологій, треба зважати на той ціннісний вимір, який мають світоглядні доктрини. «Ідеї та ідеології – це, мабуть, суб'єктивний, а не об'єктивний чинник. Та оскільки ідеї втілюються в реальність, то вони стають «об'єктивною реальністю», а відтак протиставлення об'єктивного та суб'єктивного розуміння нації втрачає свій сенс» [84, с. 49].

Аналізуючи класифікації типів політичної ідентичності, дослідники застосовують різні підходи і теорії. Класичною є класифікація політичних ідентичностей за шкалою «лівий-правий», відповідно до політичних ідеологій. Використовують цю шкалу для опису структури політичного простору: позицій різних політичних сил та політичних переваг громадян. Поділяли на лівих і правих від часів Великої французької буржуазної

революції, коли таку ідентифікація застосовували для характеристики ідеологічної позиції політичних сил. Лівими називали тих, хто виступав за соціальні зміни, рівність і соціальну справедливість, наполягав на активному втручанні держави у політичні та соціально-економічні процеси з метою досягнення якомога більшої гомогенності, правими – хто був прихильником «status quo» чи звертав увагу на небезпеки різких суспільних змін, обстоював цінності індивідуалізму, приватної власності, сприймав майнову нерівність як неunikну, погоджувався із юридичною рівністю та вважав природною фактичну нерівність людей.

Зауважимо, що у різних країнах та в різні історичні періоди поняття «ліві-праві» формувалися неоднозначно. Ці відмінності зумовлені історичними традиціями, формою та змістом політичного розколу. На суть цих понять вплинули особливості соціальних конфліктів та соціально-політичних проблем на певних історичних етапах. Так, наприклад, у період Великої Французької буржуазної революції лівими у Франції називали прихильників республіканської форми правління, а у ХХ столітті це поняття вже передбачило орієнтацію на соціальний захист, перерозподіл та націоналізацію [77, с. 366-367].

Такий підхід є певною мірою універсальним інструментом аналізу форм політичної ідентичності, хоча і не повністю відображає реальну структуру політичного простору, який є складним і багатограним. Питання коректності застосування такого поділу з метою порівняння пов'язано насамперед з панівними тенденціями в політичній свідомості у міжвоєнний період, і не тільки грузинської політичної еміграції. Йдеться про політичні позиції різноманітних сил у багатьох країнах, які ідентифікували себе багато в чому за такими параметрами, хоча і усвідомлювали звуженість такої класифікації. Очевидно, такий поділ потребує певних уточнень. Особливо, коли аналізуємо надзвичайно складні і неоднозначні політичні процеси міжвоєнного періоду. По-перше, фактично, до лівих можна віднести більшовиків, італійських фашистів і як не парадоксально для масової

сідомості – німецьких націонал-соціалістів. Тобто мова не може йти що люди певного, лівого політичного світогляду займали антифашистські позиції, а припустимо – праві сили, були більш лояльними до співпраці з агресором. Наприклад, у 1940 р. окупованій нацистами Франції комуністи розпочали переговори з німецькою владою, бажаючи отримати дозвіл на вихід своїх газет, організацію масових виступів проти уряду Віші й антибуржуазної боротьби за згодою окупантів [142, с. 532]. І подібних прикладів немало. Тобто стосовно колабораціонізму такий поділ («лівий»-«правий») не є доречним, він доцільний для визначення прогнозованої політичної та соціально-економічної діяльності. Для грузинських політичних сил, що стояли на позиціях державної незалежності, визначальним було негативне ставлення до більшовицького соціального експерименту, вони трактували його як експеримент, спрямований на ліквідацію людського «Я».

Деякі дослідники, зокрема Р. Інглегарт, беручи до уваги сучасні тенденції, а також виникнення нових політичних розколів, відзначають, що розподіл на лівих і правих з метою дослідження є правомірним. Поняття «лівий» і «правий» є «узагальненою характеристикою позиції людей» щодо важливих питань [196], своєрідні характеристики політичної ідентифікації. Крім того, результати соціологічних досліджень свідчать про те, що ідентифікація за шкалою «лівий-правий» корелює із ціннісними орієнтаціями й політичними установками громадян [181, с. 333-334]. При цьому, така кореляція простежується не лише із традиційними, а й модерними цінностями.

Отже, з певними застереженнями шкалу «лівий-правий» можна використовувати як один з інструментів дослідження політичної ідентичності. Важливим елементом сучасного політологічного дискурсу є поняття «ідентичність», яке підкреслює значення суб'єктивної реальності – уявлень, ідей, смислів, переконань, цінностей, тобто всього, що «знаходиться в головах» людей – для розуміння і пояснення суспільно-політичних процесів, моделей поведінки і управління, функціонування інститутів та ін.

Визначальним елементом суб'єктивної реальності, на думку П. Бергера і Т. Лукмана, є ідентичність, що формується в контексті соціально-політичних процесів [15, с. 279]. Вона є невідомою складовою спроможності людини чинити опір негативному тиску зовнішнього буття, забезпечуючи змістону складову персональних і суспільних дій. Можна погодитись з думкою: «Щойно людина знаходить сенс свого життя, вона не тільки стає щасливою, але й також здобуває здатність впоратися із стражданнями» [140, с. 146].

Для дослідження форм політичної ідентичності політичних сил, які у той чи інший спосіб представляли країни, що зазнали тоталітарних режимів, такий підхід потребує відповідної адаптації. У роки Другої світової війни, унаслідок складних суспільно-політичних процесів, політичні уподобання були більше завуальованими.

Деякі дослідники виділяють типи ідентичності залежно від їх тривалості. Зокрема, Ю. Качанов поділяє політичну ідентичність на ситуаційну і трансверсальну (надситуаційну). Ситуаційна ідентичність зумовлена тією або іншою ситуацією, вона пов'язана безпосередньо з політичною подією та може бути мінливою. «Агент, що володіє ситуаційною політичною ідентичністю, ще не є суб'єктом у повному розумінні цього слова, тому що не є «творцем» своєї ідентичності» [71, с. 115-116].

Трансверсальна політична ідентичність триває в часі, тому більш стійка. Вона з'являється на підставі «внутрішньої роботи» суб'єкта з оцінки й прийняття (або неприйняття) ситуаційних ідентичностей. «У випадку трансверсальної особистісної політичної ідентичності, акцентує Ю. Качанов, – індивідуальне значення політичної позиції агента повинно відбивати значимі для нього політичні відносини та бути інтегроване з особистісним змістом його позиції» [71, с. 117]. Формування такої ідентичності залежить не лише від усвідомлення позиції, але й від ціннісних орієнтацій, політичних установок та інших елементів політичної свідомості та культури. Якщо

позиція відповідає цим елементам, її може сприймати суб'єкт, якщо ні – відкидати.

Також розроблено класифікацію політичної ідентичності за суб'єктом та за об'єктом ідентичності. За суб'єктом виділяють індивідуальну та групову ідентичність, а за об'єктом – ідентичність партії, ідеології, регіону, держави тощо.

Людам притаманна переважно змішана ідентифікація. Так, людина може відчувати свою приналежність до певного населеного пункту, громадської організації, політичної партії, народу та держави одночасно. Така система ідентичностей формує ієрархічну структуру, де одні ідентичності є значимішими, а інші їм підпорядковуються. Саме тому, потрібне комплексне дослідження політичної ідентичності грузинського колабораціонізму та його форм із використанням різноманітних підходів.

У процесі аналізу форм політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни доречним є запитання Р. Арона: «Могутність можновладців – чи однієї вона природи з могутністю політичних утворень» [13, с. 70]? Диктатори, Сталін та Гітлер, без сумніву, відігравали значну роль у політичних процесах, в контексті яких відбувалося формування політичної ідентичності, і не тільки грузинських колаборантів. Індивід нерідко опинявся під владою багатьох осіб які отримували над ним необмежене право життя і смерті, недоступне державним лідерам демократичних суспільств у такому масштабі практично за жодних обставин. І це напевне одна із визначальних рис, яка окреслює відмінність між демократією і деспотією. Очевидно, що виробництво й функціонування ідей і смислів, які відображають сприйняття та способи легітимації політичних інститутів, є «суттєвою умовою політики в епоху Модерну» [67, с. 5]. І характер набуття та застосування влади зумовлює процес формування політичної ідентичності. Дослідження когнітивних та ідентифікаційних структур у функціонуванні суспільств, що заторкнуті Модерном, їхніх політичних систем викликали своєрідний *ideational turn* в соціальних науках.

В контексті цього «повороту» ідеї та смисли аналізують у політиці як первинні й основні чинники конструювання інтересів, структур, інститутів та їхніх функцій, на противагу позитивістам (політичним реалістам), які вважають, що структуру інтересів задає матеріальний контекст, об'єктивно і аналітично верифіковані. Ідеї та смисли, а також ідентичності формують не тільки дискурсивні умови, але і задають рамки для діяльності суб'єктів, подій, не детермінуючи їх однозначно, що пояснює спонтанність, непевність, рефлексивність політичних практик. Оскільки психологія має відношення до ідентичності, її інтерналізація супроводжується ідентифікацією, формуючи ідентичність. Саме таким тісним зв'язком інтерналізації та ідентифікації психологічна теорія суттєво відрізняється від інших типів теорій.

Відповідно, психологія здійснює вплив на соціалізацію. Вона створює дійсність, що служить основою для їх верифікації – утворюється складний причинно-наслідковий зв'язок між ними. Від рівня соціальної вкоріненості носії певного психологічного характеру, залежить число феноменів, на інтерпретацію яких вони спрямовують свої зусилля.

Психології змінюються історично – оскільки через певні причини ідентичність стає проблематичною. Причиною подібного виступає зв'язок психологічної реальності та соціальної структури. Радикальні зміни в соціальній структурі (наприклад зміни викликані промисловою революцією) можуть спровокувати зміни психологічної реальності. В такому випадку виникають нові психологічні теорії, оскільки старі більше не дають адекватного пояснення наявним емпіричним феноменам. Теоретизування ідентичності спрямоване на виявлення трансформацій ідентичності, котрі відбулись, причому теоретизування покликане пояснити ідентичність щоперебуває в обставинах дійсності яка радикально трансформується. З іншого боку, ідентичність може стати проблематичною на рівні самої теорії, в наслідок нежостатньою опрацювання теоретичного рівня проблеми. Власне психологічні теорії покликані забезпечити інтерпретацію поведінки носія

ідентичності в складних психологічних обставинах. Їх пізнавальне зміцнення і супутній потенціал творення інтерпретаційної реальності можуть бути викликані багатоваріантним політичним процесом, що поєднується із різними соціальними інтересами. Однією з історично можливих форм є свідомо ідеологічна маніпуляція політично зацікавленими групами [15, с.280-289].

Інституціоналізація в сучасних суспільствах набуває легального характеру, виражається в абстрактних формулах. Та лідери більшовиків і націонал-соціалістів не надто переймалися правовою інституалізацією своєї влади. Р. Арон зазначав, що в усі часи та епохи завжди була різниця, принаймні неявно виражена, між наказами завойовника і наказами легітимного суверена. Принаймні на початку завойовник застосовує або погрожує застосувати силу, суверен же мовби уособлює всю спільноту, згідно з традицією або законом, які зафіксували правила престолонаслідування, посиляючись або на якусь вищу силу, або на волю народу. Тобто радянський режим фактично поведився як окупаційний і в багатьох випадках так і сприймало його населення. Власне це і зумовлювало багато в чому позицію грузинських політичних сил, які не визнали руйнування радянськими військами незалежності Грузинської демократичної республіки у 1921 р.

Слушним є твердження Р. Арона про те, що боротьба за владу та її здійснення всередині спільнот мають певні спільні характеристики із суперництвом за могутність між незалежними політичними утвореннями [13, с. 70]. Політичний режим, який домінував на території Радянського Союзу, теж прагнув до певної формальної легітимізації своєї влади через прийняття Конституції, проведення виборів, однак не зважав на громадянську думку. Режим прагнув ліквідувати політичну опозицію, вдаючись жорстокої цензури. Радянська влада прагнула побудувати досконалий суспільний лад. Та шлях до нього став настільки небезпечним для мільйонів людей, що мета втратила сенс. У зв'язку цим доречно згадати роздуми відомої дослідниці

тоталітаризму, Х. Арендт, яка наголошувала на нерозумінні багатьма справжньої суті тоталітаризму, через його практично повний розрив з усією політичною історією, в якій теж траплялися жорстокі диктатури, та до них можна, на думку дослідниці, застосувати поняття – «старомодний авторитаризм». Х. Арендт наголошувала: «Трагічна хибність усіх цих пророцтв, що походять із відстаней безпечного світу, полягала у припущення існування такої речі, як єдина в усі часи людська природа, ототожненні цієї природи з історією і на підставі цього проголошенні, що ідея тоталітарного панування не тільки негуманна, а й нереальна» [12, с. 509].

Необхідно враховувати – політична ідентичність та форми її демонстрації в умовах силового протистояння режимів, які повністю відкинули право індивіда на самостійну політичну позицію, виразно задекларувавши своє завдання – перетворити його у гвинтик державного механізму не може підпадати під опис властивий демократичному, стабільному суспільству.

Не менш важливим є і те, що політична ідентичність зумовлюється і попереднім трагічним історичним контекстом, який засвідчував можливість відкидання будь-яких стримуючих чинників для прагнення до всевладдя чи то інституційного, чи то морально-етичного характеру. Тому політичні сили і цілі спільноти (соціальні чи етнічні групи), що приречені на знищення чи спонукувані у найбільш жорстокий спосіб до відмови від власної ідентичності, під дією виразного зовнішнього примусу, змушені були шукати варіанти для опору небезпеці свого зникнення. Зокрема, стали на шлях співробітництва з Німеччиною.

Американський вчений А. Даллін ще у 1957 р. вивчав проблему політики Третього Райху щодо народів СРСР [180]. На підставі опрацювання значної кількості матеріалів, дослідник висвітлив неоднорідність політичної еліти, сильні внутрішні суперечності в державному устрої Третього Райху. На відміну від тоталітарного Радянського Союзу, де жорстоко винищували інакодумців, у Німеччині у 1933-1945 рр.

як би це несподівано не звучало, допускали певний плюралізм думок. Тому чиновники різних міністерств та відомств, а також командування Вермахту в усній чи навіть письмовій формі, зрозуміло що не для публічної сфери, висловлювали іноді думки, які не збігалися з теорією та практикою націонал-соціалізму. Відповідно, політичні сили, що протистояли радянському тоталітаризму, шукали найменшу можливість зробити свою боротьбу дієвою і реалістичною, не відкидаючи і співробітництва з владою Німеччини, яка була не настільки одностайною, і не усі були у полоні націонал-соціалістичного світогляду.

Найбільша кількість прихильників розважливих і прагматичних відносин із народами СРСР була у вищому командуванні Вермахту, а також у державних структурах, таких як МЗС та частково у Східному Міністерстві. Тут керівні посади займали представники старої німецької аристократії, які пам'ятають про кавказьку політику у 1914-1918 рр.

Гітлерівське керівництво мало звертало увагу на їхню думку, та вони хоча б частково забезпечували трансформацію та корегування східної політики Третього Райху у бік раціональності. Зауважимо також, що за 12 років націонал-соціалістичний режим у Німеччині, не встиг трансформуватися у тоталітарний режим подібний до сталінського епохи. На відміну від більшовиків, Гітлер не прагнув створити цілісної філософської системи. «У цієї фігури не було великого філософського попередника, та, відверто кажучи, Гітлер не мав потреби у таких попередниках. Йому достатньо було себе самого. Він сам затвердив собі роль, яку намагалися привласнити романтичні письменники попереднього століття: бути посередником між народом та ідеями» [142, с. 301].

Діючи в таких умовах, представники грузинського національно-визвольного руху в Німеччині намагалися використати усі можливості для захисту грузинських національних інтересів відповідно до власної політичної ідентичності, в основі якої була ідея боротьби за відновлення суверенітету Грузії як незалежної держави.

Прихильники ідеї патріотизму «радянського народу» ігнорують те, що під час Другої світової війни співробітництво громадян СРСР із Німеччиною набуло масового характеру. З окупаційною владою у період 1941-1944 рр. співпрацювало понад 2 мільйони чоловік. Якби не поразка нацистів у Східній кампанії та жорстка расова політика керівництва Третього Райху, така співпраця могла б бути ще масштабнішою і не безпечнішою для радянського режиму. Всупереч застереженням частини експертів і службовців, Гітлер не погодився трансформувати військову кампанію проти СРСР у війну проти комуністичного режиму та запропонувати народам, що зазнавали репресій від радянських каральних органів, прийнятної для них форми співробітництва.

Ф. Фюре зазначав, що: «Нацизм є більшовизмом, спрямованим проти попереднього більшовизму... Іронією історії, а радше її трагедією, є те, що обидва тоталітарні режими, тотожні у прагненні абсолютної влади над дегуманізованими людьми, представляли себе єдиним захисником від небезпек, які являв інший режим» [142, с. 334]. Для багатьох в умовах Другої світової війни складно було розгледіти внутрішню режимів, які збройно поборювали один одного. А про закономірність і навіть неминучість такого перебігу подій попереджав ще Е. Берк, зауважуючи, що зло є набагато винахідливіше, ніж ті, хто збирається йому протистояти: «Дух його переселяється до нового тіла і, аж ніяк не змінивши свого життєвого принципу зі зміною зовнішнього вигляду, воно тільки оновлюється у нових органах, діючи зі свіжим запалом юного пориву» [16, с. 370]. Отримуючи союзника у боротьбі проти зла, неминуче слід врахувати, чи це не його новий образ, покликаний забезпечити успіх, якщо стара форма зазнає поразки.

Для об'єктивного аналізу явища, що отримало назву колабораціонізму, треба визнати, що значна частина, тих, кого звинувачують у співробітництві з Німеччиною в роки Другої світової війни, сподівалась на допомогу Третього Райху у протистоянні з радянською окупацією своїх країн і народів.

3.3. Проблема колабораціонізму в грузинському самостійницькому русі у 1939-1941 рр.

Західні демократії були розгублені, дізнавшись про підписаний у серпні 1939 р. договір про ненапад між сталінським СРСР та гітлерівською Німеччиною [115, с. 75]. Проголошення пакту викликало справжній шок в європейських країнах, безпосередньо залучених у політичну кризу, яка вже очевидно переростала у світову війну. Громадськість західних країн не була готовою до об'єднання тоталітарних режимів зі специфічними ідеологіями, для яких пропагандистські гасла це перш за все інструмент впливу, а не стійкі переконання. Не розуміння їх суті заважало усвідомити спроможність до об'єднання режимів з такими специфічними ідеологіями.

Радянський уряд 21 серпня 1939 р. відклав переговори, які проводив з англо-французькою місією, що 11 серпня прибула до Москви для укладення договору, який мав би взаємно зобов'язати три сторони у випадку агресії Німеччини проти однієї із них. Від початку 1939 р. радянська дипломатія, керована В'ячеславом Молотовим, наполегливо відступала від ідеї договору із Францією та Великобританією; їх підозрювали в тому, що вони готові укласти «новий Мюнхен» на шкоду полякам, що дало б німцям вільне поле дії на Сході. У той час, як переговори між радянською та британсько-французькою сторонами застрягли на невирішених проблемах – наприклад, яким чином у випадку німецької агресії проти Франції – Червона армія зможе перетнути Польщу, щоб атакувати Німеччину, контакти між радянськими і німецькими представниками на різних рівнях набирали нових оборотів.

Німецька і радянська сторони 19 серпня підписали доволі вигідний для СРСР торговельний договір, який був предметом переговорів з кінця 1938 р. Того ж вечора радянська сторона погодилась на те, щоб Ріббентроп приїхав до Москви для підписання пакту про ненапад, виробленого радянською стороною і відразу ж переданого до Берліна.

Німецький міністр Ріббентроп, наділений «надзвичайними

повноваженнями», прибув до Москви 23 серпня. Договір про ненапад, підписаний вночі, був оприлюднений 24 серпня. Дійсний протягом десяти років, він одразу ж вступив у дію. Найважливіша частина договору, яка визначала сфери впливу, була секретною. До 1989 р. радянські керівники заперечували очевидний факт цього «секретного протоколу», справжнього злочину. За статтями цієї угоди Литва входила у сферу німецьких впливів; Естонія, Латвія, Фінляндія, Бессарабія – у сферу радянського впливу. СРСР прагнув повернути колишні білоруські та українські території, які відішли до Польщі за Ризьким договором 1920 р., а також частину «історично та етнічно польських» територій у Люблінському й Варшавському воєводствах.

Через тиждень після підписання пакту нацистські війська напали на Польщу. 9 вересня радянський уряд сповістив Берлін про свій намір зайняти території, про які йшлося у статтях таємного договору від 23 серпня. Червона армія 17 вересня 1939 р. вторглася в Польщу під приводом «надання допомоги українським і білоруським братам», які опинилися перед загрозою через «розпад Польської держави». Польська армія була майже повністю знищена, тому великого опору не могла чинити. Радянські війська захопили 230 тис. військовополонених, зокрема 15 тис. офіцерів [151, с. 191].

Усе це спонукало західних політиків до радикального перегляду своїх взаємовідносин із Радянським Союзом. У другій половині 1939 і першій половині 1940 р. кавказьке питання несподівано виявилось у центрі уваги урядів Франції та Англії.

У 1940 р. із 617 000 тон нафтового імпорту Третього Райху третина припадала на СРСР. Остерігаючись нападу Вермахту на свою територію і перебуваючи географічно у більш вразливому становищі, у порівнянні із своїм британським союзником, Франція сподівалася відвернути можливі воєнні дії від своїх східних кордонів. Париж у той час виявляв більше непримириності і до союзника Третього Райху – СРСР, який, після укладання пакту про ненапад, розпочав постачати Німеччині нафту, яка мала стратегічне значення для ведення Вермахтом бойових дій. Із використанням

радянських запасів сировини та іноземної валюти німецько-радянська кооперація вийшла за межі радянських інтересів як у сфері безпеки, так і у сфері економіки [115, с. 85].

Зауважимо, що така практика була звичною для світової політичної історії. Дослідник Р. Арон звернув увагу на проблему прагматичності зовнішньої політики держав, особливо тих, які спроможні до більш самостійної політики. Реалізм європейських дипломатів називають макіавеллівським, за Атлантикою вважали його типовим для Старого Світу. Однак, ставши потужною державою внаслідок краху європейського порядку, усвідомлюють, що їхня дипломатія дедалі менше схожа на давній ідеал, вона щораз більше уподібнюється практиці, властивій їхнім ворогам і союзникам, яку вони раніше так суворо засуджували. Чи морально купувати радянську інтервенцію в війні проти Японії за рахунок концесій на шкоду Китаю? Пізніше виявилось, що ця справа не оплатилась, і Рузвельт куди доцільніше мав би купити неутручання СРСР. Та хіба раціональніший розрахунок був би моральнішим? Р. Арон розмірковує: “Рузвельт вчинив правильно чи помилився, залишивши східних європейців під впливом Радянського Союзу? [13, с. 31]. Тобто нерідко втрачається сама раціональність прийняття рішень. Про що свідчать і наслідки пакту Ріббентропа-Молотова. Західні дослідники наголошують, що передумови для нападу на Радянський Союз з'явилися у Гітлера лише після захоплення величезних ресурсів в результаті перемоги над Польщею та Францією [115, с. 80]. Та найголовніше, що народи, які не мали змоги обирати той чи інший тип політики, змушені були зважати на співвідношення сил і діяти так, щоб не втратити власну політичну ідентичність, якщо вони прагнули зберегти хоча б мінімальну суб'єктність.

Грузинська еміграція не була пасивним спостерігачем, а намагалася у міру можливостей використати в своїх інтересах політичну кон'юнктуру того часу, яка стрімко змінювалася. Керівники Грузинського національного центру запропонували створити в суміжних із Кавказом країнах, а також у державах, що мають значення з погляду захисту кавказьких інтересів

невеликі організації, які будуть складатися щонайменше із трьох чоловік, здатних як до політичної, так і розвідувальної діяльності.

Н. Жорданія, який дотримувався соціал-демократичних поглядів (голова уряду Грузинської Демократичної Республіки (1918-1921 рр, на еміграції один із лідерів руху на незалежність Грузії), орієнтувався на підтримку західних демократій. У зв'язку з цим, він залучив до активної діяльності Ш. Берішвілі, людину не тільки відважну, а й з досвідом нелегальної діяльності і послідовного соціал-демократа. Безпосереднім координатором спецоперацій став французький генерал Масим Вейган, який домогся підтримки Туреччини. У жовтні 1939 р. Ш. Берішвілі зумів нелегально побувати на території Грузії, після чого поінформував про ситуацію представників французької, англійської та турецької розвідок [49]. Згідно звіту, наданому Ш. Берішвілі, після поділу та анексії прибалтійських країн, радянське керівництво мало на меті захопити Туреччину напрямі Балкан [17].

Керівництво Грузинського національного центру в Парижі у жовтні 1939 р. скерувало підпільним організація в Грузії секретну інструкцію: «Успіх нашої справи пов'язаний із перемогою англо-франко-польського блоку. Грузинський народ зобов'язаний пильно стежити за розвитком подій, для того, щоб дотримуючись інструкцій свого законного уряду, своєчасно скинути з себе іго Кремля. Необхідно дочекатись виведення окупаційних військ із Закавказзя, а потім одразу ж створити тимчасовий уряд країни. Якщо цього не зробити, то уряд може бути сформований іноземними військами, які вступають у Грузію після виходу більшовиків, на шкоду національним інтересам Грузії» [62].

У цей період співробітництво Радянського Союзу з Німеччиною набуло найрізноманітніших форм, зокрема – у політичних репресіях. В лютому 1940 р., через декілька місяців після укладення німецько-радянського пакту, 570 німецьких комуністів, замкнених у московських в'язницях, передали до рук гестапо на прикордонному мосту у Брест-Литовському [151, с. 180].

Зауважимо, що уряд Грузії у вигнанні надавав значної уваги праці в Англії, керівництво якої займало, на відміну від французів, більш обережну позицію щодо СРСР. Однак воно не відмовлялося від ідеї активного зовнішнього втручання. З цією метою англійські представники вважали за необхідне спиратись на організацію, здатну діяти як на територіях, що опинилися під радянською окупацією, так і у всіх доступних прикордонних регіонах Радянського Союзу [...] Метою подібної організації повинно бути, власне кажучи, розвиток опору національних сил і населення проти радянської експансії, організація повстання проти радянської влади [233, с. 16].

На початку грудня 1939 р. Андро Гугушвілі, який виконував функції представника Ради Кавказької Конфедерації у Великій Британії, відвідав Лоренса Кольє, начальника північного департаменту Міністерства закордонних справ Великої Британії, відповідального за формування політики щодо СРСР. Було наголошено, що незважаючи на відсутність на протязі останніх п'яти років належного фінансування, грузинський уряд у вигнанні спромігся підтримати регулярні контакти з нелегальними організаціями в Грузії. Також Гугушвілі акцентував на важливості підтримки народами Кавказу майбутніх військових операцій союзників у регіоні [233, с. 70]. Таку позицію теж можна трактувати як «колабораціонізм». Усе це засвідчує, що основною причиною активного пошуку союзників (нерідко політично помилковою) була власне політика Радянського Союзу, яка по-перше, призвела до втрати незалежності країн, які її вже здобули (зокрема Грузія та Україна), по-друге, надзвичайно жорстока, репресивна поведінка радянської влади, яка основним аргументом збереження своїх позицій вважала примус. Остерігаючись посилення військового потенціалу Німеччини за рахунок природних ресурсів Радянського Союзу, англійське та французьке керівництво розглядало можливість військової чи диверсійної операції з метою руйнування нафтових центрів Кавказу [178]. Тобто використання збройних сил та населення,

незадоволеного політикою влади, під контролем якої воно перебуває, розглядали як прийнятний варіант вирішення тієї чи іншої проблеми, основне – технічна і фізична можливість це реалізувати.

Прагнучи використати міжнародне становищем, що склалося, уряд Грузії в еміграції намагався отримати від французів такий же статус, яким володів уряд Польщі, продовжуючи свою діяльність у Франції після окупації країни Німеччиною та Радянським Союзом, зокрема польський уряд у вигнанні мав збройні сили. Грузини вирішили переконати французів створити невелике формування як із кадрових грузинських офіцерів, так і емігрантів, призваних у мобілізаційному порядку до складу французької армії [238].

Майже усі праві грузинські партії та групи зокрема ті, що входили до складу створеного поляками прометеївського фронту, відмовлялися визнати за соціал-демократами право на закріплення за ними домінуючого становища у проєктованому ними уряді у вигнанні. Вважаючи, що з поразкою Польщі, лінія Жорданія зазнала поразки, вони з погляду зовнішньополітичної орієнтації, взяли курс як на Францію, так і на Італію, яка займала у період радянсько-фінської війни чітку антибільшовицьку і до певної міри антинімецьку позицію [18].

28 січня 1940 р. в Парижі створено Грузинський національний комітет, який об'єднував представників націонал-демократів А. Асатіані, Г. Гвазава, а також членів «Момавалі» та «Картлосі». Головою комітету був обраний один із керівників національного повстання 1924 р. генерал Спірідон Чавчавадзе, генеральним секретарем – А. Асатіані, а скарбником Д. Схірладзе, колишній голова грузинської спільноти в Парижі [179, с. 5].

Перший та єдиний номер «Бюлетеня Грузинського національного комітету» побачив світ у березні 1940 р. в Парижі французькою, англійською та грузинською мовами. Бюлетень, який відображав погляди представників правого спектра грузинської політичної думки, критикував

колишній соціал-демократичний уряд, який не зміг відкинути застарілі партійні догми та стати на захист національних інтересів [176, с. 8].

Грузини намагалися налагодити контакти з французькими урядовими колами та представниками турецької влади. Загалом цей напрям грузинського руху опору продовжував традиції руху «Прометей», створеного за активної підтримки польської влади. Таким чином тут теж можна у той чи інший спосіб вести мову про «колабораціонізм», але вже за участю країн, які згодом стали учасниками антигітлерівської коаліції. Підтверджується складність політичної складової процесів, які нерідко спрощено називають «колабораціонізмом». Юридичну відповідальність несуть конкретні люди, за конкретні вчинки, а не політичні рухи, які репрезентують національний рух опору окупованої країни. Тим більше тоді, коли окупаційна влада вдається до репресій з метою закріплення свого домінування.

Англійське та французьке військове керівництво на початку Другої світової війни, коли Радянський Союз демонстрував свою лояльність до Третього Райху, розробляло плани військового удару по нафтових родовищах Кавказу. Так, у Баку добували біля 75 % усієї нафти СРСР, нафтопереробні заводи, що там розташовані, були найбільшими на Кавказі, а залізницею та Каспійським морем транспортували понад 50% місцевого палива. Майбутні союзники по антигітлерівській коаліції планували зруйнувати нафтодобувні та нафтопереробні підприємства масованим бомбардуванням. Сільське господарство Радянського Союзу теж значною мірою було механізоване, тому така операція спричинить колапс не тільки військової, але й господарської промисловості СРСР [182, с. 205; 198, с. 213-214]. Крім того, для забезпечення успішного характеру операції передбачали активізувати політичне співробітництво з опозиційними до радянської влади представниками народів Кавказу [198, с. 213-214]. Тобто усі учасники Другої світової війни намагалися залучити підтримкою народів, щонайменше певної частини політичної еміграції, яка, навіть перебуваючи поза межами батьківщини, обстоювала ідеї незалежності і могла розраховувати на

сприйняття своїх ідей підкореними народами. Як бачимо, радше мова може йти про використання більш потужнішими зовнішніми силами, для вирішення конкретних своїх політичних проблем, руху Опору народів, що втратили незалежність, чи прагнуть до визволення. За таких обставин ведучи мову про політичну ідентичність та її форми в період Другої світової війни неминуче потрапляємо у широкий спектр як ціннісних проблем, так і проблем прагматичного вибору, обумовленого реальним співвідношенням сил. Для об'єктивного висвітлення колабораціонізму не менш важливо аналізувати тогочасну політичну практику, і не тільки нацистського режиму, але й країн, що традиційно вважалися демократичними.

Тогочасна політична історія засвідчує, що для практично усіх політичних акторів технологічність вирішення конкретного військового чи політичного завдання превалювала над порушенням норм права чи моралі. Та це теж не є підставою для спрощеного моралізаторства, а прикладом, що ілюструє небезпеку встановлення того чи іншого тоталітарного режиму в країні, влада якої відповідно демонструє абсолютно відмову від моральних та правових табу. Усі інші опиняються в ситуації, що теж змушені понижувати відповідну планку, в іншому випадку вони не зможуть протистояти агресії і захистити права і свободи. Тоталітарні режими спричиняють деградацію політичних і правових інститутів, які формувалися сотні років упродовж соціальної еволюції. Згадаймо депортацію США своїх громадян японського походження. Право, політична демократія демонструють свою неефективність, відбувається розклад свідомості громадян тих суспільств, де декларують прихильність до демократії, і водночас цінності демократичні зневажають. Власне такі процеси відбувалися протягом 20-30 років ХХ століття, і не тільки в Європі, як наслідок політичної практики і теорії? демонстрованої Радянським Союзом, а згодом – нацистською Німеччиною.

Плани військової операції Англії та Франції за сприяння Туреччини на Кавказі, спрямовані проти Радянського Союзу не були втілені унаслідок зміни міжнародного становища. 12 березня 1940 р. Фінляндія змушена була

підписати мирну угоду з СРСР, значною мірою через відсутність обіцяної ефективної допомоги з боку західних країн. Втрата частини території дала змогу Фінляндії зберегти незалежність.

Ще наприкінці березня 1940 р. уряд Франції розробляв план військових дій на Кавказі, покликаних не тільки зашкодити постачанню Німеччини нафтою, але й паралізувати економіку СРСР, до того, як Райх зможе використати її для своїх потреб [236]. Англійський уряд теж підтримував такі заходи, розраховуючи на сприяння Туреччини. Та остання з весни 1940 р. стала сумніватися в очевидній перевазі західних країн і зайняла обережнішу позицію, хоча повністю і не відмовлялася від ідеї війни на Кавказі. Одним із чинників успіху вважали активне залучення кавказьких емігрантів, зокрема грузинських. З цією метою в Стамбулі було створено філію Ради Конфедерації Кавказу, до складу якої увійшли як колишні представники руху «Прометей», так і опозиційного до них. Комітету конфедерації Кавказу, який діяв із 20-х рр. Колишні конфедерати, які на постійній основі проживали в Туреччині, користувалися більшою довірою місцевої влади у порівнянні з представниками руху «Прометей». Грузинів у цій новоствореній організації представляли Ш. Берішвілі та А. Гозалішвілі [55, с. 271].

Плани західних країн передбачали паралельно із бомбардуванням нафтопереробних об'єктів, застосування повітряно-десантних загонів, з метою проведення диверсій на нафтопроводі Баку-Батумі. У зв'язку з цим Ш. Берішвілі отримав від французьких спецслужб завдання збирати інформацію про радянські аеродроми, а також про придатні для висадки десантників рівні площадки в гористій місцевості Південно-Західної Грузії. Крім того, розвідувальна група, скерована у Грузію при нагоді мала зчинити диверсію на нафтопроводі Баку-Батумі [49].

Для більш вагомої підтримки в грузинському суспільстві французьке керівництво прийняло рішення про формування у складі французької армії грузинської національної частини. Спрямовані до її складу з інших частин французької армії військовослужбовці-грузини повинні були створити

основу десантних груп, які планували перекинути в контрольовану радянською владою Грузію. Грузинський уряд на еміграції підтримував таку ініціативу, вбачаючи у батальйоні основу майбутніх збройних сил країни. Не довіряючи туркам, грузинські емігранти надавали перевагу ідеї, щоб першими під французькими знаменами вступили в Грузію все ж грузинські національні частини. До травня 1940 р. грузинський батальйон, що перебував у процесі формування у тренувальному таборі Баркарес, у східних Піренеях, нараховував 160-180 чоловік. В результаті швидкою поразки Франції батальйон, командиром якого був призначений кадровий офіцер Французького іноземного легіону, капітан Георгій Одішелідзе, так і не був скерований у Сирію, звідкіля його передбачали передислокувати в Грузію [216, с. 17].

Також формувалися загони із представників інших народів Кавказу для участі у військовій операції проти Радянського Союзу. Англо-французьку операцію із залученням представників кавказьких народів планували на кінець червня–початок липня [182, с. 280]. Та 10 травня 1940 р. розпочав наступ Німеччини на Францію, яка не змогла вчини серйозного опору. Швидка капітуляція Франції унеможливила кавказький проект союзників сподівання представників кавказьких народів використати ситуацію для звільнення Кавказу не реалізовано.

Восени 1940 року, в окупований нацистами Париж, прибув надзвичайний представник уряду Німеччини генерал Е. Герхард, якому було доручено вивчення питання грузинської еміграції. Він уневажнив діюче у вигнанні представництво уряду демократичної республіки Грузія, яке знаходилося в Парижі, заарештувавши секретаря офісу А. Асатіані. Потрібно було терміново знайти кого-небудь, хто б зміг захищати інтереси грузинської еміграції перед владою Німеччини. Потрібна була людина, яка б ґрунтовно розбиралася в конкретній політичній ситуації.

Це надзвичайно важливе завдання грузинська еміграція поклала на Міхеїла Кедіа. Він зумів налагодити тісні відносини з усіма, хто був

пов'язаний із Грузією та грузинською еміграцією. Серед його найближчих друзів були: колишній посол Німеччини в Радянському Союзі граф Фрідріх Вернер фон дер Шуленбург; керівник чинного під керівництвом Альфреда Розенберга політичного департаменту Східного міністерства професор Герхард фон Менде; начальник кавказького департаменту SS («охоронні загони» – воєнізована організація у складі нацистської партії) Еріх Енгельгаупт. До речі, всі троє були пов'язані з організованою в 1944 році змовою проти Гітлера. Першому з них винесли смертний вирок, а третій скерований на фронт.

Після початку війни найболючішою проблемою грузинської еміграції був порятунок як грузинських військовополонених, так і грузинських євреїв, які зазнавали переслідувань від нацистів.

14 лютого 1940 року в Парижі Н. Жорданія офіційно засудив перед депутатами Установчих зборів Грузії (парламент) політику нацистської Німеччини і підтримав західні держави.

Зважаючи на складний історичний період, в межах якого розкриваються форми політичної ідентичності, треба коректно застосувати та інтерпретувати важливу історичну політичну інформацію, що характеризує відповідні політичні процеси періоду Другої світової війни. Політична ідентичність формується щодо різних історичних подій, політичних позицій, партій, політичних лідерів і т.д. Зауважимо, що формування ситуаційної політичної ідентичності відбувається під впливом чинників зовнішнього впливу, часто пов'язаних із маніпулюванням людьми. Власне в такій ситуації опинилася значна кількість людей під час Другої світової війни. Формування їх політичної ідентичності нерідко було пов'язане з необхідністю вибору тієї чи іншої політичної позиції, поведінки в конкретній ситуації. Для них значною мірою ситуаційна політична ідентичність стала підґрунтям для формування базової політичної ідентичності. Для колабораціоністів визначальною стала турбота не про власне фізичне виживання, а спроможність докластися до здобуття Грузією незалежності. Вважають, що

одним із напрямків формування політичної ідентичності є вибудовування політиками моделі політичних і суспільних взаємин, яку засвоєно суспільство завдяки певним політичним ролям. У нашому випадку засвоєння певної політичної ролі відбувалося в надзвичайно кризових обставинах, які мали суттєвий вплив на поведінку особи. І ще більш неоднозначною є роль політиків через дисбаланс можливостей між тими, хто мав особистий авторитет для грузинської спільноти і владою тих, хто мав змогу визначати долю як грузинських військовополонених, так і усіх тих, хто опинився під контролем Третього Райху. Політична ідентичність сприяє визначенню норм, цінностей і дає змогу індивіду зорієнтуватися в суспільстві і в політичному середовищі. У тогочасних умовах для формування політичної ідентичності виникали різні перешкоди, які закономірно ускладнювали процес ідентифікації або спричиняли її суттєву корекцію. Індивід нерідко змушений був змінити свої погляди чи відмовитися від прийнятої ідентичності, що змінювало спрямованість ідентифікації. Політична ідентичність індивіда може бути сформована за допомогою нав'язування йому тих чи інших політичних ідеалів.

Та знову постає питання, чи він її змінював, чи лише декларував зміну. На наш погляд, єдино переконливим свідченням про спрямованість політичної ідентичності є діяльнісний підхід, тобо вчинки представників грузинського колабораціонізму.

Висновки до розділу 3

Формування ситуаційної політичної ідентичності відбувається під впливом чинників зовнішнього впливу, часто пов'язаних з маніпулюванням людьми. Її формування часто зумовлене необхідністю вибору тієї чи іншої політичної позиції. Ситуаційна політична ідентичність є основою для формування базової політичної ідентичності. Події Другої світової війни

радикально зумовлювали як застосовувані форми політичної ідентичності, так і їх зміст. Грузинські політичні сили, що перебували в опозиції до більшовицького режиму, не змінювали своєї політичної ідентичності, а радше змушені були надавати їй специфічних форм, зважаючи на тогочасні реалії.

Ідея незалежності Грузії визначала діяльність усіх напрямів грузинського політичного руху, що протистояв більшовицькому режимові. Активна діяльність грузинських політичних сил, що пішли на співробітництво з Німеччиною обмежила дезорієнтацію частини людей, запропонувавши певну перспективу. Політична ідентичність сприяє визначенню норм, цінностей і дозволяє індивіду зорієнтуватися в суспільстві і в політичному середовищі. Є різні підходи до оцінки діяльності тих грузинів, які під час Другої світової війни воювали пліч-о-пліч з німцями. Їхні вчинки деякі вважають політично умотивованими, зважаючи на реалії тогочасної дійсності, інші ж – невиправданими. Досліджуючи політичну ідентичність грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни треба опиратися на факти для формування об'єктивних висновків. Тисячі грузинських вояків, які перебували у таборах військово-полонених, були врятовані грузинськими емігрантами, що користувався довірою керівництва Третього Райху.

РОЗДІЛ 4

ГРУЗИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТВОРЕННЯ КОЛАБОРАЦІОНІСТСЬКИХ ФОРМУВАНЬ ТА ЇХ ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

4.1. Грузинські колабораціоністські організації та їх діяльність

Головним завданням будь-якої окупаційної політики є забезпечення лояльності населення окупованих територій. Цього можна досягнути різними методами, одним із найбільш ефективних є залучення до співробітництва. У науковій літературі та публіцистиці така політика отримала назву колабораціонізму, який був неоднозначним явищем, передбачав політичну, економічну та військову модифікації.

Третій Райх, розпочинаючи війну з СРСР у 1941 р. одним із основних завдань вважав зруйнування єдності Радянської імперії шляхом залучення на свій бік представників національних меншин. Особливі сподівання покладали на народи Кавказу. Оволодіння Кавказом відкривало німцям шлях на Близький і Середній Схід. Тому директива головного командування Вермахту № 80 «Середній Схід» за кілька днів до нападу на Радянський Союз не була випадковістю. Нацисти планували, що після блискавичного захоплення центральних регіонів Радянського Союзу, наступ на Схід відбуватиметься через Кавказ. Задум передбачав проведення одночасних ударів ще із Єгипту й Туреччини, тобто нагадував своєрідні «потрійні кліщі» для країн Близького і Середнього Сходу [193, с. 356.].

Окупаційна політика нацистів на першому етапі (червень 1941 р. – грудень 1942 р.) була жорстокою, вдавалися вони до терору та примусу: поки Вермахт отримувал перемоги на фронті, а в тилу ще не розгорнувся потужний рух Опору, союзники серед місцевого населення не були німцям

особливо потрібними. Однак німецьке керівництво не було одностайним у своїй східній політиці. Розрізняли чотири основних підходи.

Частина чиновників та офіцерів військової окупаційної зони вважали, що радянські громадяни стануть лояльнішими, якщо ставитися до них толерантніше, дотримуючись певних норм права. Переважно це були далекі від політики люди, переконання яких базувалися на досвіді Першої світової війни. Представників другого підходу можна умовно назвати «утилітаристами». На їх думку, Німеччина повинна отримати максимальну користь від співробітництва із місцевим населенням. До певної міри такий підхід підтримував і Й. Гебельс, вважаючи, що передусім треба вилучити з пропагандистських матеріалів інформацію про неповноцінність народів Сходу, колоніальний характер війни Німеччини проти СРСР. А наголос робити на обіцянках свободи і незалежності після завершення війни. Частково збігалася з таким підходом позиція деяких вищих офіцерів Вермахту, зацікавлених в ефективному військовому співробітництві у найстисліші терміни. Найбільш масштабною акцією цієї групи німецьких керівників стало залучення радянських військовополонених до лав «добровільних помічників» (Hilfswillige/Hiwi). Ці особи були завербовані командуванням військових частин та з'єднань. На час завершення війни до категорії східних добровольців належало приблизно 665–670 тисяч чоловік була вона найбільш чисельною. Послідовно необхідність такого співробітництва обстоював генерал-квартирмейстер Генерального штабу сухопутних військ генерал-майор Едуард Вагнер.

Представники третього підходу – деякі офіцери Вермахту середньої ланки та окремі політики й дипломати «старої школи» вважали, що представників народів Східної Європи та Кавказу доцільно залучити як до військової, так і політичної боротьби проти більшовизму. Багато хто з цих офіцерів виявився учасником невдалої змови проти Гітлера 20 липня 1944 року. Одним із проектів цієї групи був так званий Власівський рух і Русская освободительная армия (РОА), в якій вони вбачали не тільки інструмент у

боротьбі проти СРСР, але й майбутніх союзників Німеччини. Відповідно, характерною рисою цієї групи була значна увага до національного питання у східній політиці Німеччини. Хоча вони не виявляли достатнього розуміння суті проблеми, домінував підхід, що слід підтримувати російський народ, загравання з іншими національними групами може зашкодити союзу з росіянами, які надзвичайно хворобливо ставляться до територіальної цілісності своєї країни. Такий погляд засвідчує з однієї сторони розуміння проблеми – дражливість питання територій для російського суспільства, з іншої сторони – демонструє помилкові висновки. Збереження Російської імперії (незалежно від її форми), не вирішує жодної з політичних проблем і становило б загрозу як для самої Німеччини у випадку його реалізації, так і зберегло б основу для національно-визвольної боротьби інших народів, і не гарантувало жаданої довготривалої стабільності.

Іншу позицію, яку умовно можна назвати четвертим підходом, займав один із теоретиків нацизму Альфред Розенберг. На його думку, досягнути мети можна за умови тісного співробітництва з місцевим населенням, поводитися з ним треба коректно, багато обіцяти та залучати їх до активної політичної та збройної боротьби проти більшовизму та російського імперіалізму. Основна відмінність його ідеї полягала у тому, що треба прагнути співробітництва з неросійськими народами СРСР (передусім з українцями, прибалтами, кавказцями). Тобто, на відміну від опозиційно налаштованих офіцерів Вермахту, він вважав що спиратися треба на національні рухи, які критично налаштовані щодо російського імперського проекту та комуністичної влади.

Такі розходження мали тактичний характер. Поштовхом до пришвидшення процесу формування тих чи інших загонів, сформованих із колишніх громадян СРСР, став крах плану блискавичної війни (бліцкригу), який передбачав поразку СРСР до зими 1941/1942 рр.

Поразка Вермахту під Москвою 1941 р. та перспектива затяжної війни стали поворотним моментом у східній політиці Третього Райху. З січня

1942 р. розпочалося формування східних легіонів із представників національних меншин Радянського Союзу.

Безпосереднім приводом, який до певної міри вплинув на зміну позиції Берліна, став візит у Німеччину двох високопоставлених турецьких генералів – А. Ердена і Х. Еркілста, які з ознайомлювальною поїдкою відвідали Східний фронт у жовтні 1941 р. Прагнучи звільнити з німецьких таборів для військовополонених червоноармійців – представників тюркських народів СРСР, генерали під час прийому у головній квартирі фюрера звернулися з клопотанням про формування із цих військовополонених добровольчого з'єднання, який би нагадував мусульманський легіон періоду Першої світової війни. У листопаді 1941 р. було прийнято рішення про формування тюрко-татарського та кавказького легіонів [89, с. 189].

Та згодом в результаті переговорів між Генштабом ОКВ та відповідними представниками Східного міністерства було вирішено формувати окремі національні легіони з емігрантів та військовополонених всіх тюркських народів СРСР. Ініціювали це керівники відділу загальних питань Головного політичного департаменту Східного міністерства – доктор Отто фон Бройтінгам та начальник Кавказького відділу професор Герхарда фон Менде [219].

У серпні 1941 року під патронатом Східного міністерства були створені т.з. «комісії у справах військовополонених», в обов'язки яких входили, зокрема, розподіл та реєстрація радянських військовополонених, що перебували в таборах, за національною ознакою. В рамках даної ініціативи, ще на початку вересня 1941 р. князя Георгія Магалашвілі (Магалова) скерували у німецькі табори для радянських військовополонених з метою реєстрації грузинів, які там перебували. Повернувшись звідтіля вже керівником Грузинського відділення кавказького відділу Східного міністерства, Магалашвілі доручив кільком грузинським емігрантам продовжувати цю роботу. У підсумку, до весни 1942 року, співробітниками Магалашвілі загалом зареєстровано ще 15 тисяч грузин. Із їх складу

сформовано основу особового складу майбутнього Грузинського легіону [89, с. 190].

Головним експертом МЗС зі східних, у тому числі і кавказьких питань, вважали колишнього посла Німеччини в СРСР Фрідріха Вернера фон дер Шуленбурга.

Хоча Шуленбург, як вважають дослідники, і був противником війни Німеччини з СРСР, це не завадило графу знову повернутися до питання формування концепції політичного курсу Німеччини стосовно Кавказу. Шуленбург дотримувався думки, що до народів СРСР Східне міністерство повинно виконувати порівняно обмежену роль, як усі принципові питання варто зосередити у віданні МЗС Німеччини. Міністерство окупованих територій Сходу може бути відповідальним лише за політику щодо територій, вже зайнятих німецькими військами. Політичною концепцією з питань ще не звільнених територій, зокрема Кавказу, повинно займатися МЗС [89, с. 191].

Один із найближчих співробітників Шуленбурга Ганс фон Гервард писав: «На відміну від партії, яка планувала, у випадку перемоги Німеччини, дати Росії та Україні статус колонії, Шуленбург хотів надати росіянам та українцям право на самовизначення. Він був переконаний, що СРСР може бути переможений лише руками самих росіян. Бойові дії треба було перетворити у громадянську війну. Плани Шуленбурга передбачали: після створення російського антирадянського уряду, слід було підтримати також уряди національних меншин. Ці уряди Німеччина повинна визнати як союзників. З ними треба належно поводитися, урочисто оголосивши про відсутність територіальних претензій. Під німецькою егідою, і при рівноправності, необхідно було забезпечити їх вступ у Європейське об'єднання. У випадку, якщо б ідея об'єднання народів Росії, виявилась би сильнішою ніж потяг до незалежності, Шуленбург схилився до ідеї союзної російської держави, з широкою автономією національних меншин. На відміну від Гітлера і Розенберга, він був глибоко переконаний, що керівна

роль і в майбутньому залишиться за великоросами».... Поряд з цим, фон Гервард підкреслював, що «Шуленбург виступав за створення незалежних держав Вірменії та Грузії[...] Шуленбург відчував велику симпатію до грузинів, знаючи, що вони вбачають у Німеччині доброго товариша і природного гаранта своєї незалежності» [189, с. 242-243].

Якщо Шуленберг у випадку перемоги Німеччини припускав можливість збереження Росії як конфедерації, то міністр у справах окупованих східних територій Альфред Розенберг дотримувався діаметрально протилежної думки.

Розенберг ще у 1921 р. писав про необхідність підтримки неросійських народів СРСР, сприяючи утворенню національних держав. Це в майбутньому звільнило б Німеччину від жахливого постійного тиску зі Сходу [225, с. 125].

У книзі «Майбутній шлях німецької політики», що побачила світ у 1927 р., Розенберг підкреслював як необхідність встановлення тісних німецько-українських зв'язків, так і відокремлення Кавказу від Росії. Це, на його думку, означало б настання нової ери німецько-грузинських взаємовідносин [239, с. 97].

На геополітичні ідеї А. Розенберга мали значний вплив концепції, які не мали нічого спільного із расистською ідеологією та практикою німецького націонал-соціалізму. Як рішучий противник російського імперіалізму та більшовизму, Розенберг прагнув покласти край експансії Кремля, відокремити від Радянської імперії її неросійські території і в такий спосіб, оточити її цілим рядом держав, що перебувають під протекторатом Німеччини, створивши міцний санітарний кордон на шляху можливого відродження Російської імперії.

З російським імперіалізмом передбачалось покінчити шляхом створення райхскомісаріату «Остланд» (Прибалтика і Білорусія), райхскомісаріату «Україна», а також райхскомісаріатами, що користуються широкою автономією «Кавказ» і «Туркестан» (Центральна Азія). Територія Росії повинна бути обмежена етнічними кордонами російського народу. Такий

геополітичний проект, окрім тези про визначальну роль Німеччини та деякі інші незначні аспекти, повністю повторював добре відому концепцію Ліги «Прометей», створену в 1925 р. в Польщі.

Основною метою прометеївського руху, як відомо, була координація дій представників емігрантських організацій неросійських національностей СРСР, а також сприяння розпаду Радянської імперії на національні держави. Не випадково, в одному з документів цієї організації підкреслювалося, що «прометеїзм є рухом усіх без виключення народів, гноблених Росією» [89, с. 193].

Прометеївський рух – важлива складова у процесі формування політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни.

Такі радикальні політичні проекти напряду зумовлювали зміну політичній ідентичності, форм її вияву. І водночас – формування таких політичних проектів значною мірою зумовлювалось відповідною ідентичністю народів, яка ґрунтувалася на ідеї державної самостійності. Також проекти радикальної зміни політичної карти Європи і Кавказу були пов'язані з необхідністю враховувати політичну ідентичність народів, що прагнули звільнення від імперського проекту та політичних сил що їх репрезентували. Для тогочасних політичних процесів можна застосувати усталений підхід, який передбачає чотири основних етапи формування політичної ідентичності:

- поява інтересу до певних політичних позицій, лідерів, партій;
- формування ситуаційної політичної ідентичності;
- прийняття певної політичної позиції, побудова базисної політичної ідентичності;
- поява особистісної політичної ідентичності, яка виникає у разі досить глибокого усвідомлення сформованої політичної позиції та її повного прийняття.

Відповідно, основними напрямками формування політичної ідентичності є:

- становлення базисної політичної ідентичності на підставі ситуаційної;
- функціонування сформованої базисної політичної ідентичності;
- розвиток політичної ідентичності індивіда.

Такі критерії доречно застосувати і до міжвоєнного періоду, для прометеївського руху, який обстоював чітку позицію на здобуття незалежності народами, чия державність у насильницький спосіб була ліквідована радянською владою. Представлені у ньому політичні сили базували власну політичну ідентичність, виходячи із засад протистояння імперським і тоталітарним тенденціям, які домінували в СРСР. Прометеївський рух складався із представників поміркованого крила політичної еміграції малих народів СРСР, пройнятих ліберальними та демократичними тенденціями. Ліга «Прометей» орієнтувалась на Польщу та країни західної демократії. Їх співробітництво з Німеччиною у роки Другої світової війни було зумовлене прагненням звільнити народи Східної Європи та Кавказу з під влади тоталітарного режиму.

До певної міри на теоретичні ідеї щодо перелаштування цього регіону мали політичні уподобання грузинських емігрантів з вузького кола самого Альфреда Розенберга. Зокрема, грузин Олександр Нікурдзе, був скерований на навчання в Німеччину урядом незалежної Грузії у 1918 р., після окупації країни радянськими військами він залишився в Мюнхені. Згодом встановив контакти з А. Розенбергом та Ароно Шикеданцем, якого Гітлер у 1941 р. призначив імперським комісаром Кавказу. Після створення Східного міністерства О. Нікурдзе був призначений директором Дослідного інституту континентальної Європи, який входив до складу цього міністерства. Як фізик за освітою, він зосередився на геополітичних проблемах, друкував на цю тему праці під псевдонімом А. Зандерс. Поєднуючи свої грузинські симпатії з геополітичною теорією «великих

просторів» К. Каусгофера, послідовником якого він був, О. Нікурдзе сформував політичну концепцію, відповідно до якої Грузії належало центральне місце в рамках проектованої ним Кавказької конфедерації під егідою Третього Райху. Власне під певним впливом О. Нікурдзе А. Розенберг у квітні 1941 р. і розробив геополітичну концепцію Кавказу під німецьким протекторатом [89, с. 194]. Відзначаючи, що Кавказ з його величезними нафтовими запасами має ключове значення для Німецької імперії,

А. Розенберг у зв'язку з цим пропонував створення на Кавказі Райхскомісаріату. До нього мали входити Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, а також козачі території Кубань і Терек. Вірменія з Калмикією отримували статус головних областей. З метою забезпечення взаємної геополітичної інтеграції територій райхскомісаріатів «Кавказ» і «Україна» спільний між ними кордон повинен був пролягати у верхів'ях р. Волга, поблизу м. Саратов. Кавказ відповідно до планів Розенберга повинен був стати центральною частиною санітарного кордону, що перебуває під контролем Німеччини і покликаною стримати експансію Кремля на Сході. Після призначення Імперського комісара Кавказу А. Шикеданца, Розенберг рекомендував надати владу на місцях переважно місцевому населенню. Самі німці повинні були мати в регіоні мінімальну кількість чиновників. У разі виникнення непорозумінь між місцевими населеннями мали право арбітражу [180, с. 227-231].

Розглядаючи концепцію Розенберга в історичній ретроспективі, відзначимо її певну подібність із т.з. проектом «Південно-Східного Союзу», висунутого в серпні 1918 р. отаманом Донського козачого війська генералом М.М. Красновим. Згідно проекту, на території Кавказу та південної Росії планували створення конфедеративної держави, у складі Донського, Кубанського і Тверського козачого війська, території горців Північного Кавказу, Калмикії, а також Південнокавказьких республік: Грузії, Вірменії, Азербайджану. Отже, передбачали створення доволі великого державного

утворення, яке матиме усі необхідні економічні та природні ресурси для незалежного існування. У вересні 1918 р. проект «Південно-Східного Союзу» був представлений на розгляд імператору Вільгельму II, який його підтримав [2, с. 78].

Розенберг обстоював надання Грузії провідної ролі в кавказькому регіоні. Не менш вагомим аргументом для керівництва Третього Райху була реалізація давнього імперського принципу – розділяй і пануй. Сіючи розбрат між народами Кавказу, вони послаблювали можливість їх спільної опозиції новій імперії, яка прагнула використати національно-визвольні рухи у своїх геополітичних планах.

Як можна зробити висновок з ідей тогочасних німецьких політичних експертів, вони з однієї сторони достатньо прагматично оцінювали політичні перспективи зовнішньої політики майбутньої Росії, усвідомлюючи неминучість повернення до експансії, незалежно від політичного устрою. З іншої сторони, недостатньо точно визначали параметри економічного та демографічного становища Росії, виходячи із більш оптимістичних показників. Сучасні показники ні ВВП, якщо враховувати їх якісну складову, а не наповнення сировиною не є надто привабливими, не кажучи про демографічну ситуацію, яка є від'ємною. Хоча такі соціально-економічні показники формують у вагомої частини сучасного правлячого політичного класу Росію сподівання їх вирішити шляхом зовнішньої експансії. Завдання нереалістичне, та достатньо жорстко втілюване, що здатне призвести до дестабілізації вже усталених кордонів і міждержавних відносин, як політичних так і економічних.

Та спрямованість думок тогочасних керівників Німеччини була зрозумілою, висвітлені вони у пізніших наукових дослідженнях [225, с. 124-125].

У складеній влітку 1943 р. аналітичній доповіді про національну політику Кремля стосовно народів, що населяють СРСР, керівник кавказького відділу Східного міністерства професор Г. фон Менде зазначав:

«Мета війни з Радянським Союзом в основному полягає у тому, щоб в майбутньому зробити неможливим використання проти Центральної Європи людських та матеріальних ресурсів, що перебувають у межах колишньої Російської імперії та нинішнього СРСР, - як це було в 1914 і в 1941 рр.. Навпаки, у підсумку ці ресурси повинні бути використані в інтересах самої Європи. Після повалення більшовизму ресурси, що є на Сході не повинні бути сконцентрованими в руках якої-небудь антиєвропейської центральної влади на тому ж Сході, незалежно від політичної форми останньої. Кажучи іншими словами, метою німецької східної політики не може бути відновлення Російської імперії» [219].

Сформувані райхскомісаріати «Кавказ» і «Туркестан» німцям не вдалося, та є приклад райхскомісаріату «Україна». Е. Кох, його керівник, був німецьким чиновником, тому втілювати політику, яка йшла у розріз із позицією Берліна, йому навряд чи дозволили б. Політичні інтелектуали творили свої візії, і достатньо прагматично вивірені, та вони не збігалися із практикою німецького націонал-соціалізму. Як і сподівання грузинських добровольців, що розраховували у співпраці з Німеччиною здобути незалежність для Грузії.

Немає достовірної інформації про думки райхсканцлера А. Гітлера стосовно майбутнього устрою Кавказу. Та все ж можна стверджувати, що А. Гітлер поділяв думку А. Розенберга про необхідність відокремлення Кавказу від Росії [237, с. 389]. Аналіз тогочасних політичних проєктів спонукає до критичного розгляду ідей щодо глобальних колективних політичних дій. Ю. Габермас зокрема акцентує на «обов'язку щодо європейського загального блага» [35, с. 49-70]. Мислитель осмислював формування безконфліктної спільноти, єдність якої базувала б на нормах писаного права та національній та культурній ідентичності.

Створення у різних відомствах Третього Райху проєктів і концепцій політики Німеччини щодо народів Радянського Союзу врешті-решт переросло у відкрите суперництво керівників Третього Райху. Справа

ускладнювалась ще і тим, що як Шуленбург, так і Розенберг, у своїй діяльності спиралися на різні групи кавказьких емігрантів, що зі своєї сторони не могло не обумовити суперництво і між ними. Та найголовніша суперечність полягала у самій суті проблеми творення державних формувань, які з однієї сторони повинні були відображати національну складову територій, а з іншої – лише демонструвати національну форму, що маскує обмеження їх суверенітету. В цих проектах не враховувалась та обставина, що, пропонуючи індивідам конкретну систему цінностей, спосіб життя і традиції, національна культура надає значення конкретним соціальним практикам і ставить індивіда на вигідну позицію, з якої він придивляється до позиції інших людей, розуміє та оцінює ті позиції. Ось чому національна культура надає значення свободі індивіда [33, с. 242]. Політична ідентичність грузинського колабораціонізму протистояла тоталітарному режиму, незалежно від його ідеологічних форм (більшовизм чи націонал-соціалізм). Вона базувалася на національній культурі, що пропонує моральний якір індивідам із допомогою корпусу знань і цінностей, які вона втілює. Серед людей, соціалізованих у рамках спільної культури, зокрема й системи цінностей, швидше викають довіра і взаємна повага. А тоталітарні режими зосереджені на знищенні таких людських рис.

Вже навесні 1941 р. в межах очолюваного проф. Г. фон Менде кавказького відділу Східного міністерства було створено грузинське відділення. Керівником цього відділення був призначений близький друг А. Розенберга та А. Нікурадзе – доктор Г. Магалашвілі (Магалов). Співробітниками Г. Магалашвілі, об'єднаними у вже створену ним і проф. А. Нікурадзе політичну організацію - Грузинську націонал-соціалістичну групу, були грузинські емігранти, що проживали в Німеччині: Володимир (Лад) Цхомелідзе, Валерян (Валіко) Тогонідзе, Акакій Гамсахурдіа та ін. [89, с. 199].

Спочатку ініціативу у напрацюванні концепції політичного курсу Німеччини щодо малих народів СРСР утримувало МЗС. У кавказькій

політиці Шуленбург опирався переважно на тих емігрантів, з якими співпрацював ще в період Першої світової війни, під час свого перебування на посаді німецького дипломатичного представника на Кавказі у 1918 р.

У квітні 1942 р. Шуленбург надіслав деяким емігрантам, що проживали у Франції, Італії, на Балканах та в Туреччині, запрошення взяти участь у спеціальній конференції в Берліні, стосовно концепції політики Німеччини щодо малих народів Радянської імперії, а також можливій участі в цій справі представників еміграції. Серед гостей, що зібралися в готелі «Адлон», були відомі представники кавказьких емігрантських організацій: колишні видавці журналу «Кавказ», що пропагував ідею Кавказької конфедерації – північнокавказці Гейдар Бамат та Аліхан Кантемір; лідер партії «Мусават» та керівник азербайджанської групи «Прометей» – Емін Расул-Заде, внук знаменитого північнокавказького імама Шаміля – Сеїд Шаміль.

Грузини були представлені лідером націонал-демократів Спірідоном Кедія; керівниками організації «Тетрі Гіоргі» (Білий Георгій) проф. Міхаїлом Церетелі, генералом Лео Кереселідзе та Александром Манвелішвілі, колишнім лідером вірмено-грузинського «Уніона», націонал-демократом князем Давидом Вачнадзе, а також претендентом на престол грузинських Багратіонів - найяснішим князем Іраклієм Багратіоні-Мухранським.

На зібрання прибули наближені до політичного кола, що групувалося навколо журналу «Кавказ» – відомий грузинський учений-емігрант професор Зураб Авалішвілі (Авалов) та член націонал-демократичної партії Грузії князь Шалва Амiredжибі. Брав участь у конференції і полковник Шалва Маглакелідзе, який співпрацював із Шуленбургом у питаннях грузинських добровольчих формувань [226, с. 71, 107].

Як згодом згадував у своїх мемуарах Давід Вачнадзе, на пропозицію Шуленбурга допомогти йому у врегулюванні всіх пов'язаних із Грузією проблем в дусі німецько-грузинського співробітництва 1918 р., він відповів

згодою, «у випадку, якщо нинішній уряд Німеччини, як і раніше погодиться на відновлення незалежної Грузинської держави» [30, с. 72].

Грузинські емігранти, висунули вимоги німецькій стороні:

- 1) Формування з військовополонених грузинів окремих військових частин, під наглядом Грузинського національного комітету.
- 2) Їх військово-політична підготовка безпосередньо на території Німеччини, як кадрів майбутньої Кавказької визвольної армії.
- 3) Використання грузинів у бойових діях тільки після завершення ними відповідного курсу військового навчання і тільки на Східному фронті [30, с. 72].

Шуленбург запевнив грузинів, що докладе всіх зусиль для реалізації цих умов. Однак спочатку треба було отримати згоду вищих інстанцій на створення Грузинського національного комітету.

Протягом травня-червня 1942 р. Шуленбург був налаштований вельми оптимістично. За свідченнями С. Кедія, у розмові з ним чиновники МЗС підкреслювали, що Грузії може бути надано статус незалежної країни, що перебуває під протекторатом Німеччини, за прикладом Словаччини [89, с. 202].

Головним протезе Шуленбурга серед грузинських емігрантів вважали найяснішого князя Іраклій Багратіоні-Мухранського. Старий граф, в глибині душі сподівався, що у випадку призначення І. Багратіоні головою запланованого ним Грузинського національного комітету, цій структурі буде легше набути функції уряду Грузії у вигнанні. Шуленбург підтримував німецькі проекти періоду Першої світової війни, сподіваючись, домогтися відновлення в Грузії монархії під протекторатом Німеччини.

Та кандидатура І. Багратіоні на посаду голови Грузинського національного комітету виявилася неприйнятною для Розенберга. Офіційно представники Східного міністерства вказували на недостатній авторитет Багратіоні серед грузинської еміграції та слабку обізнаність із реальним станом справ у Грузії та фактичною причиною була достатньо виразна

самостійницька позиція князя, який наполягав на визнанні Німеччиною ідеї незалежності Грузії [89, с. 203-204].

Ще одним чинником, як не парадоксально може видатись, який не сприяв німецькій підтримці постаті князя, були контакти Багратіоні з правлячими колами Італії. До речі, він одружився з італійською княжною Марією Терезією Пасквіні. Італійське військове командування цілком серйозно розглядало можливість формування Грузинського легіону із грузинів, захоплених у полон з'єднаннями 8-ї Італійської армії, яка діяла на південній ділянці Східного фронту. І. Багратіоні, вважав, що Італія буде поблажливіша до ідеї незалежності Грузії, ніж Німеччина. З цією метою він навіть відвідав навесні 1942 р. Польщу, де у той період вже формувалися батальйони Грузинського легіону. Німеччина категорично виступила проти, і під її тиском захоплені італійцями військовополонені-грузини були передані у розпорядження Вермахту.

Та повний провал конференції міг підірвати імідж Берліна не тільки в колах емігрантів, які не змогли отримати від Берліна яких-небудь вагомих політичних поступок та обіцянок, але й власне народів Кавказу. Не відмовляючись від ідеї формування Грузинського Національного Комітету, Берлін зробив ставку на емігрантів, що перебували в Німеччині, сподіваючись мати на них більший вплив. Створений влітку 1942 р., в результаті таких непростих політичних комбінацій, Грузинський Національний Комітет, став до певної міри першим етапом на шляху до визнання владою Третього Райху політичного представництва Грузії в Німеччині, був в значній мірі результатом цілеспрямованої діяльності Отто фон Бройтігама та Г. фон Менде, відповідальних співробітників Східного міністерства.

Сформовані національні комітети народів Кавказу були наділені лише дорадчими функціями. Остаточне рішення про їх створення було прийнято під власну відповідальність А. Розенбергом [220]. Кожен член заснованих

національних комітетів щомісячно отримував від Східного міністерства 800 райхсмарок.

Надзвичайно важливу роль у формуванні особового складу Грузинського Національного Комітету відіграло об'єднання найбільш впливових грузинських правих партій в єдину організацію. У березні 1942 р. на основі угоди, укладеної керівником Грузинської націонал-соціалістичної групи Георгієм Магалашвілі з лідерами організації «Тетра Георгі» генралом Лео Кереселідзе та Александром Манвелішвілі, була створена єдина політична організація «Грузинська націонал-соціалістична партія-Тетра Георгі», керівниками якої обрано Леона Кереселідзе та Георгія Магалашвілі. Основною метою створення об'єднання було прагнення максимальної підтримки провідних німецьких інстанцій у боротьбі за незалежність та свободу Грузії. Отже, створення цієї партії було продиктоване цілком конкретними політичними, а не ідеологічними причинами. Не випадково М. Церетелі був категорично проти створення статуту та програми партії в еміграції, вважаючи, що подібні документи треба приймати після визволення Грузії від більшовиків. Місця в Грузинському Національному Комітеті зарезервували і для націонал-демократів. Зокрема, головою був професор М. Церетелі, членами: Г. Магалашвілі, Л. Керселідзе, голова національно-демократичної партії Спірідон Кедія, а також близький до націонал-демократів проф. Зураб Авалішвілі.

Офіційним друкованим органом Грузинського Національного Комітету був щомісячний журнал «Картвелі ері» («Грузинська нація»), що виходив у Берліні. Редактором часопису став один із лідерів організації «Грузинська націонал-соціалістична партія – Тетра Георгі» Калістат (Кале) Салія, який писав під псевдонімом «Богашелі».

Представники національно-демократичної партії С. Кедія та З. Авалішвілі увійшли до складу Грузинського Національного Комітету на особисте прохання Н. Жорданія. Незважаючи на негативне ставлення до Третього Райху, напередодні вирішальної битви за Кавказ уряд

Демократичної Республіки Грузія, що перебував у Парижі, оминаючи всі ідеологічні, політичні та партійні розбіжності, основною своєю метою вважав відновлення державної незалежності країни, хоча б під протекторатом Німеччини [193, с. 258]. «Ти тільки увійди в Грузію, а потім можеш хоч і царем себе проголошувати» – передавав Н. Жорданія Ш. Маглакелідзе [86, с. 186].

У членів Грузинського Національного Комітету в Берліні не було і думки використати своє становище для того, щоб у випадку вступу німців в Грузію, сформувати майбутній уряд країни. Як згодом свідчив колишній голова грузинської спільноти в Берліні в роки війни доктор Тітус Маргвелашвілі, від імені Грузинського Національного Комітету М. Церетелі категорично заявив представникам німецької влади, що така структура, виправдана лише в умовах еміграції. Після визволення Грузії «народ сам і самостійно повинен вибрати свій грузинський уряд, незалежно від національного комітету» [49].

Зауважимо також, що восени 1942 р. в Берліні було засновано Союз грузинських традиціоналістів, головою якого обрано І. Багратіоні. У квітні 1943 р. Союз закликав усі грузинські політичні угруповання об'єднатися під керівництвом І. Багратіоні, «... спроможного взяти у свої руки і захистити святу справу відродження нашої Батьківщини» [89, с. 209].

Керівництво Союзу вважало, що після катастрофи німців під Сталінградом позиція нацистів щодо незалежності Грузії може змінитися, а постать І. Багратіоні буде прийнятною для Берліна.

На конференції, організованій Німеччиною у квітні 1942 р. в Берліні, щодо майбутнього Грузії висловлювали різні думки. Англія намагалась зберігати певний вплив на ситуацію. Її інтереси щодо майбутнього незалежної Грузії в Кавказькому комітеті представляли грузинські меншовики, з яких складався розташований у Парижі грузинський уряд у вигнанні. Політична ідентичність грузинських активістів, які у той чи інший спосіб пішли на співробітництво з Німеччиною, в ідеологічному плані була

представлена широким спектром поглядів – від монархічних до соціал-демократичних. І навіть передбачала лояльність до країн антигітлерівської коаліції, якщо вони не відкидали ідею незалежності Грузії. Зокрема, йдеться про Англію. Очевидно, що така лояльність не була офіційно декларована.

Отже, грузинські націонал-демократи робили ставку на Німеччину, меншовики соціал-демократи – на Англію, грузинські аристократи – на Італію. Зокрема, Вачнадзе у доповідній записці в Абвер писав, що у радянській Грузії підпільно діяли дві організації: «Одна із організацій дружньо налаштована щодо Німеччини. Друга згідна у найкритичніший момент, проголосивши незалежність Грузії, запросити для її захисту англійців».

Грузинський національний комітет після проголошення незалежності Грузії планував провести вільні вибори. Правда, до них передбачали не допускати членів ВКП(б) і радянських каральних органів (у сучасних умовах це називають «люстрацією»). Селяни повинні були безкоштовно отримати землю – від 5 до 12 га на сім'ю (залежно від кількості осіб в родині, а також від місцевості), решта земельних наділів мали повернути колишнім господарям та православної церкві. Велика промисловість повинна бути приватизована на користь іноземних інвесторів (переважно німецьких).

Сам факт формування грузинських, північнокавказьких, вірменських та азербайджанських військових частин у складі Вермахту в роки Другої світової війни був з однієї сторони психологічним викликом Сталіну, а також заперечував монолітність радянської політичної системи, яка висувала гасло «непорушної дружби радянських народів» [180, с. 34].

Для об'єктивного дослідження феномену грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни та форм його політичної ідентичності треба узагальнити існуючу інформацію про грузинських легіонерів, які воювали на боці гітлерівської Німеччини, як і з'ясувати причину, які спонукали їх зробити такий складний життєвий вибір. Також доцільно охарактеризувати військовий шлях і ті політичні складові, що

визначали формування грузинських підрозділів, стратегічні завдання, які ставили перед ними грузинські політичні лідери, що перебували на еміграції і у той чи інший спосіб долучилися до їх творення. Усі ці політичні, військові, культурно-гуманітарні події дають нам змогу зробити певні висновки щодо характеру політичної ідентичності грузинського колабораціонізму та її форм. Фактично політична ідентичність є сукупністю соціальних установок особи щодо себе як суб'єкта втілюваних соціальних взаємодій політичної спрямованості, як ототожнення суб'єктом політичного процесу себе з відповідною політичною позицією, що може виявлятися у прийнятті або відкиданні індивідом певних форм політичного життя. Власне відкидання тоталітарної, уніфікаційної моделі, втілюваної радянською владою, і було визначальною і причиною і рисою політичної ідентичності грузинського колабораціонізму. Формування політичної ідентичності можна розглядати як процес політичної соціалізації, визначення суб'єктивних означень і політичного протистояння з членами спільнот, які розділяють іншу ідеологію. Для формування ідентичності потрібне протиставлення «себе» й «іншого». Таке протистояння за тих обставин досягало максимально можливого масштабу і напруги.

На формування політичної ідентичності має впливають три чинники: психологічна діяльність суб'єктів, система цінностей і стереотипів і специфіка політичної позиції. Політична ідентичність формується завдяки механізму ідентифікації, тобто механізму самовизначення стосовно тих або інших соціально значимих цінностей, які сприймаються на емоційному й свідомому рівнях у загальному з іншими індивідами просторі соціальних взаємодій. Важливо, що саме у процесі політичної ідентифікації будується міст між індивідуальністю й спільнотою прихильників певної партії, політика або соціального руху. І формування політичної ідентичності, яка не залишила індивіда сам на сам із неймовірно складними викликами, породженими радикальною зміною умов його існування, можна віднести до позитивних моментів, які надали певного сенсу поведінці особи.

Вже в перші тижні після нападу німецьких військ на Радянський Союз командування Вермахту було вражене надзвичайно великою кількістю радянських громадян різних національностей, які виявили бажання у той чи інший спосіб співпрацювати зі збройними силами гітлерівської Німеччини. Вже з кінця 1941 р. німецьке командування на Східному фронті почало формування т.з. «Осттруппен» («східних військових частин»), організованих як правило за національно-етнічною ознакою та потенційно спроможних здобути рис «національно-визвольних армій». Така характеристика подій і змісту, що закладався у такі збройні формування, відображає суть суперечливого процесу. Очевидно, німецьке керівництво і гадки не мало надавати власне такого змісту національним військовим частинам, та змушене було використовувати подібну риторичку для забезпечення ідеологічної мотивації. Чимало вояків національних військових формувань у складі збройних сил Німеччини свідомі були свого вибору і щиро прагнули воювати проти радянської влади, усвідомлювали її тиранічну природу краще, ніж німецькі агітатори. Тобто їх політична ідентичність чи усвідомлено чи потенційно була виразно антитоталітарною, спрямованою проти тиранічних режимів. І те, що вони опинились у лавах Вермахту, засвідчує, наскільки руйнівним для людської природи є тоталітарний режим. Він позбавляє людину можливості робити зважений і відповідальний вибір. І навіть для тих, хто протистоїть такому режиму, коли вони опиняються в середовищі, де від домінує (географічно, політично, ідеологічно), суттєво звужується інструментарій політичних дій. У будь-якому разі, він не може бути виключно правовим, мирним. За таких обставин дотримуватися балансу інтересів, врахувати іншу позицію складно, а іноді неможливо. Радикальність позиції стає об'єктивно вимушеною в умовах тоталітарного режиму.

Більшість грузин, які увійшли до складу легіонів, які сформувались із представників тих народів, територія яких у відповідності із планами Гітлера та його оточення не повинна була бути включена в Німецьку імперію ні

безпосередньо, ні у якості протекторатів. Поневолеми народам керівництво Третього Райху обіцяло відновлення державної незалежності за умови орієнтації на німецьку політику (в першу чергу це стосувалося Кавказу) [193, с. 27].

Ні українцям ні росіянам нацисти не обіцяли ніякої окремої державності. Гітлер з безкомпромісною зневагою відносився до ідеї командування Східного фронту про створення РВА, Української дивізії та яких би то не було російських чи українських урядів чи національних комітетів, які створювалися спочатку фактично в умовах прямого непідкорення командування директивам із центру та особистим наказам фюрера. Гітлер та його найближче оточення не приховували зневаги та неприязні особисто до генерала Власова та інших російських і українських лідерів, які співпрацювали з Німеччиною.

Нацистське керівництво набагато коректніше ставилося до прибалтів. Адольф Гітлер неодноразово підкреслював важливість встановлення «довірчих відносин» із мусульманами, розраховуючи, що це допоможе в майбутніх проектах із захоплення колоній в Африці і на Близькому Сході. Прихильністю у Гітлера користувалися вірмени – єдиний народ на Кавказі, який він уважав «арійським». До грузинів він також ставився особливо, але вони користувалися меншою прихильністю нацистського лідера. Згадують фразу Гітлера, яку він часто повторював: «Не знаю... не знаю, як поведуться ці грузини». «Адвокатом» грузинських колаборантів перед Гітлером був «головний етнограф Райху» Альфред фон Розенберг (міністр у справах Східних територій) і, як не дивно, – Гайнріх Гімmlер (міністр внутрішніх справ Німеччини), Так чи інакше статус грузинських колаборантів все ж був значно вищим, аніж статус російських чи українських, прирівнювався до статусу західно- і центральноевропейських колаборантів (французів, валлонів, хорватів, латишів, естонців) [192, с. 16].

30 грудня 1941 р. командування Східного фронту створило легіони «Грузія» і «Вірменія». Вербування та вишкіл грузинського офіцерського і

унтер-офіцерського складу відбувався у польському селищі Крушина. Згодом штаб грузинського легіону переведено в м. Маріамполе (Литва). Грузинський легіон, і формування «Туркестан», «Ідель-Урал», «Азербайджан», «Північний Кавказ» і «Вірменія» підкорялися спеціально створеному німецькому командуванню. Грузинський Національний Комітет, опікувався грузинським легіоном. Офіційним командиром формування із січня 1941 р. був полковник Шалва Маглакелідзе [197, с. 28].

Відзначимо, що ідею створення легіону з ентузіазмом підтримали пронімецьки налаштовані представники грузинської еміграції. Перш за все це стосується грузинської діаспори в Німеччині (переважно ті, хто вчився в Німеччині у 1919–1921 рр. і залишився там після захоплення Грузії радянською Росією в 1921 р.), вони зазнали певного впливу нацистської ідеології, а також частина грузинської діаспори у Франції та Бельгії, хоча в останніх двох країнах не всі грузини зайняли таку пронімецьку позицію. Багато хто з бельгійських та французьких грузинів були активними учасниками антигітлерівського підпілля та сил опору. Характерно, що завдяки діяльності «Грузинського Національного Комітету» серед військових в Маріамполе, панувала повна згода між колишніми радянськими громадянами та грузинами-емігрантами. Грузинські колаборанти суттєво відрізнялися від російських (білоемігранти, наприклад, не сприймали Власова та власівців за відмову останніх повернути Росію у дореволюційні порядки, простежувалися й інші розбіжності у поглядах) [226, с. 169].

Майже відразу після початку війни проти СРСР керівництво нацистської Німеччини зробило ряд кроків, спрямованих на створення пронацистських держав-сателітів на Кавказі [1, с. 33]. З цією метою в Берліні сформували «комітети визволення», які склалися з представників грузинської, вірменської та азербайджанської політичної еміграції, на які мали виконувати функції емігрантських урядів Грузії, Вірменії та Азербайджану. З 15 квітня 1942 р. ці комітети та підконтрольні їм національні формування у складі Вермахту отримали статус «повноцінних

союзників Третього Райху», а також особисту директиву Адольфа Гітлера про негайне вирішення територіального питання [193, с. 356].

Грузинський та вірменський комітети визволення (ГНК та ВВНК) також отримали запевнення від Альфреда Розенберга, що у випадку доволі вірогідного конфлікту між країнами Осі та Туреччиною, Вірменія буде нагороджена територією в Західній Вірменії та Кілікії, а Грузія, окрім повернення їй Південної Аджарії та частини Ардаганського округу, втрачених у 1921 р., отримає також частину історичної Паріандрії (Трапезундської імперії) вздовж узбережжя Лазистану [1, с. 38].

Поразка нацистської Німеччини та інших країн Осі у Другій світовій війні перекреслила усі ці плани.

Зважаючи на складні історичні і політичні події, в яких діяла грузинська спільнота на боці Німеччини, політичну ідентичність треба розглядати як взаємодію політичних поглядів і розходжень між учасниками спільнот. Колективна політична ідентичність задає межі існування політичної спільноти. Вона існує як певна ідеальна цілісність, як духовна й ментальна реальність доти, поки існує «уявлюваний» політичний проект, який є предметом згоди щодо того, що дана сукупність людей є спільнотою, у межах якої всі поділяють або повинні поділяти загальні принципи й переконання. Політична ідентичність є основою й механізмом «уяви» політичної спільноти. І власне таку важливу роль і виконувала політична ідентичність для грузинських колаборантських сил.

Колективна політична ідентичність неможлива без сформованої індивідуальної політичної ідентичності, водночас колективна політична ідентичність є джерелом і необхідною умовою створення й існування як нації, так і держави.

4.2. Грузинські колабораціоністські формування в складі німецьких збройних сил та сил правопорядку

Грузинськими колабори називають грузинів, які воювали у різних збройних формуваннях Третього Райху та політемігрантів, які обстоювали їхні інтереси. У цьому контексті доречно згадати, що відомий військовий теоретик Клаузевіц зазначав: «Війна – це акт насильства, мета якого — примусити супротивника виконати нашу волю» [13, с. 45]. Це визначення актуальне і сьогодні. Війна як суспільний акт передбачає боротьбу різних волей, тобто боротьбу між політично організованими спільнотами. Кожна з них прагне взяти гору над іншою.

І грузинські політичні діячі, які визнали за прийнятне в умовах такого глобального військового протистояння взяти участь у війні на боці країни, яка воювала з країною, що ліквідувала незалежність Грузії, опинились у ситуації, коли застосування сили ставало чи не єдино можливим способом політичної діяльності.

Водночас сторони не відкидали політичної складової війни, саме у цьому аспекті передусім треба розглядати формування як грузинських, так і інших національних формувань у роки Другої світової війни.

Метою воєнних операцій є роззброїти ворога. Отже, якщо «ми хочемо примусити супротивника актом війни виконати нашу волю, треба або справді його роззброїти, або поставити в такі умови, коли він відчуватиме загрозу цієї можливості». Війна — це зіткнення живих сил. «Поки я не розбив супротивника, я маю всі підстави боятися, що мене розіб'є він. Я не відповідаю за свої вчинки, бо він диктує мені свій закон, як я диктую йому свій» [13, с. 46].

Теоретичні роздуми Клаузевіці й Арона засвідчують неминучість тотального протистояння, залучення усіх можливих резервів у війні, результатом якої стане радикальне зміщення балансу сил у всьому світі. Тому прийнятними стають найрізноманітніші способи послаблення супротивника. У тому числі шляхом руйнування його єдності. Власне

врахування не тільки військово-економічної, але й історико-політичної складової війни є неминучим у війнах таких масштабів. Кожна сторона намагалася у власних інтересах використати обставини що склалися перед Другою світовою війною, і зокрема – Німеччина, достатньо обгрунтовано розраховуючи, що репресивний характер радянського режиму налаштував значну частину громадян проти радянської влади. Про певну слушність таких сподівань свідчать дані про кількість полонених. Наприклад, під час оточення німецькими військами в серпні-вересні 1941 р. Південно-Західного фронту в районі Києва потрапило в полон 665 тис. солдат та офіцерів. Захоплено 3781 гармату і 884 танки [135, с. 55-56]. Тобто це радше засвідчує факт деморалізації бійців Червоної армії, ніж її військової поразки. А загалом за період з 22 червня 1941 р. до завершення війни у німецький полон потрапили приблизно 5,7 млн. червоноармійців [155, с. 589].

Зокрема із грузинської спільноти багато хто ще не забув окупації Грузії у 1921 р. І тому достатньо успішним було формування військових з'єднань під гаслами боротьби за відновлення незалежної Грузії.

Особливий склад легіону «Грузія» формувався в основному трьома шляхами:

1. Із ув'язнених грузинської національності в таборах для військовополонених.
2. Із пронимецьки налаштованих грузинів-емігрантів та їхніх дітей.
3. Із грузинів, які самостійно перейшли на бік Німеччини.

Зауважимо, що тих, хто самостійно перейшов із Червоної армії на бік Німеччини, було порівняно небагато. Радянська пропаганда називала бійців, які воювали у німецькому «зрадниками батьківщини», «бандитами» та «затягнутими кримінальниками» на що немає вагомих підстав. Насправді ж явище колаборації було неоднозначним і багатовимірним. Загалом грузинських колаборантів, які взяли участь у збройному опорі Червоній армії, можна поділити на три основних категорії:

1. Переконані противники радянської влади, які стояли на позиції що Грузія була незаконно анексована радянською Росією у 1921 р., радянська влада фактично продовжує імперську політику денационалізації. Такими були майже усі легіонери з емігрантів та деякі грузинів із ГРСР, опозиційно налаштованих до радянської влади. Вони вважали, що Грузія була країною, окупованою комуністичним режимом, і звільнення її від іноземної влади має принципове значення. А союз із Німеччиною є радше тактичним, вимушеним кроком з огляду відсутність чіткої позиції західних демократій у питаннях підтримки національно-визвольних рухів народів, які втратили свою незалежність під тиском радянських військ.

2. Особи без певних переконань та поглядів, згідних підтримати ту сторону, яка у конкретний період була сильнішою, союз із якою обіцяє особисту вигоду. Тобто їхній вибір теж до певної міри був усвідомлений, але базувався не на політичних уподобаннях, ідеалістичних уявленнях, вони керувалися меркантильних інтересів.

3. Особи, які прийняли рішення під тиском обставин, пропаганди і дезінформації.

Аналізуючи їх поведінку, також треба враховувати, що СРСР був єдиною країною в Європі, чиє керівництво відмовилося підписати Женевську та Гаазьку конвенції, які регулюють статус та права військовополонених. З погляду тодішнього радянського режиму будь-який радянський воїн, що потрапив у полон є зрадником батьківщини. Крім того, члени сім'ї військовополоненого підлягали негайній депортації у малозаселені території (Сибір та Казахстан). Усе це треба враховувати, аналізуючи поведінку тих, хто не з власної волі опинився на полі бою між двома тоталітарними режимами, які принципово відкинули прав людини. Усе це зумовлювалося властивою їм політичною ідентичністю, а формувало певну ідентичність до політичних та історичних реалій, у яких вони діяли.

Під час Другої світової війни військовополонені із країн, що воювали з країнами Осі (у тому числі і країн, повністю захоплених нацистами та їх союзниками, як наприклад Польща чи Нідерланди) утримувалися в більш прийнятних для людини умовах, отримували продукти, медикаменти і навіть пошту по лінії Червоного Хреста, солдати-військовополонені були зобов'язані підкорятися виключно наказам своїх офіцерів, які носили знаки розрізнення і навіть мали право на носіння особистої холодної зброї [209, с. 3-27; 211, с. 18-29].

Радянські військовополонені, які не отримували ніякої підтримки від міжнародних організацій, перебували в нелюдських умовах, часто помирали з голоду. Важка фізична праця, нерідко позбавлена сенсу, була спрямована на приниження людської гідності. Найбільше військовополонених загинуло у період між жовтнем і та груднем 1941 рр. [155, с. 591].

І за таких обставин до виснажених людей прибували представники організацій, які співробітничали з Німеччиною, демонстрували що в них вищий соціальний статус, розповідали про переваги вступу в «національну армію». Ведучи агітацію, наголошували на перемогах Третього Райху та можливості взяти участь у визвольній боротьбі проти радянської тиранії, закликали допомогти «скинути кривавого тирана Сталіна та його камарилью», закликали не залишатися осторонь боротьби «за нову Європу без більшовиків і капіталістів», «за відновлення знищеної Росією державності». Переважна більшість відчула на собі репресії сталінського тоталітарного режиму, і викриття його злочинів не було пропагандистським гаслами.

Військовополонені були фізично та морально виснажені, вони усвідомлювали, що підкорення нацистському режиму, якщо і не є правильним рішенням, то воно радикально не відрізняється від підтримки сталінського режиму, які демонстрували однаково імперську політику щодо національних меншин та бездержавних народів.

В самій Грузії теж було неоднозначне ставлення до цієї проблеми. Переважна більшість жителів Грузії негативно сприймали спроби нацистів окупувати республіку, вбачаючи у цьому загрозу нових репресій і переслідувань. Водночас деякі грузини сподівалися, що німецькі війська будуть інструментом звільнення від радянського окупаційного режиму. Старше покоління ще пам'ятало про підтримку Німеччиною Грузії у 1918 р., що фактично забезпечило захист від небезпеки турецької окупації й уможливило проголошення незалежності Грузії. Також сподівалися грузини на більш толерантне ставлення до релігійної свідомості згадуючи атеїстичну практику більшовиків.

Під час кавказької операції командування Вермахту намагалося висадити десант на території Грузії за участі грузинських, абхазьких та північнокавказьких легіонерів (зокрема у Сванетії та Абхазії), сподіваючись що це спричинить антирадянського повстання. Однак повстання організувати не вдалося, і десантники були знищені чи затримані загонами Червоної армії та НКВС за активної допомоги місцевого населення. Отже, можна зробити висновок, що на території Грузії активної підтримки німецькі плани щодо майбутньої долі країни підтримки не отримали [69, с. 52].

Під час Другої світової війни грузини унаслідок трагічних історичних обставин опинилися по обидві сторони барикад: воювали за і проти радянського режиму. Не завжди усвідомлено та з власної волі, брали участь у збройному протистоянні. Загалом наслідки війни можна оцінити як національну катастрофу. Із 4-мільйонної Грузії у війні брали участь біля 700 тисяч чоловік, майже половина з них не повернулася з фронтів. Пропорційно до кількості населення це надзвичайно великий відсоток.

Та слід враховувати, що для частини грузин війна розпочалась раніше ніж 22 червня 1941 р., а з перших її днів - з 1 вересня 1939 р. Вони повністю поділили участь тих країн, в яких перебували як емігранти. До війни грузинські політичні емігранти служили у польських та французьких збройних силах. Приблизно 80 грузинських офіцерів самовіддано боролись у

лавах польської армії проти німецької та радянської окупації, захищаючи Польщу від ворогів.

Франція запровадила мобілізацію усіх цивільних осіб, зокрема й грузинських емігрантів. Під час окупації нацистами Франції грузинські емігранти боролися разом із французами і в іноземному легіоні, і під командуванням генерала де Голля, і у французькому русі Опору.

Для тих, хто прийняв рішення взяти участь у збройній боротьбі проти радянської влади, вагомим аргументом стала та обставина, що Друга світова війна не була для Грузії вітчизняною. Німеччина зіткнулася із тією Росією, яка вже двічі підступно окупувала та анексувала Грузію в 1801 р. і у 1921 р., силою зброї знищувала захисників країни, здійснювала політику денаціоналізації, змушувала залишити країну десятки тисяч патріотів. І той же час, в умовах зовнішньої військової загрози вважала за необхідне використати грузинський народ для захисту радянської влади від іншої моделі тоталітарного суспільства.

У створенні Грузинського легіону провідну роль відігравав не німецький Вермахт, а грузинська політична еміграція.

Створенням легіону опікувався колишній імператорський полковник, високопоставлений офіцер незалежної Демократичної Республіки Грузія (1918-1921), колишній Тбіліський генерал-губернатор Шалва Маглакелідзе. У 1937 р. він стає кадровим офіцером військової розвідки Вермахту - Абверу, восени 1941 р. він у званні німецького полковника отримав від німецького генерального штабу повноваження на створення грузинських військових частин. Допомагав йому полковник Абверу (з вересня 1942 р. - генерал-майор), доктор Оскар Рітер фон Нідермайер. У 1921-1932 рр. він був неофіційним представником Райхсфєру в СРСР, відомий як спеціаліст стосовно народів Середнього Сходу та Кавказу. Командиром унтер-офіцерської грузинської школи став полковник Червоної армії Дмитрій Михайлівський (здався в полон влітку 1941 р.), народився він у Тбілісі [86, с. 24-142].

30 грудня 1941 р. було сформовано легіони «Грузія» та «Вірменія». Координаційним центром, де відбувалося вербування грузинських військовополонених і навчання офіцерського та унтер-офіцерського складу, було польське селище Крушна, а згодом литовське місто Маріамполь. Командиром легіону в січні 1942 р. був призначений полковник Шалва Маглакелідзе. Навесні 1942 р. на фронт із Маріамполе було спрямовано два повністю укомплектовані та вишколені грузинські батальйони (795-й і 796-й) загальною чисельністю понад 2000 солдатів та офіцерів. Друга хвиля грузинських легіонерів відбулася з тренувальних таборів у Литві весною 1943 р. (797-й; 798-й; 799-й та 822-й батальйони) і третя – наприкінці літа цього ж року (823 і 824 батальйони). У Польщі в тренувальних таборах 162-ї піхотної дивізії Вермахту були підготовлені та скеровані на Східний фронт три гірсько-егерських і два гренадерських грузинських батальйони чисельністю 6000 чоловік. Згодом темпи підготовки грузинських легіонерів пришвидшили.

Крім згаданих батальйонів у Польщі у 162-й піхотній дивізії Вермахту підготовано і скеровано на Східний фронт 3 гірсько-егерських та 2 гренадерських батальйони загальною чисельністю до понад 6000 чоловік. Всього було підготовлено до 20 батальйонів грузинського легіону. Німецький піхотний батальйон складався із 900–1600 солдатів та офіцерів, а гірсько-стрілецький не менше 600 отже, можна припустити, що загальна чисельність грузинського легіону становила біля 20 тисяч чоловік [34, с. 25; 37, с. 1-24; 39, с. 42; 40, с. 137].

Грузини служили не лише у складі свого легіону. Було сформовано також 11 грузинських окремих інженерно-будівельних рот, що входили до складу воєнізованої організації Тодта.

Приблизно 200 грузинів воювали в Російській визвольній армії (РОА) генерала А. Власова та різних українських формуваннях (зокрема у складі дивізії «Галичина»).

Крім того, на самому початку війни деякі грузини закінчили спеціальну розвідувальну школу Абверу згодом вони увійшли до формування «Тамара-I» і «Тамара-II», які мали організовувати повстання на території Грузії. Для реалізації цих планів видано навіть секретне розпорядження Відділу іноземної контррозвідки №53/41 (Берлін. 20/06-1941 р.). Безпосередніми керівниками підрозділів були обер-лейтенант доктор Крамер (2-й відділ контррозвідки) та заступник - доктор Хауфе. «Тамара-I» складалася із 16 грузинів підготовлених до дія саботажу, «Тамара-II» із 80 чоловік оперативної групи. Ці групи були сформовані у Франції за активної участі керівника «Грузинського військового комітету» Міхаїла Кедія.

Грузини також служили в частинах Люфтваффе (військово-повітряні сили) та частинах СС (охорона, безпека). Усі грузинські батальйони мали імена відомих грузинських історичних постатей: 795 батальйон - Шалва Маглакелідзе, 796-ий - Георгій Блискучий, 797-ий - Георгій Саакадзе, 798-ий - Іраклі II, 799-ий - Давід IV Будівничий, 822-ий - Цариця Тамара, 823-ий - Шота Руставелі, 824-ий - Ілья Чавчавадзе і т.д.

Легіонери давали присягу на вірність грузинській землі, батальйонам вручали національні прапори. Легіонери були одягнуті в німецьку військову форму, але зі спеціально розробленими знаками розрізнення: погонями і петлицями. Грузинські щитки мали дизайн, який повторював прапор Грузинської Демократичної Республіки.

Отже, у Збройних силах Третього Райху служило приблизно 30 0000 грузинів. Загалом на базі Німеччини воювали така кількість кавказьких народів: у легіонах і піхотних батальйонах 14 тисяч грузинів, тисяча азербайджанців, 11 тисяч вірмен, 10,1 тисяч північнокавказців (тобто усього - 48,7 тисяч); у будівельних та постачальних частинах: грузинів 6,8 тисяч, вірмен - 7 тисяч, азербайджанців - 4795, північнокавказців - 3 тисячі. У Вермахті - 25 тисяч, у військах СС, СД і Люфтваффе - 7 тисяч. Загальна кількість кавказців у німецьких частинах становила 102 тисячі 295 чоловік [86, с. 24-142].

Зауважимо також, що грузинські батальйони були останніми, які склали зброю 15 травня 1945 року на острові Гернсі. Приблизно 400 кавказців перейшло на бік УПА наприкінці 1944 року.

Легіонерів спрямовували на найскладніші ділянки фронту, а під час відступу вони прикривали відступ лінійних частин та Ваффен-СС.

Якщо «східні батальйони» потрапляли в оточення, німецьке командування не докладало особливих зусиль для їх деблокування, хоча усвідомлювало, що доля таких солдат у радянському полоні буде набагато гіршою, ніж німецьких.

Німецькі солдати та офіцери у своїх спогадах відзначали мужність та ініціативність грузинів та інші кавказьких формувань Грузинських легіонерів часто нагороджували німецькими орденами та іншими відзнаками. Їм також неофіційно дозволяли носити на грудях «знак арійської вищості» – імперського орла зі свастикою [40, с. 46].

Якщо легіонери потрапляли у полон, їм загрожував розстріл. Під час допиту з'ясовували анкетні дані, родинні зв'язки, а згодом репресували членів родини.

Слушною є думка, що в ідеалі існування нації передбачає згоду її представників не лише на спільне майбутнє, а й на спільне минуле [32, с. 127]. І свою політичну ідентичність грузинські політичні сили, звинувачувані у колабораціонізмі не зводили до вузького етнічного розуміння, а розглядали її широко. Вагомим чинником несприйняття грузинськими політичними силами, що пішли на співробітництво з Німеччиною у роки Другої світової війни, теорії та практики націонал-соціалізму є ставлення до трагедії єврейського народу. Грузинська історія наповнена прикладами тісного співжиття та співробітництва грузинського та єврейського народів.

Згідно з результатами перепису населення Грузії за 2002 р. проживало тут приблизно 4000 євреїв: 1) грузинські євреї - сефарди, приблизно 80% і 2) європейські євреї - ашкеназі, приблизно - 20%.

У грузинських історичних джерелах, зокрема, євреї згадуються етнонімами: «Урія», «Хурія», «хурії з Мцхета», «грузинські хурії», тощо [98, с. 14]. Етнонім «євреї» порівняно новий, відноситься до 11 століття. У відносинах же грузинських євреїв для позначення етносу використовували поняття «ісхаел». Сьогодні утвердилося поняття «грузинський євреї», що містить у собі семантику співіснування і добрі взаємини двох націй.

Давньогрузинські історичні джерела пов'язують прихід євреїв до Грузії із взяттям та знищенням царем Навуходоносором II Єрусалима (586 р д.н.е.). З держави Іегуди євреї дісталися Грузії, заплатили данину старості Мцхети і отримали землі і оселившись в околицях стародавньої столиці Занаві [14, с. 53].

У I столітті, на заклик царя Герода, безліч розсіяних по всьому світу євреїв прибули в Єрусалим, щоб побачити «пророка, який називав себе рятівником світу і сином Божим». На цей заклик євреї, що перебували в інших країнах, вирушили до Єрусалиму. Один із них на ім'я Еліос приніс із собою хітон Ісуса Христа [14, с. 61].

У VI столітті з Візантії вирушила ще одна група євреїв. Зупинилася спочатку в Західній, а потім і в Східній Грузії. У X столітті, після падіння Хазарського царства, замешкали у Грузії переслідувані слов'янськими племенами євреї-хазари [101, с. 573-579]. На початку XIX століття в Грузію прийшли арамейські євреї (лахліхі). У цей же період в Грузії оселяються євреї з Ірану та Іраку. Європейські євреї (ашкеназі) з'являються тут періодично з 1804 року [102, с. 127-129].

Протягом століть грузинські євреї глибоко засвоїли характерні для грузинів форми суспільних відносин і культурні надбання. Грузинські євреї брали активну участь у політичному і громадському житті Грузії. Анулювання Російською імперією в 1801 і 1811 рр. грузинської державності, анексія території Грузії різко змінили становище грузинських євреїв. Спочатку російська адміністрація не відрізняла грузинських євреїв від грузинів і розглядала їх як грузинів іудейської віри, на яких не повинні були

поширюватися встановлені імперією для євреїв-ашкеназі обмеження, однак згодом вони зазнали законодавчих обмежень їх почали переслідувати.

Поширення в Грузії європейських ідей і політичних рухів уможливило створення в 1897 році першого сіоністського руху в Тбілісі серед послідовників руху «Хаскала» (просвіта). Метою цього руху був розвиток єврейської культури.

У 1918 році грузинські євреї брали участь у формуванні першого парламенту незалежної демократичної республіки Грузія. Серед перших грузинських парламентаріїв були Абрам Бузіашвілі і Мосе Даварашвілі, 26 травня 1918 акт про незалежність демократичної республіки Грузія підписали євреї: І. Елігулашвілі, М. Даварашвілі, І. Голдман. Лідери грузинських євреїв допомогли фінансово уряду Грузії у зміцненні економіки країни [3].

Після повторної окупації Росією Грузії та її радянзації (лютий-березень 1921), незважаючи на шаленство «наукового атеїзму» в справі руйнування традицій іудаїзму комуністична влада не досягла значного успіху.

В історії грузино-єврейських відносин, початок яких йде з глибини століть, особливе місце займає період Другої світової війни. Тоді, коли грузини виїхали на еміграцію самі перебували в небезпеці, багато з них своїми самовідданими діями рятували від загибелі не тільки грузинських євреїв, але і тих, хто ніколи не був родом з Грузії.

Початок Другої світової війни, напад нацистів на Радянський Союз грузинська еміграція сприйняла неоднозначно. Більшість, зокрема соціал-демократи з недовірою поставилася до Третього Райху, а своїми союзниками вважали Великобританію, Францію та Сполучені Штати Америки.

Радикально налаштована частина грузинських емігрантів, яка діяла за принципом «ворог мого ворога - мій друг», вважала: якщо б перемогла у Другій світовій війні Німеччина, вона допомогла б Грузії повернути втрачену незалежність, як це зробила кайзерівська Німеччина під час Першої світової

війни у 1918 р. [156, с. 190-205]. Та практика націонал-соціалізму продемонструвала, що грузинські емігранти мають справу із якісно іншим політичним режимом, який відкидає будь-які правові засади поведінки щодо людей, яких теорія проголошує расово нижчими. Зокрема, до таких було віднесено єврейський народ. Грузинські політичні емігранти не зважаючи на небезпеку, доклали усіх можливих зусиль щоб визволити хоча б частину з них.

Для порятунку євреїв поряд з титанічної енергії, потрібна була неабияка сміливість. Грузинські емігранти для захисту представників єврейського народу використовували усі можливі засоби. Завдяки втручанню емігрантів і спритності Міхеїла Кедія з німецького полону був звільнений Іосеб Елігулашвілі. Після цього Іосеб разом із Міхеїлом невпинно боролися за звільнення інших грузинських євреїв.

10 березня 1941 військовому коменданту Парижа доктору Штенгеру відправили меморандум грузинські євреї, що проживали у Франції, в якому зазначалося, що грузинські євреї не є семітами, а халдеями, які прийняли іудаїзм і облаштувалися на Кавказі.

Нацистських чиновників, особисто переконували в цьому грузинські політичні активісти, головно Міхеїл Кедія, Гіоргі Магалашвілі, Міхеїл Алшібаїа та Гіві Габліані [40, с. 171]. Грузинські емігранти в один голос називали таких євреїв грузинами Закону Мойсея [37, с. 23].

У результаті таких цілеспрямованих зусиль вдалося майже неможливе: нацисти анулювали розпорядження про депортацію грузинських євреїв. Завдяки цьому 70 сімей грузинських євреїв були вирвані з рук смерті. Також виготовлені Міхеїлом Кедія фальшиві документи врятували від смерті і польських, і російських євреїв. Загалом було врятовано понад 1000 грузинських євреїв, які мешкали в різних країнах. Міністр фінансів, торгівлі і промисловості незалежної демократичної республіки Грузія К. Канделаки зазначав: «Таку блискучу справу Іосеба не зможуть забути ні грузинські євреї-емігранти, ні історія Грузії, оскільки завдяки цій справі в очах іноземців

відродилася історична традиція Грузії - повага і захист усіх мов і релігій». Сам Йосеба Елігулашвілі так оцінював це й іноді казав: «Багато грузинів допомагали нам у цій справі, ми не забудемо цього; але найбільше все ж нам допоміг той грузин, якого звать історія Грузії» [70, с. 93].

Активним прихильником захисту євреїв був Міхеїл Кедія, і значною мірою завдяки значним контактам із представниками нацистського керівництва. Емігрант А. Цомая згадував: «Міхеїл Кедія виявив такт, інтелект, здоровий розум і прекрасну здатність познайомитися і подружитися з людиною. У Берліні він зміг встановити тісні контакти з усіма персонами та відділами, які чимось були пов'язані з питанням про Грузію ... Кедія зміг досягти багато чого всім відомо, як поводитися нацисти з євреями, і все ж це не торкнулося жодного грузинського єврея. Міхеїл досяг неможливого - йому вдалося отримати для грузинських євреїв спеціальний статус і врятувати у такий спосіб не тільки їх життя, але й життя інших євреїв, які називали себе грузинами» [245, с. 27-31].

Після звільнення Франції євреї належно оцінили допомогу і підтримку грузинів. Єврейство Франції під керівництвом головного рабина одноголосно підтримало на судовому процесі Міхеїла Кедія й А. Коркія. Євреї щомісяця надавали фінансову допомогу їхнім сім'ям, навіть і після виїзду сім'ї Міхеїла Кедія з Німеччини.

16 жовтня 1944 головний рабин Парижа Вайс писав Міхеїлу Кедія: «Ми дізналися від пана Елігулашвілі про ту велику службу, яку Ви надали своїм співвітчизникам єврейського віросповідання, рятуючи їх великодушною допомогою від расистських законів, приєднуюся до того почуття подяки, яке вони відчувають. Прошу прийняти мою подяку і глибоку повагу за безкорисливе порятунок їх благополуччя» [246].

У листі, відправленому 18 жовтня 1944 Міхеїлу Кедія, почесним президентом діючої в Парижі Асоціації єврейської культури І. Мосері, зазначено: «Маємо честь висловити глибоку подяку міністру Євгену Гегечкорі і його друзям, так як вони надали значну допомогу моїм братам по

вірі перед німецькими високими чинами. Хочемо передати Вам наскільки велика була наша радість, коли ми дізналися про Ваших сміливі і сердечні дії. Дякуємо Вам за сердечність і почуття справедливості, яким так багаті традиції благородної грузинської нації. Ви виступили не тільки на захист своїх єврейських громадян, за що ми боролися протягом 4 років, більше того, ви змогли успішно врятувати безліч друзів від концентраційних таборів. Вважаю себе зобов'язаним висловити щире подяку і глибоке почуття морального задоволення» [40, с. 172].

Усе це переконливо свідчить, що співробітництво грузинських емігрантів із нацистським режимом було вимушеним. Жодної світоглядної підтримки ідеології націонал-соціалізму не було. Політична ідентичність грузинських політичних діячів була зорієнтована на підтримку іншості, її толерування і захист. Власне і протистояння з радянським тоталітаризмом зумовлене його злочинною практикою, яка ґрунтувалася на репресіях. Даючи оцінку як формам так і характеру політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни ми повинні перш за все спиратись на як на приклади поведінки політичних сил, окремих осіб, так і спонукальних причин. У той час, як публічно декларовані заяви у підцензурних умовах тоталітарного суспільства, складно визнавати переконливим джерелом.

Російський дослідник І. Денисов, який слушно зазначав, що політична ідентичність є одним із продуктів політичної свідомості, а також продуктом «об'єктивних» факторів, таких, наприклад, як структура політичного простору і його динаміка. Політична ідентичність сама може значно впливати на специфіку політичної свідомості. Тому її, за певних умов і з відомими застереженнями, може розглядати як складову політичної свідомості [50, с. 57]. Даючи характеристику політичної ідентичності грузинського колабораціонізму, ми визначаємо його через прийняття або відкидання певних форм політичного життя. І власне тоталітарна модель політичного життя відкидалася, і мілітарно поборювалася. На наш погляд,

слушною є думка дослідника Л. Козер, який ще в 1950-х роках зазначав, що модель множинної приналежності до груп із конфліктуючими інтересами й цінностями треба аналізувати з погляду її функціонального значення для структури суспільства [74, с. 103]. Дослідники вважають, що розбіжності між «нами», «нашою» групою, «внутрішньою» групою й «іншими», «зовнішньою групою» виникає в конфлікті або через конфлікт. Це стосується не тільки класових конфліктів. У національних, етнічних і політичних конфліктах, у конфліктах різних верств бюрократичних структур – скрізь виявляється та ж закономірність. Очевидно, що такі характеристики є доречними для подій, що відбувалися у роки Другої світової війни.

Представники однієї групи формують свою ідентичність унаслідок протистояння з іншою групою. Ієрархія позицій може зберігатися саме через антипатію, яку представники підгруп у рамках навіть єдиного суспільства відчують один до одного. У тодішніх обставинах «зовнішні» групи нерідко перетворювались в об'єкт ворожих почуттів. Та були об'єктивні підстави для формування такого негативного сприйняття. Коли соціальна структура більше не вважається легітимною, індивіди, що її не визнають та займають подібні соціальні позиції, об'єднуються в групи із загальними самосвідомістю й інтересами. В умовах Другої світової війни, одним із таких об'єднань стала участь у збройних формуваннях Німеччини, виходячи із сподівання що її війна проти радянського режиму дозволить сформувати незалежну державу більш лояльну до прав і свобод людини.

Також доречним є зауваження українського дослідника П. Бублика, який акцентує на тему, що розглядаючи категорію ідентичності, треба враховувати, що ідентичність як така не є просто об'єктивною визначеністю, яку можна досягнути кількісним способом. Інакше питання політичної ідентичності було б просто завданням точності виміру й повноти обліку наявних факторів. Однак ідентичність не є і результатом унікального поєднання об'єктивних властивостей, а скоріше якимсь потрійним актом свідомості. Це визначеність, що задається. І тією мірою, якою ідентичність

здається, вона довільна [25]. Але водночас треба враховувати, що довільність ця обмежена, тому що має складну структуру. Для нас, чи не основним чинником мотиваційна складова у поєднанні з політичною практикою, яка визначала основні параметри політичної ідентичності грузинського колабораціонізму.

Ще однією ілюстрацією широти антитоталітарної політичної ідентичності значної частини грузинів, що пішли на співробітництво з Німеччиною, є ставлення до передислокації військових з'єднань на Західний фронт. Наприкінці 1943 р. Гітлер прийняв рішення роззброїти усі частини, сформовані із представників народів СРСР, а особовий склад використати як робочу силу.

Командування Вермахту переконало Гітлера у тому, що такий крок може мати катастрофічні наслідки, тому що «Східні війська» на той момент нараховували понад 427 тисяч добровольців, що відповідало чисельності 30 німецьким дивізіям. Тому було вирішено не розформувувати «Східні легіони», а перевести їх у Францію, Італію та на Балкани і т.д.

«Грузинському національному комітету» і центру в Маріамполе було наказано терміново перебазуватися у м. Конфлан (Франція), в Нормандію і Бретань. Це викликало різкий протест у грузинських легіонерів. Полковник Шалва Маглакелідзе був усунутий від командуванням легіоном і переведений на службу в німецькі частини у Прибалтиці. У 1944 р. відзначаючи заслуги у Ш. Маглакелідзе створенні грузинського легіону йому присвоїли звання генерал-майора Вермахту [40, с. 143].

Під час Ялтинської конференції досягнуто домовленості про видачу СРСР усіх колишніх громадян СРСР, що перебувають на підконтрольній союзникам території Європи. Видачі підлягали і грузинські легіонери, які з перших днів відкриття другого фронту в Нормандії були кинуті у бій проти переважаючих сил союзників.

Більшість легіонерів майже до кінця війни не знали про призначену їм долю. Тому вони доволі легко здавалися західним союзникам, сподіваючись,

що це збереже їм життя. Хоча були і інші ситуації, які демонстрували нерозуміння союзниками спонукальних причин участі грузинами та представників інших народів СРСР у війни проти радянського режиму. Так, у якості прикладу такого нерозуміння можна навести розкидання союзниками листівок у березні 1945 р. над позиціями трьох вірменських і одного грузинського батальйону, у яких легіонерів закликали терміново завершити війну і здатися у полон, обіцяли забезпечити їм повернення батьківщину, в СРСР. Батальйони воювали до останнього патрона. У підсумку в руки британців потрапило кілька важкопоранених солдатів та офіцерів.

Наприкінці війни більшість грузинських легіонерів склали зброю на Західному фронті. А один із грузинських батальйонів, розташований на голландському острові Тексель, у квітні 1945 р. підняв повстання, перейшовши на бік союзників. Біля 800 грузинських легіонерів під командуванням капітана Лоладзе боролися протягом двох тижнів проти німецьких військ, втративши дві третини складу вбитими, після чого були видані СРСР. До речі грузинські батальйони були останніми частинами Вермахту, які склали зброю (15 травня 1945 р.) на острові Гернсі [226, с. 164].

В класичних підходах дослідження політичної ідентичності виокремлюють такі складові як сутнісні характеристики політичної культури суспільства, «вигоди» політичного класу, інтереси політичних акторів, процес конструювання дискурсивних практик ... До певної міри усі ці складові можна ідентифікувати й у специфічних умовах Другої світової війни щодо політичної ідентичності грузинського колабораціонізму. Про політичний та культурний суверенітет мріяли грузини і в часі війни, тому конструювання ідентичності відбувалося, в межах тих форм та інститутів, що були можливі.

4.3. Політична ідентичність та тотальна війна

Проблема політичної ідентичності, як і колабораціонізму в умовах війни та їх взаємозв'язку, надзвичайно складна. Зокрема, як ілюстрацією такого твердження можна вавести приклад із формуванням Індійської національної армії, яка була створена японською владою із прихильників незалежності Індії у 1942 р. Сформовано її у Сінгапурі з військовополонених індійського походження, які служили в англійській армії. Після вишколу формування скерували на бірманський фронт. Командуючим призначено Мохан Сингха. Досить швидко армія зазнала поразки і значних втрат. 15 лютого 1943 р. Індійська національна армія була відновлена під командуванням підполковника Мохаммада Кіані. 4 липня 1943 верховним головнокомандуючим став прем'єр-міністр еміграційного індійського уряду С. Ч. Бос. На той момент чисельність УНА становила біля 12 тисяч бійців. Була сформована 1-а дивізія у складі 4 полків. Фактично військами керували генерал Шах Наваз Хан, полковники Прем Сехгал та Гурбакш Сінгх Діллон [67].

Після завершення Другої світової війни англійська адміністрація в Індії намагалися організувати суд над солдатами та офіцерами цієї армії. Це радикалізувало національно-визвольний рух в Індії і дало поштовх до швидшого проголошення її незалежності. Отже, колабораціонізм у роки Другої світової війни багато в чому зумовлений попередніми історичними та політичними подіями і засвідчує вразливість політичних режимів, які своє домінування спирають перш за все на примус і не відповідають історичній політичній та культурній традиції. Про справжній зміст тих чи інших форм політичної ідентичності можна зробити висновок, аналізуючи політичні практики, діяльність різних політичних сил і влади. Вже було наведено приклади зусиль грузинських політичних сил, обвинувачених у колабораціонізмі, спрямованих на врятування євреїв у роки Другої світової

війни. У той час як неодноразово демонстровані приклади поведінки влади країни, яка заявляла себе противником фашизму, а будь-яку спробу протистояння собі – колабораціонізмом, і підтримкою нацизму, були цілеспрямованою практикою організованих репресій, що не припинялись і під час війни, проти національної ідентичності, її самобутності. Такий екскурс ще раз засвідчує, що колективні ідентичності, формуючись передусім через пізнання та усвідомлення культурних норм, цінностей, ідей, як «своїх» (на протигагу «чужим»), стають вагомим підґрунтям політичної практики, що й перетворює їх у чинник політичного процесу, задаючи йому відповідний напрям, і водночас – є обмеження для розповсюдження нівелюючих людину (фізично і духовно) політичних дій.

Проблеми самоусвідомлення і самототожності індивідів та людських спільнот були завжди. Ідентичність зумовлюють три визначальні потреби людини: приналежність до спільноти, позитивна самооцінка та безпека. Е. Фромм зокрема наголошував: «Потреба у почутті ідентичності виростає з самих умов людського існування і є джерелом найсильніших устремлінь» [141, с. 64]. У ХХ-ХХІ століттях концепт ідентичності забезпечує не тільки теоретичну інтерпретацію та ідеологічну легітимацію для суспільств, що перебувають у ситуації динамічних змін, забезпечують їх спроможність до збереження. Збереження ідентичності в умовах різких змін, переходів, трансформацій засвідчує важливість як самої ідентичності, так і процесів, що відбувалися із політичною ідентичністю в умовах Другої світової війни. Радикалізм тогочасних змін забезпечує можливість кращого розуміння аналогічних процесів у умовах глобалізації. «Ідентичність у глобалізованому світі стає основним дискурсом і науки, і повсякденного життя», стверджують російські науковці В. Г. Федотова, В. А. Колпаков, Н. Н. Федотова у колективній праці: «Глобальный капитализм: три великие трансформации». Причинами вони вважають кризу ідентичності, її релятивність, що теж перегукується із вимушеністю змін ідентичності в умовах глобального конфлікту. Зміна ідентичності не завжди є добровільним чи усвідомленим

вибором. Та ще більшу небезпеку становлять ідеї, покликані зруйнувати спроможність індивіда набувати певних переконань, сповідувати певні цінності, дотримуватись сталих поглядів із тих чи інших питань суспільного життя. Власне від такого підходу застерігав В. Франкл: «Нігілізм не стверджує, що нічого не існує, але він стверджує, що все беззмістовне» [140, с. 158]. Одним із варіантів впровадження нігілістичного сприйняття буття у свідомість радянських людей було з однієї сторони заперечення практики масових репересій, а з іншої сторони – впровадження думки що ці особи і навіть цілі народи, що зазнали переслідувань – заслуговують такого відношення. Щоб не травмувати свою свідомість надмірними думками про такі трагічні події багато хто обирав позицію відмови від формування критичного сприйняття фактів і творення на їх основі послідовних уявлень і переконань, тобто тих чи інших форм політичної ідентичності.

У радянський період старанно приховували таємницю депортації під час Другої світової війни цілих народів, яких сукупно запідозрювали в їхній «диверсіях, шпигунстві та співробітництві» із нацистським окупантом.

Німці були першою етнічною групою, яку депортували через декілька тижнів після вторгнення гітлерівців у СРСР. 28 серпня 1941 р. Президія Верховної Ради прийняла закон, за якими усе німецьке населення Волзької автономної республіки, Саратовської та Сталінградської областей слід депортувати у Казахстан і Сибір. Таке рішення не було нічим іншим, як попереджувальним гуманітарним заходом [151, с. 199].

У той час, коли Червона армія відступала на усіх фронтах, втрачаючи щодня десятки тисяч убитими й полоненими, Берія відібрав для операції переселення 14 тис. осіб із військ НКВД; операцією керував заступник наркома внутрішніх справ генерал Іван Серов, який уже відзначився під час «зачистки» прибалтійських країн.

Як і під час попередніх депортацій мешканців прибалтійських країн, «переміщені особи» діставали відповідно до офіційних інструкцій «визначений термін для того, щоб узяти зі собою харчування приблизно на

місяць». Так, було депортовано понад 82 % німців, розсіяних по радянській території, і це відбулося саме тоді, коли катастрофічна ситуація в країні, яка опинилася на межі розгрому, вимагала зосередити усю мілітарну силу для боротьби з ворогом, а не на депортації сотень тисяч невинних людей. Скільки депортованих зникло під час перевезення? Досі нема жодних узагальнених підрахунків, а ті дані, що стосуються того чи іншого транспортного перевезення, важко простежити у контексті війни, усього апокаліптичного стану того часу [27, с. 22-55; 26, с. . 172-182; 218, с. 35-56].

За депортацією німців настала друга велика хвиля виселення з листопада 1943 р. до червня 1944 р., протягом якої шість народів – чеченців, інгушів, кримських татар, карачаївців, балкар і калмиків – вивезли в Сибір, Казахстан, Узбекистан і Киргизію звинувачуючи у «тісній співпраці з нацистськими окупантами». За цією основною хвилею депортації, яка торкнулася близько 900 000 осіб, з липня до грудня 1944 р. розпочалися інші операції, мета яких полягала в «зачистці» Криму і Кавказу від багатьох «підозрілих» національностей: греків, болгар, кримських вірмен, турків месхетів, курдів і кавказьких кемчинів [27, с. 27-55; 26, с. 8-17; 47, с. 57-128; 218, с. 49-68].

Із 608 749 осіб, депортованих із Кавказу станом на 1 жовтня 1948 р. померло 146 892 особи, тобто одна особа з чотирьох, а народилося за цей час лише 28 120; з 228 392 осіб, депортованих із Криму, 44 887 дітей померло за чотири роки, зареєстровано лише 6564 народжень. До речі, 40-50 % депортованих – діти до 16 років. «Природна смерть» становила, отже, мізерну частину смертей. Яке майбутнє могло чекати на молодь, якій вдалося вижити? Із 89 000 дітей шкільного віку, переселених до Казахстану 1948 р., через чотири роки після їхньої депортації відвідувало школу менш ніж 12 000 ... До того ж офіційні інструкції вимагали, щоб навчали дітей «спецпереселенців» тільки російською мовою [151, с. 203-204].

Лише наприкінці 50-х років радянська влада визнала «зловживання» і «надто поспішні висновки» стосовно деяких народів, яких звинувачували у

«колективному колабораціонізмі» . У 60-х роках відновлено певну кількість автономних республік в СРСР, ліквідованих у роки Другої світової війни. Представники депортованих народів у 1972 р. одержали врешті дозвіл «вільно вибирати своє місце проживання». Кримських татар реабілітовано 1989 р. Заявою від 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР визнала «злочинну незаконність варварських дій, вчинених сталінським режимом щодо масово депортованих народів». Однак досі в українській політичній думці не набуло аксіоматичного характеру твердження про тоталітарну суть більшовизму, відсутній ґрунтовний аналіз його тоталітарної природи у всіх сферах, а найголовніше – ні у світоглядному, ні у правовому плані немає осуду тоталітарної природи сталінського режиму, співмірного з осудом націонал-соціалістичної моделі тоталітаризму. Дослідник Д. Норман у своїй праці з історії Європи зазначав, що страх, який на три десятиліття огорнув найбільшу країну світу, мав таку паралізуючу силу, що більшість конкретної інформації про терор комуністам пощастило знищити».

Депортації мали трагічні наслідки. Вони були добре сплановані і мали цілеспрямований характер, покликаний змінити поведінку людини, культурне середовище, уявлення про прийнятне і неприйнятне, зруйнувати той морально-етичний світ, що формувався протягом багатьох поколінь і виходив з ідеї, що людина не тільки окремий атом, який можна замінити іншим, а є продовжувачем тривалої традиції, яку треба передати. Її можна змінювати та небезпечно руйнувати і відкидати.

Тоталітарні режими намагалися переконати людину, що вона немає самостійної ідентичності, є лише носієм тих стандартів та норм, які встановлює влада. Х. Арндт зауважувала: «Здоровий глузд, вправний в утилітарному мисленні, безпорадний перед цим ідеологічним надсенсом, бо тоталітарні режим створюють дієвий світ безглуздя» [12, с. 510]. Дослідниця наголошувала, що агресивність тоталітаризму впливає не з жадоби влади, і якщо він гарячково прагне експансії, то не заради самої експансії і не заради зиску, а тільки з ідеологічних причин – щоб зробити світ послідовним, щоб

довести, що відповідний йому надсенс є слушним. «Переважно заради цього надсенсу, задля цілковитої послідовності тоталітаризмові треба знищити будь-яку ознаку того, що ми звичайно називаємо людською гідністю. Адже повага до людської гідності передбачає визнання інших людей чи інших націй суб'єктами як будівничих світів або учасників спільного будівництва спільного світу» [12, с. 511].

Слушною є думка українського дослідника К. Бондаренка, який наголосив - нацизм став тією точкою дотику, де перетнулися фашизм і ленінізм. Італійський мислитель Умберто Еко зауважує: якщо під тоталітаризмом розуміти режим, який кожен акт особистості підпорядковує державі та її ідеології, то нацизм і сталінізм були справжніми тоталітарними режимами [59, с. 45]. Подібну позицію займає і французький дослідник Ф. Фюре: «Таємниця цих режимів не може висвітлюватися виходячи з залежності від соціальних інтересів, оскільки все складалось абсолютно протилежним чином – вони були цілковито незалежними щодо означених інтересів – чи то інтереси буржуазії, чи інтереси пролетаріату» [142, с. 269-270].

Терор стає функціональним інструментом досягнення запланованих цілей. Процес, що почався із Французькою революцією, сягає за сталінізму своєї вершини. Сталінський режим успішно застосував теорію марксової революції на практиці. Воля лідера, його партії та апарату влади потужно тиснуть на зневажену людину. Сталін персоніфікував єдність волі та влади. Його переслідували недовіра та бажання помсти. Небезпечними ці риси стають тоді, коли такі люди отримують історичний шанс використати ці якості. Історичні обставини дали Сталіну шанс виявити свій характер [153, с. 106]. Успішне ідеологічне виправдання такого насильства свідчить: брехня може здобути всевладдя. Ця брехня засліплює не лише злочинців, а й жертв.

Дослідники історії політичної думки Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон, характеризують наступним чином ідеї Е. Берка, фундатора сучасної політичної думки консервативного спрямування – політичні інституції

утворюють величезну складну систему прав давності та звичаєвих обрядів; звичаї виростають з минулого й пристосовуються до сьогодення, не уриваючи свого постійного тривання. Традиція конституції і широкого суспільства повинна бути предметом пошанування, спорідненого з релігійною шанобливістю, адже вона формує вмістище розуму і культури [117, с. 538]. Для традиціоналістичного світогляду характерною є повага до історичної традиції, запропонованого і накопиченого нею емпіричного матеріалу (інтелектуального, політичного, історичного), тому він загалом скептично ставиться до соціальних проектів перебудови суспільства, які ґрунтуються на інтелектуальному пошуку, без поправки на практику. І таке застереження було характерним для політичної ідентичності грузинських політичних сил, які з тих чи інших причин опинились на боці Німеччини у роки Другої світової війни.

Логіка такого світорозуміння і світоперетворення виростає з фундаментального постулату консервативної філософії, згідно з яким людський розум не всесильний у своїх можливостях і ніколи не зможе повністю осягнути суспільство. Інтелект завжди обмежений у своїх уявленнях про смисл і цілі соціального прогресу, у визначенні масштабів творчо-перетворювальної діяльності політиків.

Тоталітарний світогляд передбачає, що сваволя має підтверджувати його всевладдя. Параноїдальне відчуття постійної загрози робить його підступним та кмітливим. Його політика повинна стати всепоглинаючою. Лише це доведе йому, що він може подолати будь-який спротив. У ньому виникає підступний розум, сповнений одержимістю та аморальністю, які не знають міри та спокою [153, с. 107]. Доречним є застереження Е. Берка щодо надуживань «прогресивною» риторикою, за якою зникає сенс політичної практики: «Може, на тій підставі, що за абстрактного підходу свобода зарахована до благодатей людства, я серйозно повинен вітати божевільного, що вирвався із захисного обмеження та цілющої темряви свого усамітнення, з тим, що він повернув собі втіху від світла і свободи? Чи повинен я вітати

грабіжника або вбивцю, що вирвався із тюрми, з поновленням його природних прав?» [16, с. 286]

З цього психологічного підґрунтя – відсутності самоконтролю – і постає одна із характерних рис тоталітарного суспільства – позірна категоричність і рішучість, демонстрована за відсутності волі як здатності до самовладання і самообмеження. Індивід себе не контролює. Ні правитель – який потрапляє у полон власного настрою і емоцій, ні піддані, залежні від самоволі інших, і тому схильні втілювати подібну поведінку за певних умов, коли хтось інший опиняється у їх владі. Ставлення до військових з'єднань у складі Вермахту, сформованих із грузинів, теж було прикладом такої ірраціональності.

У січні 1944 р. було видано наказ Гітлера про переміщення східних легіонів на Захід. Грузинському Національному Комітету та «Маріампольській Академії» наказано терміновому перебазуватися в м. Конфлан (Франція). Грузинські батальйони, що перебували на території СРСР, передислокувалися в Нормандію та Бретань (північна Франція). Це викликало різкий протест грузинських легіонерів - аж до спроб відкритої непокори. Перебазування у Францію ще більше віддаляло і так доволі примарну перспективу побачити Грузію. Зокрема, із частин, що були розташовані в Литві, немало грузинів пішло в литовське підпілля, що воювало проти німців, а після їх відступу та повернення Червоної армії, продовжили боротися проти іншого тоталітарного режиму – радянського. Така поведінка є свідченням усвідомленого протистояння, якщо і не усіх грузинських легіонерів, то значної частини з них радянському режимові, як режимові ворожому свободі людини. Деякі грузини, що воювали в німецькій армії, опинилися в лавах УПА.

Як відомо, Українська повстанська армія, яка перебувала у стані війни як з Радянським Союзом, так і з Німеччиною, вела боротьбу не тільки військовими, а й пропагандистськими методами. Вже з літа 1943 р. керівництво УПА-ОУН проводило пропагандистські акції, спрямовані на

бійців національних легіонів німецької армії на території Полтавської області, де функціонував центр формування східних легіонів. Створені тут добровольчі батальйони після відступу Вермахту з Північного Кавказу, дислокувалися переважно в Криму або на території Центральної та Південної України.

Головна команда УПА в червні 1943 р. у листівка і статтях підпільної української преси зверталася (російською мовою) до грузинських легіонерів: «ГРУЗИНИ ! ...Коли спалахнула большевицько-німецька війна, у Вас не було бажання боронити нову тюрму народів – Советський Союз. Частина з Вас пішла в національні відділи при німецькому війську. Ви таким чином стреміли допомогти розбити свого найлютішого ворога – російський імперіялізм...

Грузини! Не будемо вмирати за німецьку грабiж, не будемо вмирати за московський імперіялістичний розбій. Український народ закликає вас до спільної боротьби з нашими спільними ворогами. Йдіть разом з українськими повстанцями, формуйте свої національні відділи!»

Згодом всі заклики до грузинів друкували грузинською мовою в підпільних друкарнях Одеси, що мали відповідний шрифт [133, с. 257]. На території України дислокувався грузинський батальйон II / 198. Крім того, цілий ряд будівельних і транспортних грузинських підрозділів, що входили до складу німецьких військ, які вели бойові дії поблизу Курська - Белгорода, а потім осені 1943 р відступали до Дніпра. Пропагандистська акція українських повстанців була спрямована саме на ці формування.

Листівки до грузинських легіонерів і бійців інших східних формувань Вермахту, як підкреслює дослідник історії УПА С. Ткаченко, нагадували про героїчне минуле цих народів, закликали до боротьби проти московського імперіалізму і пояснювали, що німецький імперіалізм не принесе звільнення. Тому УПА радила «не вмирати за імперіалістичні плани Гітлера», а зі зброєю в руках переходити на бік УПА і заодно налаштовувала на спільну боротьбу проти сталінізму, ставлячи його в один ряд із фашизмом» [133, с. 260].

В листопаді 1943 р. відбулася Перша конференція поневолених народів Східної Європи і Азії у якій взяли участь представники 13 народів. Представник грузинів виступив із доповіддю «Оцінка сучасного політичного становища» [92, с. 309]. У прийнятій конференцією відозві до вояків східних формувань Вермахту зазначено: «Гітлерівські окупанти використали ваше тяжке становище в полоні і вашу волю битися проти сталінського імперіалізму і пігнали вас на фронт для братовбивчої війни. При вашій допомозі гітлерівські імперіялісти хочуть поневолити наших рідних на батьківщині, а потім і вас знищити, як поневолений елемент. Не дозволяйте використовувати себе проти наших братів, і ваше місце не при німецьких дивізіях, а в революційних протиімперіялістичних арміях. Нав'яуйте з ними контакт, усвідомлюйте своїх товаришів та зі всіма боєприпасами переходьте до своїх Повстанських Армій» [92, с. 313].

Зауважимо, що пропагандистські акції УПА мали певний успіх: і грузинські легіонери, як і з представники інших народів радянської імперії поповнювали ряди УПА. Можна виділити кілька етапів переходу вояків Грузинського легіону на бік повстанців: перший – влітку 1943 р., коли на бік УПА перейшли перші бійці Грузинського та інших національних легіонів. Їх кількість була порівняно невеликою, оскільки спочатку військове керівництво УПА створило з колишніх кавказьких легіонерів формування на рівні куреня (батальйону). Цей підрозділ складався грузинів, вірменів і черкесів (можливо, українські джерела мають на увазі всіх північнокавказців). С.Ткаченко зазначав, що: «вже у липні 1943 р відділ із грузинів, вірменів і черкесів - входив у загін... Крука на Кременеччині, відзначився в бою з партизанами з з'єднання Михайлова в Сурозьких лісах, біля села Теремне» [133, с. 260].

Другий, найбільш масовий етап переходу грузинських легіонерів в ряди УПА відбувався восени і взимку 1943 року, коли в результаті провалу наступу Вермахту під Курськом-Белгородом німецькі війська остаточно втратили стратегічну ініціативу на німецько-радянському фронті. Про ці

події, йдеться у звіті командира 1-ї роти II / 198-го грузинського батальйону, капітана фон Мюллера. У першій половині вересня 1943 р. батальйон отримав наказ відступити на 200 кілометрів на захід, у напрямку Кременчука. Капітан повідомляє про випадки дезертирства: близько 40 легіонерів, перебували у місті Мале Глобине із 4-ої і 5-ої рот батальйону, зі зброєю в руках покинули цю частину.

Наприкінці вересня при комендатурі м. Кременчука II / 198-ий батальйон виконував завдання у цілому задовільно. 25 вересня отримано новий наказ: перетнути Дніпро з метою подальшого відходу в західному напрямку.

Підпорядкований командуванню тилкових районів Кіровограда батальйон охороняв залізничні мости, стратегічні об'єкти і комунікації. У цей період зафіксовано нові випадки дезертирств. Причини цього «в основному пояснювали тим фактом, що всупереч усім очікуванням німецьким військам не вдалося утримати основну лінію фронту на Дніпрі», – писав згодом, з Мюллер [227].

У листопаді батальйон був перекинутий в Бессарабію, а потім залізницею через територію Чехії скерований у Північну Італію.

Про порозуміння між грузинськими легіонерами і українським населенням під час німецького відступу восени 1943 р, що сприяло переходу легіонерів у ряди УПА, писав у своїх спогадах і один із молодих командирів батальйону, колишній офіцер Червоної армії Л. Арвеладзе. Повідомляючи про часті випадки дезертирств під час відступу II / 198-го батальйону з території Центральної та Західної України на Захід, автор зазначав: «З одного села нас перекидали в інше. Залишалися ми в ньому, залежно від обстановки на фронті, кілька днів або тиждень. У разі відходу німецької армії нашому батальйону доводилося так само поновлювати відступ. [...] Місцеве населення нас боготворило: «російські частини, що борються на боці німців, грабували нас і гнобили. Який же ви, на відміну від них, - хороший народ». Щоб не бути чим-небудь заплямованими перед народом України, ніхто з нас

не вдавався до насильства. Командири постійно виявляли пильність, щоб нічим не образити місцеве населення. [...] При вступі до села ми особливо попереджали всіх: «Не дай Бог, якщо хто-небудь образить населення. Всі винні негайно будуть відправлені в табори військовополонених» [9, с. 65].

У працях українських дослідників не вказано конкретної кількості грузинів, що перейшли на бік УПА, однак вже до грудня 1943 р. Грузинське формування було організоване на рівні куреня (батальйону). Під час Другої світової війни вояки національних легіонів Вермахту, зокрема із серпня 1943 р. інколи цілими відділами переходили до лав УПА. «Найбільш численними, мабуть, були литовці і грузини (кілька сотень людей кожної національності). Потім йшли узбеки і вірмени», – зазначав В. Косик [205, с. 400].

До речі, на Першій конференції поневолених народів Східної Європи та Азії, що відбулася 21-22 листопада 1943 р. на території, контрольваній повстанською армією, грузинська делегація, складалася із шести чоловік, як і з азербайджанська, були одними з найчисленніших з національних делегацій, окрім української.

Незадовго до вступу Червоної армії на територію Західної України в УПА воювало 15 національних відділів різної чисельності – від сотні до куреня [133, с. 265].

Найбільше грузинських легіонерів перешло на бік УПА у листопаді-грудні 1943 г. Поки Вермахт зберігав хоч найменші шанси на успіх, грузинські легіонери, як про це свідчить приклад бійців II / 198- го батальйону, чесно виконували свій обов'язок перед німецьким військовим командуванням. Перекидання грузинських антибільшовицьких частин на Захід, як уже зазначалося, мало небагато спільного з проголошеною представниками німецького командування справою звільнення Грузії. У той час як продовження антикремлівської боротьби в рядах УПА, наповнювало новим змістом національно-визвольну боротьбу грузинських легіонерів, яка, що вже не раз зазначалося, не мала нічого спільного з расистською

доктриною Гітлера. Необхідно пам'ятати: - приймаючи дане рішення, легіонери не могли не усвідомлювати, що, залишаючись у глибокому тилу радянських військ з метою ведення партизанських дій, в цілому, - піддавали своє життя набагато більшій небезпеці, ніж при дислокації на другорядних ділянках Західного фронту.

Конкретний політичний вибір грузинських легіонерів може і не завжди був політично коректним, та він диктувався не так особистими пріоритетами, як загальною політичною ситуацією, яка залишала надзвичайно мало місця для вільного, розважливого вибору. Під час Другої світової війни такі складні, неоднозначні рішення змушені були приймати не тільки окремі люди, але й держави, що претендували на світове домінування. Чи то Радянський Союз і Німеччина укладаючи союз проти західних демократій, чи то західні демократії укладаючи союз із тиранічним режимом Сталіна, чію природу вони добре усвідомлювали, і буквально кілька місяців перед тим планували нанести удар по території Радянський Союз. Сама логіка кривавих конфліктів такого масштабу, в яких поставлено на вагу навіть не долю окремих держав чи народів, а саму можливість збереження людської цивілізації як спільноти людей, що визнають право іншого на свободу, самобутність, збереження ідентичності і традиції, практично знищує можливість як для приватної особи, так і для державного діяча, діяти за логікою не тільки людської моралі але й навіть, політичного прагматизму мирного часу. Слушною є думка, що макросуспільні зміни в суспільствах пізнього модерну та постмодерну, які характеризувалися значною соціальною диференціацією, ідеологічним та ціннісним плюралізмом, суттєво вплинули на процеси ідентифікації та самоотожності. На макрорівні спільноти під впливом радикальних змін що війни, що глобалізації, та їх наслідків відбувається переосмислення етнічних засад ідентичності суб'єкта, в якому поєднується ослаблення відчуття приналежності індивіда до певної культури, спільноти і держав і паралельно - зростання для частини цінностей відмови від ідентичності, що призводить до зростання радикалізму.

Трансформація функцій держав у світі, в якому втрачена стабільність і надійність, їхня неспроможність (а нерідко і усвідомлена позиція) з погляду забезпечення вітальних потреб індивіда (добробуту, безпеки), зруйнували ієрархічну структуру рівнів ідентичності, викликали необхідність індивідуального вибору ідентифікаційних ознак, формування ідентичностей.

Грузинські політичні сили, яких звинувачують у колабораціонізмі, захищали ідентичність грузинського народу. Український дослідник В. Пасічник зауважує, що без національної ідеї неможливо консолідувати суспільство, об'єднати і мобілізувати народ для розв'язання різних проблем та нейтралізації загроз національній безпеці, реалізації національних інтересів [104, с. 103]. Та очевидно, такі висновки доречно застосувати і для розуміння спонукальних причин діяльності грузинських політичних сил, які вважали свою діяльність засобом забезпечення національних інтересів грузинського народу, а національну ідентичність - за основу формування політичної ідентичності.

У другій половині 1944 року одним із найбільш складних завдань, з якою довелося зіткнутися кавказьким штабам зв'язку та іншим представництвам малих народів СРСР у Німеччині, був захист свого формального суверенітету від великоруських тенденцій, що виразно виявлялися в політиці окремих структур Третього Райху.

Вже після війни, пояснюючи свою позицію М. Кедія зазначав : «У 1942 р ми підтримали Власова і його Смоленський маніфест. Ми з проф. фон Менде вважали, що варто спробувати перетягти так само і росіян на свою сторону, бо в той час можливість виграти війну все ще була. Однак у 1944 р ми були проти Власова. Війна явно програна. У нас не було ніяких причин іти на неприйнятний для нас компроміс. Ми нічого не вигравали від цього» [201].

Керівники кавказьких штабів зв'язку прийняли рішення об'єднатися у Кавказький комітет та створити структури, які сприяли б захисту прав кавказьких народів.

Уже в жовтні, за сприяння начальника Головного управління СС, обергрупенфюрера і генерала СС Г. Бергера, що намагався так само лавірувати між Власовим і представниками малих народів радянської імперії, вдалося створити Кавказьку національну раду, як провідного політичного органу народів Кавказу [233]. Членами Кавказького національного ради були М. Кедія, А. Алібеков, А. Джамалян і А. Кантемир. Секретарем ради обрано М. Алшібайа [193, с. 263; 221, с. 26; 222, с. 221; 169, с. 24].

З метою координації військового співробітництва, сформовано Кавказьку військову раду, яка мала сформувати й очолити Кавказьку визвольну армію.

Усі вцілілі кавказькі частини було вирішено перевести в найбільш безпечні місця – Данію і Північну Італію, де після перевишколу планували укомплектувати полки та дивізії Кавказької визвольної армії. Керівники грузинського штабу зв'язку, як і генерал Кестрінг та проф. фон Менде сподівалися, що після закінчення війни дислокованим там кавказьким частинам, разом із цивільними особам, що приєдналися до них, буде легше врятуватися від видачі радянським каральним органам [220, с. 27].

Влітку 1944 р. західні союзники зайняли північ Франції, а Червона армія вийшла до кордонів Польщі та Угорщини. Почалася одинадцятимісячна агонія Третього Райху. Під час Ялтинської конференції між СРСР і союзниками досягнуто зокрема домовленості про видачу Радянському Союзу усіх колишніх громадян СРСР, які опиняться на підконтрольній союзникам європейській території Європи. Ця угода вирішила долю мільйонів людей, у тому числі грузинських легіонерів, які з перших днів відкриття другого фронту в Нормандії протистояли переважаючим силам США та Великої Британії.

Трагізм подій такого масштаб спонукав частину мислителів висловитись за відмову від ідеологічної складової життя людини, вбачаючи в ній, до певної міри, не безпідставно, один із спускових механізмів, що призвів до катастроф ХХ століття. Український дослідник В. Лісовий

зазначав: «Людина, як вільна істота, приречена вибирати певні ціннісні орієнтації: вона в принципі не може перекласти відповідальність за вибір ціннісних позицій на наукове пізнання (якщо хоче залишатись вільною та відповідальною істотою). Зрештою, те, що звичайно називається словом «деідеологізація», якщо це слово має хоч який-небудь сенс, означає тільки усвідомлення вад ідеологій та застосування розумового зважування наслідків тих чи інших ціннісних орієнтацій. Таке підвищення ролі критичного мислення (раціоналізму) не означає повне усунення стереотипів, упереджень і міфів як деякого складника самобутніх культур: «деідеологізація» у позитивному значенні цього слова означає застосовування критичного мислення тільки там, де це застосування є доречним з огляду на досягнення порозуміння між людьми та усунення причин для насильницьких конфліктів між ними. І в міру того, як рівень інтелектуальної культури внаслідок підвищення ролі гуманітарної освіти зростає, політичним ідеологіям не залишається нічого іншого, як ураховувати критику їхніх вад. І це урахування полягає у тому, що вони все більшою мірою включають політичну філософію та політичні теорії як свій складник» [84, с. 73-74]. Очевидно, що теорія деідеологізації суспільства і культури не забезпечує захисту людни від свавілля, а породжує лише нові інструменти для його втілення. Ідеологія аж ніяк не втратила свого впливу на культуру; вона лише змінила його зміст і форми. І пошук навіть у таких неймовірно складних умовах грузинськими політичними силами своєї ідентичності засвідчує, що протистояти претензіям політичних теорій на всеохопність і непомильність може лише індивід із виразною власною ідентичністю.

Одним із прикладів зневаги до людської долі, у тому числі і зі сторони західних союзників є ситуація з одним із грузинських батальйонів, який розташовувався на острові Тексель (Нідерланди). Ще у квітні 1945 р. він підняв повстання, і фактично перейшовши на бік союзників, розпочав бойові дії проти німецьких військ, які зайняли іншу частину острова. Біля 800 грузинських легіонерів під командуванням капітана Лоладзе воювали

протягом двох тижнів, втратили дві третини особового складу тільки вбитими, після чого здалися канадським військам, як прибули на острів. Практично усі легіонери (включаючи тексельців, які перейшли на бік союзників) згодом було передано СРСР. Усі прохання про недопустимість такого кроку, який неминуче наражає усіх переданих на тортури, і навіть заступництво окремих американських та британських офіцерів, що було направлене союзному керівництву, не знайшли розуміння. Ще менше помагали колективні петиції, які спрямовували військовополонені німці, в них теж основною була теза: «не віддавайте наших товаришів на розправу». Шанси вціліти були хіба що у представників еміграції. якщо вони могли документально довести наявність у них французького, німецького чи якогось іншого європейського громадянства. Хоча і це не завжди допомагало, і теж засвідчує безправність людини, її полишення на розсуд сил, які вона не контролює і які у свою чергу спроможні фактично повністю нею розпоряджатись, незалежно ні від її юридичного статусу, ні від її особистої волі.

Зауважимо, що тривалий час питання видачі радянських колаборантів та військовополонених були в західних країнах під фактичним табу. Хоча окремі представники союзної адміністрації проявляли розуміння, так американцями було врятовано частину легіонерів, зокрема родину майбутнього американського генерала Джона Шалікашвілі. Також інколи американські офіцери та солдати охорони таборів попереджали про майбутню передачу та натякали що охорона не завжди є пильна і втеча можлива. Окремі відважні так і робили, хоча і їх доля, людей без документів була непростюю. Та більш трагічною вона була у тих, кого депортували і вони опинились в руках НКВС. Офіцери були розстріляні практично усі протягом кількох годин після видачі. Тих, кого не розстріляли було відправлено на шахти системи ГУЛАГ, де вони змушені були працювати практично без можливості виходу на поверхню.

Про складність долі таких людей доволі влучно висловився польський генерал В. Андерс, який сам отримав можливість відчутти на собі і трагізм становища радянського в'язня і вимушеність ставати військовим союзником режиму, чию репресивну природу добре усвідомлюєш. Він писав: «Той, хто не був свідком безмежної деградації людини в радянському пеклі, ніколи не зрозуміє того, хто у відчаї підняв зброю на боці ворога проти повної ненависті системи... Вина за це зрадництво - на системі, а не на людині. В очах багатьох німці, які боролися проти Гітлера - не зрадники, так чому ж зрадники ті, хто боровся проти радянської системи?» [215]

У передмові до книжки «Жнива скорботи», присвяченої історії колективізації та голоду в Україні 1932-1933 років, Роберт Конквест порівнює злочини сталінізму з нацистськими: «П'ятдесят років перед тим, як я почав писати ці рядки, Україна та українці, козацькі й деякі інші землі на схід від неї – територія з майже сорокамільйонним населенням - нагадував один величезний Берген-Бельзен [Назва гітлерівського концтабору – В.Ч.]. Чверть усього сільського населення, чоловіки, жінки та діти, померли або вже були при смерті, а решта людей були настільки виснажені, що навіть не мали сил поховати тіла своїх близьких і сусідів. І так само як і в Берген-Бельзені, добре вгодовані співробітники ДПУ й партійні чиновники наглядали за своїми жертвами» [73, с. 5].

У «Чорній книзі комунізму» Стефан Куртуа ще більше увиразнює тотожність тоталітарних режимів: «Тут «класовий» геноцид доповнюється геноцидом «расовим»: голодна смерть дитини заможного українського селянина, приреченого на голод сваволею сталінського режиму, «дорівнює» смерті єврейської дитини з варшавського гетто, приреченої нацистським режимом на голод» [151, с. 29].

Жертвам комунізму - чи то депортованим у ГУЛАГ латвійцям, чи російським політичним в'язням на Колімі, чи родичам польських офіцерів у Катині, чи чеченським учителям, які загинули на засланні в Казахстані, - важко зрозуміти особливий характер злочинів Гітлера. Сербський

письменник Данило Кіш (його батько був мадярським євреєм) пише: «Якщо хто-небудь вам скаже, що Колима відрізнялася від Освенціма, пошли його до біса» [203, с. 126].

Ці міркування змушують нас повернутися до питання про те, чи сталінські смертоносні операції проти народів, груп, класів, політичних опонентів та населення в цілому є геноцидом, «злочином злочинів». Деякі науковці воліють оминати це питання й створюють нові терміни, як-от «класоцид», «демоцид» чи «політикоцид», які зберігають етнічну, національну та релігійну специфіку за геноцидом і водночас вказують на те, що злочини Сталіна загалом становлять масове вбивство. Інші дослідники зосереджують увагу на радянських вбивчих депортаціях «покараних народів» під час війни як частину репертуару масових вбивств, яку можна вважати геноцидом. Ще інші розглядають Катинський розстріл 1940 року, під час якого НКВС знищив 22 тис. інтернованих польських офіцерів та урядовців, як найкращий аргумент на користь визнання дій сталінського режиму геноцидом [97, с. 103].

Ведучи мову про переслідування, що набувають масового характеру, слід звертати увагу на їх цілеспрямований характер, переважно покликаний до життя, уже в Новий час прагненням звільнити людину від недоліків суспільства, в якому індивід обмежений реальністю історичної дійсності і не може її здолати швидко. Для вдосконалення пропонується тривалий шлях, що поєднує у собі зміну економічних і політичних відносин, у відповідності до історичних обставин, їх доречності, та виховання людини як свідомої не тільки прав але й обов'язків особи, спроможної зберігаючи власну суб'єктність та ідентичність сприймати неунікність своєї залежності від спільноти. Радикальний натиск доволі швидко може забезпечити позірний результат, та він неминуче прирікає людину на вимушену згоду із новими обставинами, що виникли всупереч її намірам, принесли руйнування і занепад того, що для багатьох було важливим і цінним. Процеси кризи та гібридизації що розпочались ще до причин породжених глобалізацією,

деформували як персональні так і колективні ідентичності. Криза національної держави як результат глобалізаційних трансформацій, розпад біполярної системи та занепад комуністичного блоку і загалом традиційних ідеологій (великих метанаративів) дали підстави С. Гантінгтону зробити висновок про актуальність «пошуку себе» не тільки для індивідів, малих груп, а й локальних (регіональних) спільнот, держав. Визначаючи кризу ідентичності «як втрату «смислу», він стверджував, що вона тієї чи іншої мірою торкнулася всіх суспільств і держав [145, с. 12-13]. Очевидно, що універсалізація світу, уніфікація суспільних відносин, як наслідок глобалізації, не так сприяли формуванню відмінних від попереднього історичного етапу наднаціональних (наприклад, європейська ідентичність), космополітичних ідентичностей, а радше занепаду етнічних рівнів колективної ідентичності. І у такий спосіб не помякшує політичні відносини а створює підґрунтя для їх радикалізації через занепад стримуючої функції культурної традиції. Міжетнічні конфлікти, які активізувалися в кінці 1990-х рр. демонстрували живучість і силу властивих модерну форм колективної ідентичності. Д. Моізі так проілюстрував ці процеси: «В епоху глобалізації, коли всі і все взаємопов'язані, надзвичайно важливо встановити власну індивідуальність: Я унікальний, я інший, я готовий боротися, доки ви не визнаєте моє існування» [87, с. 29].

Хоча дискурс ідентичності переважно сформувався як дискурс модерну, що відображав процеси становлення та інтеграції національних держав, проте набрав «на етапі пізнього модерну якісно нових рис, що підривали його модерний фундамент» [91, с. 22], зумовлений передовсім кризою національної держави як основи ідентифікаційної матриці. Такі висновки слушні та вони практично ігнорують той факт що цей процес багато в чому подібний до наслідків радикального соціального експерименту 20-30рр. ХХ ст. що відбувався на території СРСР. Таж уніфікація, втрата національної ідентичності, розмивання соціальних статусів, занепад усталених норм поведінки.

Більшовицьке соціальне експериментаторство було надзвичайно радикальним і змінювало не тільки соціальні параметри суспільства, але й уявлення про людей, прийнятне у їх діях. З'ясовувалось, що накопичені за сотні, а то і тисячі років соціальної еволюції практики можуть втрачатися і навіть перетворюватись у небезпеку, для тих хто їх зберіг. Виникає спільнота із суттєво відмінними рисами, ніж ті що знала попередня історія. І в таких обставинах застосовувати усталені критерії щодо форм політичної ідентичності не завжди доречно. Визначальним в умовах тоталітарних практик стає занепад людської спроможності діяти самобутньо, впокорення людських інстинктів до самостійності та індивідуальності. Доречною є думка: «Революційна боротьба проти традиційних структур, проти старого порядку, є боротьбою за масифікацію населення. Мстивість людини тепер спрямується проти всіх, хто належить до традиційного порядку, й ця мстивість має звільнити людину та забезпечити її природним життям. Це звільнення відкриває шлях для найпримітивніших інстинктів людини: егоїзму, недовірливості, заздрості, помсти. Революційне шаленство, руйнує будь-які інституційні, релігійні та культурні стримування» [153, с. 83]. Такий підхід є доволі аргументованим і засвідчує подібність між різними варіантами радикальних практик знищення недоліків властивих людській цивілізації, які досить швидко перетворюються у загрозу для самої цивілізації. Відповідно, критичні оцінки слід застосовувати до різних варіантів таких практик, через їх сутнісну спорідненість, а не виключно через риторику, яка може використовувати і достатньо гуманістичні гасла, як це робили вожді яacobінської диктатури чи згодом більшовицькі лідери.

Радянська влада продовжувала масові репресії як у роки Другої світової війни, так і після її завершення. Після «зачистки» Криму від німців, татарів, болгарів, греків та вірменів НКВС вирішив «прочистити» кордони Кавказу. Великомасштабні операції були нічим іншим, як продовженням «антишпигунських» операцій 1937-1938 рр. 21 липня 1944 р. новий наказ Держкомітету оборони, підписаний Сталіним, передбачав депортацію 86 000

турків-месхетів, курдів та хемшинів із прикордонних областей Грузії. До такої депортації каральні органи СРСР готувалися ретельно. Операція, що почалася 15 листопада 1944 р., закінчилася через 10 днів і здійснювалася за участі 14 000 осіб із спецзагонів НКВД. Було змобілізовано 900 вантажівок «студебекер», надісланих американцями в рамках закону про позичку, за яким США надавали воєнну техніку більшості союзників [27, с. 153-156]. Очевидно, що це буде надмірна вимогливість, але за належної інтерпретації і поведінку керівників США, які надали знаряддя для забезпечення успіху масових депортації можна вважати колаборацією. У той же час, і відкидати як безпідставну, критику доволі поблажливої поведінки західних країн щодо репресій, які охопили Радянський Союз у 20-40-х рр. ХХ століття неможливо. Власне тому сучасні західні лідери доволі делікатно звертаються до цієї теми, розуміючи частку відповідальності їх попередників і власних країн за той хаос, що запанував не тільки в СРСР. Нацистський режим багато чого запозичив із досвіду радянської репресивної системи.

Загалом терор мав на меті не тільки фізичне знищення, і навіть не так знищення, як перетворити тих, хто залишилися живими у абсолютно покірну масу згідну на бездумне виконання будь-яких команд. Про це свідчать репресії і проти інтелігенції, значна частина з якої була достатньо лояльною до радянської влади. Українська дослідниця Н. Пашина зазначала, що національна ідентичність пов'язана з культурними, світоглядними та політичними уявленнями, а також з інституційними механізмами, що забезпечують їх формування, збереження і трансформацію [106, с. 146]. Політична ідентичність грузинських політичних сил, звинувачуваних у колабораціонізмі ґрунтувалася передусім на національній ідентичності

У той час як сновна мета Великого терору полягала в тому, щоб докорінно ліквідувати усі «соціально небезпечні елементи» — поняття з дуже широкими контурами. За Сталінською теорією «з подальшим просуванням до соціалізму боротьба залишків відмираючих класів є запеклішою» [151, с. 185].

Нацистська Німеччина та сталінський режим в СРСР скоїли геноцид, «злочин злочинів». Навіть тепер, після розвалу Радянського Союзу, ми знаємо набагато більше про нацистські злочини, ніж про радянські, про тих, хто їх задумав і наказав виконати, про виконавців і жертв.

Після смерті Сталіна багато фундаментальних складників системи залишилися, але загроза геноциду в Радянському Союзі швидко розвіялася. Радянська система переслідувала громадян. Хрущов та його наступники й надалі позбавляли свободи політичних опонентів, але відкинули сталінську доконечну погребу вбивати громадян за опозиційність [97, с. 108].

Таким чином не було переглянуто саму ідею права влади самовільно визначати долю людини, сутнісно змінюючи шляхом примусу усі чи майже усі складові її буття. Право на радикальні соціальні експерименти залишилось недоторканим. І згодом, коли розпався Радянський Союз це питання теж не набуло належної інтелектуальної оцінки. Надалі панівними є переконаність у спроможності соціальної інженерії змінювати суспільство, відкидаючи застереження про небезпеку надмірного запалу перетворень як «реакційні». Тим самим створюючи передумови для повторення трагедій що охопили Європу у 20-40 рр. ХХ століття і отримали назву «тоталітарні режим» і чиїм найбільш виразним символами стали голодомор, Голокост і супутні їм масові репресії. Очевидним є що не так і важлива ідеологічна форма у яку вбирають виправдання масових вбивств, більш важливо з'ясувати сутнісну подібність таких режимів, психологічну умотивованість на таку поведінку. І таким чином зрозуміти спонукальні причини поведінки людей, що опинилися в умовах неймовірного тиску на особу, коли варіантів на розважливу і відповідальну поведінку фактично не залишається. Та найголовніше – розкрити небезпеку ігнорування проблеми для політичного сьогодення. Яке є надзвичайно нестабільним, значна кількість людей опиняється у ситуації «колаборантів», і не виключена частка таких людей буде зростати. Без розуміння складності причин що призводять до такого становища, та зваженої оцінки поведінки людей у межах моментів світової

історії, складно буде гарантувати політичну стабільність у сучасному глобалізованому світі. До розгляду проблеми необхідно підходити без навішування ярликів, які радше є формою політичної боротьби а не інструментом розв'язання конфліктів в межах, що забезпечують правові гарантії для свободи людини.

Як вже не раз вище зазначалося, вагому роль виконує взаємодія певних внутрішніх психологічних спонукальних чинників та світоглядних позицій, які не допускають панування у поведінці людини цінностей, що дозволяють з допомогою ти чи інших аргументів звільнити її від дії табу, накопичених людством за довгу історію свого формування, поки воно досягло сучасного етапу цивілізації. Невід'ємною складовою є самоконтроль, який найбільш виразно окреслює відмінність людини що сприйняла європейські доктрини прав і свобод, та людиною, чия поведінка визначається перш за все силою зовнішнього контролю, здатністю зовнішніх сил примусу її упокорити.

Старі погляди вже не можуть бути правильними просто самі по собі. Традиційні уявлення руйнуються. Мета просвітництва спрямовує свою революційну суть проти такої традиційної реальності. Просвітництво діє із середини, воно намагається змусити старі погляди та уявлення рухатися вперед. Дійсним відтепер вважається те, що базується на критичних спостереженнях нової фізичної науки та людського космосу. Це надає дійсності форм відносності як блага: це відносна реальність, яку варто захищати. Це означає, що у політичному, релігійному та етичному світі добро є завжди відносним [153, с. 76-77].

Такі роздуми допомагають пояснити, чому концептуалізація колективних ідентичностей у політичній науці (як політичної, так і етнічної ідентичності) розвивалась між двома основними підходами: есенціалістським та конструктивістським.

Есенціалістський підхід демонструє особливості формування ідентичності у традиційних та ранньомодерних суспільствах. Формування

колективних ідентичностей у цих суспільствах мали об'єктивний (природний) характер і були зумовлені впливом перш за все біологічних та соціально-політичних структур. Такі суспільства були достатньо диференційовані на групи, приналежність до якої об'єктивно й з народження приписувала індивіду гендерну, соціальну (станову) чи етнічно-національну ідентичність. Обумовлена сталими станово-класовими поділами, індивідуальна і колективна ідентичність вважалась незмінним, статичним конструктом, субстанцією, сформованою об'єктивним історичним розвитком і наділеною вічними і незмінними рисами. Така ідентичність – гендерна, станова чи етнічна – задавалась з народження, «приписувалась» існуючими й загальноприйнятими у суспільстві цінностями та стандартами поведінки. Це перш за все характерне для етнічних груп як категорії самовіднесення та самоідентифікації індивіда.

Есенціалізм (з лат. *essentia* – сутність) – розглядає ідентичність як усталену, незмінну, фіксовану сутність – набір характеристик та властивостей, притаманних суб'єкту, що й забезпечують його самототожність завжди і за будь-яких ситуацій. Іншими словами – ідентичність суб'єкта завжди та ж сама. Есенціалістський підхід сформувався у період становлення національних держав і був спрямований на інтеграцію та легітимацію національно-політичної спільноти. Нація, за визнанням К. Калхуна, стала базовою категорією колективної ідентичності [200, с. 8-8]; вона також розумілась субстанцією, сформованою об'єктивним історичним розвитком і наділеною вічними і незмінними рисами.

Та поступово, в межах модерного світогляду та раціоналістичних теорій Просвітництва сформувався образ суспільства як єдиного, відмежованого від інших цілісного утворення. Відповідно індивіди сприймалися також як такі, що природно функціонують в межах одного суспільства та однієї культури. Для них стає можливим набувати політичну ідентичність не жорстко обумовлену статусом. Необхідне узагальнення системи координатних основ буття людини, політичної форми його зрізу

відтворює псевдоуніверсальність – вона у свою чергу конструює можливість псевдоінакшості, псевдочужинства: «функціональний підхід утверджує торжество диференціації, на чому ґрунтується торжество інтерсуб'єктивної влади загальних місць» [22, с. 9]. Така-от узагальнювальна форма індивідуальності зумовлює втрату себе у формах відчуження, втрату себе як іншого, втрату підвалин для існування особи як суб'єкта, у сенсі розуміння останнього як форми існування індивідуальності за межами цієї інтерсуб'єктивної влади, а також маргіналізованих каналів її функціонування.

Особливо чітко це стає очевидним на межі кінця ХХ – поч. ХХІ ст., коли ідентичність суб'єкта трансформувалася з цілісної та статичної, обумовленої об'єктивними чинниками, сутності у множинні, гібридні утворення, які описуються вченими через прикметники «гібридна», «змішана», «рефлексивна», «плинна» і т.п. Вона потребувала нових підходів до її концептуалізації та операціоналізації в науковому аналізі. Один з таких підходів сформувався в межах парадигми соціального конструктивізму, поширеної в соціальних науках з 70-х рр. минулого сторіччя. Певною мірою інтенсивне залучення ідентичності до політологічного дискурсу так само пов'язане з конструктивізмом. Соціальний конструктивізм на противагу есенціалізму і примордіалізму акцентує на змінності та соціальній сконструйованості ідентичності суб'єкта. Ідентичність в соціальному конструктивізмі розглядають як об'єкт постійних змін та перетворень, що відбуваються внаслідок причин внутрішнього і зовнішнього характеру; вона постає гібридним утворенням. Та такі теоретичні ідеї не цілком враховують подібні процеси що відбувалися в умовах тоталітарного суспільства, що засвідчує певну неоднозначність глобалізації для свободи людини. Таким чином необхідно застосувати політичні дослідження що стосуються політичних практик соціалізму та їх наслідки для розуміння можливих тенденцій змін ідентичності. Звернемось до історичного досвіду.

1945-й у Радянському Союзі світ запам'ятав лише як зворотний позолочений бік медалі — славу країни переможної, хоча і спустошеної.

«1945 р. велика переможна держава СРСР, – писав Франсуа Фюре, – поєднує матеріальну силу із месіанством нової людини». Світ не бачить, не хоче бачити старанно прихованого зворотного боку позолоти. Як свідчать архіви ГУЛАГу, рік перемоги був також роком нового апогею радянської концентраційної системи. Мир, здобутий на зовнішньому фронті, не викликав на фронті внутрішньому якогось послаблення, перерви в контролі держави над суспільством, розтерзаним чотирирічною війною. Навпаки, 1945 р. став для Радянського Союзу водночас роком завоювання новими територіями внаслідок просування на Захід Червоної Армії і мільйонами радянських людей, які на певний час опинилися «поза радянським ладом» [142, с. 639-640].

Території, приєднані 1939-1940 рр. – Балтія, Західна Білорусь, Молдавія, Західна Україна, - які упродовж тривалого періоду війни залишалися поза радянською системою, потрапили під другу радянізацію після 1939-1941 рр. Тут розгорнулися опозиційні до радянізації національні рухи, що викликало відповідну збройну реакцію, переслідування і репресії. Особливо сильним опір приєднанню був у Західній Україні і прибалтійських країнах.

Розростання Гулагу 1945 р. відбулося також за рахунок сотень тисяч осіб, які були туди переведені із «контрольно-розподільчих таборів».

Загалом, ніколи ще «спецпоселення», табори і колонії Гулагу, контрольно-розподільні табори і радянські в'язниці не налічували стільки «мешканців», як того переможного року — близько 5,5 млн, осіб різноманітних суспільних груп. Список, який надовго був затінений святкуванням перемоги і «ефектом Сталінграда». Кінець Другої світової війни, справді, відкрив період, що триватиме близько десяти років, коли радянська модель організації суспільного життя, як ще ніколи, вабитиме десятки мільйонів громадян багатьох країн світу.

Те, що СРСР заплатив найбільшу ціну людськими життями за перемогу над нацизмом, приховувало навіть сам характер сталінської диктатури і

звільняло режим від тієї підозри, яку свого часу викликали до нього московські процеси чи радянсько-німецький пакт; той час видавався уже зовсім далеким [151, с. 210].

Аналізуючи післявоєнні політичні процеси, Р. Арон зауважив, що неспокійні часи схиляють до роздумів. Криза грецького поселення заповіла нам «Державу» Платона і «Політику» Арістотеля. Релігійні конфлікти, що роздирали Європу у XVII сторіччі, призвели до появи разом з «Левіафаном» та «Політичним трактатом» теорії нейтральної держави, яка, на думку Гоббса, обов'язково абсолютна і ліберальна, принаймні до філософів, як вважав Спіноза. В столітті Англійської революції Локк виступив на захист і проілюстрував громадянські свободи. У той час, коли французи, самі того не знаючи, готували Революцію, Монтеск'є і Руссо визначили сутність двох режимів, які повинні виникнути після розпаду, раптового чи поступового, традиційних монархій: репрезентативні уряди, схильні до поміркованої політики завдяки рівновазі сил, і так звані демократичні уряди, що посилятимуться на волю народу, відкидаючи будь-які обмеження своєї влади.

Одразу після другої в цьому столітті війни США, чия історична мрія полягала в тому, щоб триматись осторонь від справ Старого континенту, виявилися відповідальними за мир, процвітання і навіть за існування половини планети. І підсумовуючи свої роздуми, зауважив: «Ситуація, що склалася внаслідок спільної перемоги США і СРСР, не дала жодного великого твору, рівного згаданим нами» [13, с. 30]. Слушна думка, у якій напевне є і часткова відповідь – небажання з тих чи інших причин отримати твори, які вносять неспокій, спонукають полишити зону комфорту, чи то внутрішнього, чи то політичного. При усій масштабності конфлікту він все ж переважно сприймався як військове протистояння, а не протистояння з режимом, подібним до того що капітулював у 1945 р. Така чітка постановка питання напевне девальвувала б і саму перемогу, і спонукала б не так оптимістично оцінювати її результати, а якими частина Європи залишилась у

влади режиму, явно не налаштованому на сприйняття ідеї прав і свобод людини. Певні політичні заяви були. Найвідоміша промова В. Черчілля у Фултоні, яка традиційно вважається початком «холодної війни». Та не було цілеспрямованої інтелектуальної праці для розкриття усього масштабу репресій здійснюваних радянським режимом і формування більш точного уявлення громадськості про його справжню природу. Криза ідентичностей перехідних суспільств зумовлена відмовою від попередніх авторитарно-тоталітарних цінностей та пов'язаних з ними ідентичностей, і пошуком нових, які зазвичай уявляються та репрезентуються вкрай абстрактно, часто відображають або універсалізовані зразки демократичних суспільств, або повернення до архаїчних і міфологічних ідентифікаційних практик. Складність формування та трансформації ідентичностей перехідних суспільств полягає також в накладанні цих процесів на глобальні постіндустріальні та постмодерні зміни. Одночасно консолідація нових режимів (навіть недемократичних) неможлива без трансформації, формування (побудови) макрорівневої ідентичності як усталеного підґрунтя їхньої суб'єктності, і міжнародної також. Тому і громадянське суспільство, і політична еліта повинні докласти необхідних для цього зусиль. Доречним є застереження В. Франкла: «У світі, який не у кращому стані, усе тільки погіршуватиметься, якщо кожен із нас не докладе до його порятунку максимальних зусиль.

Отож, будьмо уважні – уважні у подвійному сенсі...

Із часів Освенцима ми знаємо, на що здатна людина.

Із часів Хіросіми ми знаємо, що поставлено на карту» [140, с. 160].

Академічне сприйняття трагічних подій обумовлює і сучасну розгубленість при прийнятті рішень про напрямок цивілізаційного розвитку людської цивілізації. Знову постає питання, у якій мірі є необхідним існування національних держав, чи не зручніше, виходячи із засад соціальної інженерії, та сучасних технологічних досягнень, у поєднанні із формуванням глобального ринку, подолати усі національні бар'єри та витворити світову

державу. Як один із варіантів, в епоху трансформації національних держав, в наукових колах обговорюється політична концепція мультикультуралізму. Основи цього підходу були закладені в дослідженнях канадського вченого У. Кімліка. На його думку, у період становлення національних держав їхня політична ідентичність зводилася до ідентичності домінуючої групи, втілюючи саме її символи, міфологію й мову. Ріст різноманітності держав поряд із прагненням різних меншин до політичного суб'єктивізму зробили таку модель менш життєздатною. Саме це і визначило перехід ряду держав до багатокультурності, причому вона формується у двох вимірах – на рівні держави та на рівні громадян [208, с. 149].

Незважаючи на труднощі, концепція багатокультурності здобуває все більше прихильників. Її принципи використовують під час міжнародних переговорів, вони є критеріями «розпізнавання» всередині західного співтовариства «своїх» або «чужих» держав. Прихильне ставлення до багатокультурності стає рисою сучасної ліберальної політичної ідентичності та символом західного співтовариства. У той же час, наведені раніше свідчення демонструють небезпеку захоплення різними варіантами соціальної інженерії, які прагнуть до максимальної однорідності суспільства, шляхом його уніфікації і певної стандартизації. Бажання у такий спосіб позбулися різноманітних проблем нерідко породжує інші, які наполегливі реформатори прагнуть швидко здолати, застосовуючи примус до консервативно зорієнтованих спільнот.

Багатоваріантність політично-ідентифікаційного вибору стає тенденцією глобалізації, не до кінця реалізованою як окремий геополітичний напрям. Цей багатогранний дискусійний матеріал залишає багато питань та продовжує привертати увагу науковців, перед якими відкривається величезний масив різноманітного і безперечно важливого теоретичного та емпіричного матеріалу.

Політична ідентичність суспільства стала одним з основних факторів, який може безпосередньо сприяти або перешкоджати демократичному розвитку держави. Без її ґрунтовного аналізу неможливе пізнання політичного життя будь-якого суспільства. Вивчення цього важливого феномену дозволяє глибше зрозуміти сутність політичної системи, визначити її характер, специфічні особливості та дослідити шляхи розвитку. Відповідно до цього виникає необхідність розуміння політичної ідентичності як складової загального процесу трансформації суспільства, яке у свою чергу не може спиратись виключно на ідею уніфікації, керованості з єдиного центру..

Протягом тривалого часу ідентичність розглядалась як фіксована сутність, притаманна певній особі або спільноті. Цей підхід, який позначають як есенціалістський, найповніше відбиває латинська формула «*semper idem*» – «завжди той самий» [212]. На противагу йому модерні та постмодерні соціальні теорії вважають основною ознакою ідентичності її динамічність. Сучасна концепція полягає в тому, що ідентичність не є сутністю, а належить до сфери цілеспрямованої діяльності та позиціонування, цей підхід позначають як конструктивістський чи конвенціональний [187, с. 175-204]. В роботах науковців, що підтримують таку концепцію політична ідентичність постає як перебіг та результат складного процесу ідентифікації спільноти.

Такий акцент на динаміці та процесуальності призвів до значних змін у наукових підходах та дослідженнях, що розпочалися приблизно з початку 90-х років ХХ століття. Практично загальновизнаним є положення про те, що сучасне розуміння ідентичності побудоване на відмові від есенціалістського підходу, який раніше домінував, та заміною його конструктивістськими

підходами, в рамках яких ідентичність розглядають як об'єкт постійних змін та перетворень, що відбуваються внаслідок причин внутрішнього чи зовнішнього характеру. Ідентичність підлягає змінам і насправді змінюється, та відбувається це внаслідок дії різноманітних дискурсивних практик - офіційного політичного дискурсу, публікацій, повідомлень в засобах масової інформації, а також під впливом загальних тенденцій соціально-культурного розвитку та трансформацій суспільства.

Унаслідок переходу від індустріального суспільства до постіндустріального, інформаційного суспільства відбувається його фундаментальна трансформація. Транзитивність стала ознакою сучасного світу, особливо це стосується країн, що перебувають на шляху соціально-політичних перетворень від авторитарного до демократичного режиму [94].

Сучасні дослідники даючи характеристику еволюції політичної форми екстраполюють попередню тенденцію в майбутнє. У 70-х роках демократія перемогла в країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Португалія), потім розпався тоталітарний режим у країнах Східної Європи та СРСР. Демократичні перетворення стали незворотною тенденцією сучасної світової історії, в якій трансформація є ключем до розуміння політичної культури та ідентичності світової, регіональної та національної спільноти. Радикальних перетворень зазнала уся система міжнародних відносин і окремі політичні системи, кожна країна отримала свою унікальну можливість трансформації [162]. Такі підходи не є помилковими. Та є надто однозначними. Політичні процеси не мають настільки прямолінійного характеру. І можливість виникнення зворотної тенденції обумовлюється недостатнім врахуванням наслідків деформації суспільної свідомості тоталітарними режимами. І якщо денацифікація забезпечила звільнення від переважної частини нашарувань нацистської системи, то по суті спроба ігнорувати радянський варіант тоталітаризму створює можливість його реваншу. Тому аналіз форм політичної свідомості у такі кризові періоди світової історії багато в чому

носять прогностичний характер, покликаний захистити від повторення загроз формування тотальності на більш сучасному технологічному рівні.

Перехід до демократії в країнах, що прагнуть позбутись свого авторитарного минулого, неминуче супроводжується глобальними змінами на двох рівнях - на інституціональному, пов'язаному з реформою економічної і політичної системи, та соціальному, пов'язаному зі змінами в ментальності й соціальній психології громадян. За результатом цих перетворень перед науковцями постало питання про дослідження наслідків змін у політичній свідомості, поведінці та ідентичності суспільства. Слушною видається позиція В. Фадєєва, який висловлює сумнів щодо спрощеної оцінки глобалізаційних трансформацій як процесу планетарної уніфікації та руйнування локальних культурних світів, яка дещо переоцінює гомогенний потенціал глобалізаційних змін, не враховуючи також їхнього трансформаційного ефекту, не стільки уніфікацію світової культури, скільки примноження її складності [139, с. 86-101]. Ускладнення теж немає власної змістовної наповненості, якщо не перейнято культурною традицією, яка у свою чергу наповнює змістом політичну ідентичність і надає їй конструктивного сенсу.

Після розпаду СРСР з проблемами трансформації суспільства зіткнулись всі колишні радянські республіки та країни соціалістичного табору. Перед новими державами природно постало питання, у якому напрямку піде їх національний розвиток та за якою схемою буде формуватися їх політична ідентичність. Кожна з цих країн на певному етапі свого розвитку зіткнулась з характерними процесами трансформації системи цінностей і політичних установок, що характеризується відмовою від старої системи цінностей та виробленням нової. Це обумовило появу підвищеного наукового інтересу до проблеми серед західних, російських та українських науковців.

Для вивчення політичних трансформацій в пострадянських країнах дуже важлива база світового досвіду. Роботи європейських авторів, в яких

було розпочате комплексне політичне дослідження перехідних періодів, були започатковані Д. Растоу [241], М. Пленнер [235, с. 257-267], С. Вайт, Г. Джилл, Д. Слайдер [249, с. 35]. Ці автори пропонували застосовувати до пострадянських країн концепції демократичного транзиту, які апріорно будувались на ліберально-демократичних моделях західного зразка.

Не всі західні дослідники даної проблеми, погодились з таким підходом до процесів трансформації в посткомуністичних країнах. Так, політологи - компаративісти й значна частина фахівців - радянологів скептично поставились до ідей запровадження транзитологічних концепцій при аналізі політичних трансформацій у посткомуністичних режимах.

Цю позицію найбільше точно виразив Д. Лоуенгард, визначивши, що не можна західні транзитологічні розробки механічно переносити на інші країни [214]. Власне сучасний досвід Грузії засвідчує складність застосування традиційних західних інтелектуальних напрацювань для аналізу процесів, що відбуваються на пострадянському просторі. Він з однієї сторони засвідчив можливість проведення успішних ліберальних реформ, з іншої – їх вразливість, збереження реваншу сил, що прагнуть до реставрації патерналіського суспільств. Російська дослідниця Л. Буракова зауважила, що Грузія не позбулася всіх своїх проблем, та процес змін вже не зупинити. А це означає, що хоч би куди гойднувся маятник, хоч би яким шляхом пішла Грузія після парламентських та президентських виборів, успішні реформи – уже доконаний факт [28, с. 242]. Так як засвідчила наступна політична практика, не усе так однозначно. До певної міри пошук відповідей на складні результати трансформаційні процеси є у дослідженнях політичної ідентичності.

Доречною тут, на наш погляд, є підтримувана багатьма вченими ідея про використання для дослідження політичної ідентичності співвідношення есенціалістських та конструктивістських засад (які на перший погляд постають дихотомічними теоретичними системами) та насправді як у політичній практиці, так і науковому дискурсі формують критерії межі та

основи конструювання ідентичностей, зокрема колективних. Підходи до вирішення цієї проблеми запропонували теоретики соціального конструктивізму П. Бергер та Т. Лукман, які продемонстрували, що соціальну реальність (і ідентичності, як її елементи) не може сконструювати з нічого (*ex nihilo*): одного разу сконструйована реальність (вірніше її образ, сприйняття) нікуди не зникає, вона продовжує своє існування, а нові когнітивні елементи – смисли, установки, цінності – повинні накладатися на вже існуючу реальність, узгоджуватися з первинно сконструйованою і тим образом світу, який їй відповідає [15, с. 227-228]. Отже, не можна повністю заперечити, «стерти» існуючу ідентичність і сконструювати нову. Для забезпечення поступального розвитку суспільства, що повинні бути збережені вже усталені елементи такого конструювання. Тобто врахування культурної і національно ідентичності, а ширше – політичної (навіть її негативних складових, які вже закріплені у суспільній свідомості). Проблеми ці аналізує й дослідник Ш. Айзенштадт [183, с. 76-79]. Іншими словами – без врахування історичного досвіду, національної культури жодні ефективні соціально-економічні реформи є нетривалими, не досягають належного результату.

Та усю глибину розколу до кінця не усвідомили навіть найпрозорливіші дослідники. А найголовніше – не зауважили небезпек перетікання трансформацій політичної свідомості, викликаних тривалим домінуванням тоталітарного режиму, критика якого мала переважно публіцистичний характер, та не набула того масштабу викриття його природи, як це було зроблено щодо нацистської Німеччини.

Незважаючи на свою позірну відмінність, у світоглядних підходах націонал-соціалізму і більшовизму була достатньо подібного, зумовленого поєднанням з однієї сторони критичного ставлення до модернізму, як спроби раціоналізувати поведінку людини, надати їй конструктивності, з іншої – створити умови для забезпечення бажаної однорідності суспільства, яка є однією із складових обмеження свободи. Зовнішні обставини сприяли

застосуванню досягнень модерну для дегуманізації людини.

Аналізуючи моральний розлом, що зробила з людиною тоталітарна система у різних її модифікаціях, М. Мамардашвілі зауважив: Ми прийшли із пекла, і з пекла неможливо нічого пізнати. Не випадково є старий античний символ, символ-заборона оглядатися на той світ, тобто на пекло, виходячи із нього, якщо кому-небудь із смертних, все ж, пощастить повернутись із нього у життя. Ось ця непередаваність досвіду, неможливість вийти із пекла не з пустими руками символізована у забороні: неможна оглядатися, виходячи. І ці мільйони, на які ми навіть оглянутися не можемо, тому що досвід безсенсовий і неповідомлюваний, це усе - що і забути неможливо, і простити неможливо (простити, очевидно, не у звичному юридичному сенсі цього слова, а у глибинному релігійному чи духовному змісті) - ці мільйони кличуть нас до якогось акту усвідомлення самих себе і глибокого перетворення усієї нашої сутності за допомогою певних сил, які греки називали «кайро сом», сприятливим випадком. Маючи на увазі, що не усе досягне людським силам, що десь, на максимальному напруженні, в них втручаються чи індукуються ще якісь інші сили і трапляється те, чого людина не може створити сама.... До певної міри ми вирішуємо існувати чи бути. Тобто жити власним життям, а не чужим, вмирати своєю смертю, а не чужою. Для нас це особливо важливо, поскільки ми знаємо, що мільйони людей вмерли не своєю смертю, коли ніякого змісту для життя немає і навчитися нічому неможливо.

Це основний досвід ХХ століття. Із пекла ніхто не повертається з повними руками, із пекла усі приходять з порожніми руками[88]. Та ми знаємо - один із основних принципів науки - відемний результат, теж результат. Діє принцип заборони - цей шлях тупіковий. А щодо від'ємного політичного досвіду ХХ століття - він тим більш важливий для ХХІ століття, коли знову стають популярними ідеї та гасла, які переконують, що можливо усе. Так, можливо усе - але у негативній коннотації. Дегуманізувати людину не так вже і складно, і переконати, що вона має право на усе чи то як кат, чи

то як жертва, яка повинна відмовитись від гідності і будь-якої спроби опору. І бути готовою помінятися місцями. Жодні ролі не є визначимими. Людина перестає існувати а займає місце функції, чиї обов'язки визначають інші.

Чи зможемо захистити людину від перетворення її в об'єкт «історичної закономірності»? Напевне так необхідно формулювати питання, що постає під час аналізу форм політичної ідентичності грузинського колабораціонізм в період Другої світової війни. Людина, яка опинилася у ситуації безальтернативності, яка зумовлена загрозою фізичного знищення не тільки її, а й близьких, і не тільки фізичного знищення, а й насильницького руйнування культурного, соціально-економічного, духовного середовища з яким вона пов'язує свою ідентичність, неминуче є умотивованою чинити опір. І в умовах такого масштабу протистояння, такий опір теж не завжди еполітично і юридично прийнятним з позицій внормованого політичного життя стабільної демократії. Та оцінювати його слід із врахуванням складного комплексу спонукальних причин та обставин глобальних військових конфліктів.

Висновки до розділу 4

Духовно-ідеологічний та науковий клімат на зламі XIX-XX століть тяжів до радикальних двозначностей і крайніх суперечностей. Велика кількість змін спричинилася до занепаду ідеалів Просвітництва: рівність людей перед законом та рівноправність при всіх культурних відмінностях. Ідеологічна частина цього уявлення шукала виправдання за допомогою чи то наукового аналізу чи расових упереджень. Та спільною була ідея боротьби із відсталими соціальними та етнічними групами, які підлягали виведенню з поля політики як суб'єкти (чи політично чи фізично), а нерідко у поєднанні таких форм впливу на іншість. Радикальний натиск доволі швидко може

забезпечити позірний результат, та він неминуче прирікає людину на вимушену згоду із новими обставинами, що виникли всупереч її намірам, принесли руйнування і занепад того, що для багатьох було важливим і цінним. Процеси кризи та гібридизації що розпочались ще до причин породжених глобалізацією, деформували як персональні так і колективні ідентичності. Криза національної держави як результат глобалізаційних трансформацій, розпад біполярної системи та занепад комуністичного блоку і загалом традиційних ідеологій (великих метанаративів) дають підставу зробити висновок про актуальність «пошуку себе» не тільки для індивідів, малих груп, а й локальних (регіональних) спільнот, держав. Універсалізація світу, уніфікація суспільних відносин, як наслідок глобалізації, не так сприяли формуванню відмінних від попереднього історичного етапу наднаціональних (наприклад, європейська ідентичність), космополітичних ідентичностей, а радше занепаду етнічних рівнів колективної ідентичності. І у такий спосіб не помякшують політичні відносини а створюю підґрунтя для їх радикалізації через занепад стримуючої функції культурної традиції. Міжетнічні конфлікти, які активізувалися в кінці 1990-х рр., демонстрували живучість і силу властивих модерну форм колективної ідентичності.

Політичні процеси не мають прямолінійного характеру, тому можливість виникнення зворотної тенденції зумовлюється передусім недостатнім врахуванням наслідків деформації суспільної свідомості тоталітарними режимами. І якщо денацифікація забезпечила звільнення від переважної частини нашарувань нацистської системи, то по суті спроба ігнорувати радянський варіант тоталітаризму створює можливість його реваншу. Тому аналіз форм політичної свідомості у такі кризові періоди світової історії багато в чому мають прогностичний характер, покликаний захистити від загроз формування тоталітаризму у майбутньому. Незважаючи на свою позірну відмінність у світоглядних підходах націонал-соціалізму і більшовизму була достатньо подібна політична практика, зумовлена поєднанням з однієї сторони критичного ставлення до модернізму, як спроби

раціоналізувати поведінку людини, надати їй конструктивності, з іншої - створює умови для забезпечення бажаної однорідності суспільства, яка є однією із складових обмеження свободи. Зовнішні обставини сприяли застосуванню досягнень модерну для дегуманізації людини.

Такий підхід є доволі аргументованим і засвідчує подібність між різними варіантами радикальних практик знищення недоліків властивих людській цивілізації, які досить швидко перетворюються у загрозу для самої цивілізації. Відповідно, критичні оцінки слід застосовувати до різних варіантів таких практик, через їх сутнісну спорідненість, а не виключно через риторику, яка може використовувати і достатньо гуманістичні гасла. Друга світова війна продемонструвала, що усталені теоретичні концепти не можуть повністю забезпечити аналіз політичної ідентичності та її форм. Та тогочасна політична практика надала вагомий матеріал для аналізу сучасних політичних процесів, які набувають динамічного характеру і непередчуваності, стаючи перед особою складні питання вибору.

ВИСНОВКИ

На підставі опрацьованої наукової і мемуарної літератури, досліджених друкованих і недрукованих архівних документів проаналізовано у дослідженні передумови, причини виникнення та основні форми політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни. У дисертації узагальнено наукову проблему форм політичної ідентичності грузинського колабораціонізму під час Другої світової війни. Застосування політологічних методів аналізу уможливило реалізацію концептуального підходу та з'ясування визначальних тенденцій форм політичної ідентичності. Основні наукові й практичні результати дисертації :

1. Колабораціонізм – це складне, неоднозначне суспільно-психологічне та етичне явище, що виникає у результаті взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (окремих індивідів, певних політичних організацій з окупантами). Це добровільна або вимушена співпраця з ворогом у будь-яких сферах життя – політичній, військовій, економічній, побутовій, соціокультурній. Колабораціонізм грузинів у період Другої світової війни виявлявся на побутовому, військовому, економічному, культурному, адміністративному, індивідуально-політичному рівнях. Грузинський колабораціонізм був безпосереднім наслідком, формою відповіді на ліквідацію незалежності Грузії та загалом на терор 20-30 рр. ХХ століття радянського режиму та адаптаційною моделлю поведінки в екстремальних умовах. Колабораціонізм відображав суспільно-психологічні та етичні реалії, які виникли в період Другої світової війни, кризовий стан, характерний як для поведінки індивіда, так і для різних політичних сил. Це явище виникло та поширювалося внаслідок цілеспрямовано застосовуваних окупантами універсальних механізмів, як-от наслідування, навіювання, переконання, залякування тощо. Ефективність дії цих механізмів зумовлювалася протистоянням із режимом, щодо тиранічної природи якого у більшості

представників грузинського колабораціонізму не було сумнівів, залежала від особливостей психічного складу населення (ментальності, національного характеру, типових рис тощо), що перебувало у стані розбалансованості суспільних відносин, спричинених війною та окупацією.

2. Колабораціонізм базувався на складному інтегральному психологічному утворенні – мотиваційній сфері, основу якої становили потреби як рушійна сила вибору певного варіанту поведінки та політичної ідентичності. Відсутність можливостей для задоволення потреб, інтересів, цінностей поступово зумовлюють кризи, регрес, занепад особистості і суспільства в цілому. І одним із центральних чинників, що визначав специфіку політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни, була складна проблема вибору, через виразне усвідомлення репресивної природи режимів, які зійшлися у військовому конфлікті на сході Європи. Загальна криза суспільства в умовах протистояння політичних сил, війни, окупаційного режиму викликає таку реакцію індивіда, яка безпосередньо залежить від моральної свідомості людини та реакції особистості на покарання чи заохочення, суперечностей у житті особистості, які також є рушійною силою поведінки людини у кризовий період. На появу колабораціонізму впливають і соціальні прояви особистості, її де соціалізація.

3. На появу грузинського колабораціонізму значною мірою, вплинула політика радянського уряду у 20-30-ті роки ХХ ст., загалом тоталітарна система. Відсутність демократії, шалений тиск комуністичної ідеології на всі сфери життя радянського суспільства, непродумані соціально-економічні експерименти, наслідками яких стали терор і масові репресії. Для радянської влади самостійницькі рухи з ідеєю утворення незалежних держав, були ворожими.

4. Формування політичної ідентичності є складним процесом особистісної і колективної самоідентифікації, через який індивід, група чи навіть держава стають суб'єктом політичних відносин та політичних

процесів. Складність цього процесу зумовлюється масштабами воєнних дій, а також кризою попередніх політичних уподобань та зміною політичних практик.

5. Сучасні концептуальні підходи по-різному трактують політичну ідентичність, однак більшість дослідників під політичною ідентичністю розуміють ототожнення суб'єкта політичного процесу з певною визначеною політичною позицією, ідеологією, партією, політичним лідером, що визнається іншими суб'єктами політичних відносин. До класичних факторів формування політичної ідентичності належить індивідуальна мобільність та соціальне оточення, а сучасні політологічні дослідження виокремлюють ще три фактори - етнічний, професійну групу, місце проживання. Очевидно, що такі усталені підходи не є доречними, коли йдеться про екстремальні умови в яких опинилась людина під час Другої світової війни. Таким чингом політична ідентичність може себе проявляти в наступних формах: уявлення, ідеї, смисли, переконання, цінності. Та визначальним критерієм політичної ідентичності виступає дія. Сучасні дослідження не враховують неоднозначності проявів форм політичної ідентичності в умовах Другої світової війни, яка ставила під сумнів надійність будь-яких форм людської поведінки. І сам факт різних форм політичної ідентичності, спроби у той чи інший спосіб її відстояти засвідчує як глибинні причини її формування, так і особисту мотивацію значної частини грузинських колаборантів, які зробили такий складний і неоднозначний вибір.

6. В більшості досліджень до основних факторів формування та розвитку політичної ідентичності відносять: політичну культуру; соціальну стратифікацію; процеси загальної та політичної соціалізації; політичні інститути.

Увесь спектр таких складових факторів формування політичної ідентичності неможливо використати для розкриття форм політичної ідентичності за таких складних умов, коли не тільки відсутня найменша передбачуваність політичного процесу, але й саме життя мільйонів людей

поставлено під загрозу. Та власне розкриття очевидних відмінностей і забезпечує розуміння специфіки тогочасних форм політичної ідентичності. У цьому зв'язку доречним є застосування концепції ідентичності Е. Еріксона, який стверджував, що ідентичність та ідеологія – два аспекти одного процесу. Вони створюють необхідні умови для подальшого дозрівання індивіда для наступної, більш високої форми ідентифікації – солідарності, яка поєднує спільні ідентичності в єдину – живу, діючу і продукуючу. Інструментарій оцінки політичної ідентичності передбачає різні інтерпретації та підходи, зокрема ціннісний, раціональний та визначення партійної належності. Кожний із підходів без сумніву важливий, але не враховує всіх факторів формування політичної ідентичності грузинського колабораціонізму, тому всебічне та комплексне дослідження його форм повинно відбуватися шляхом їх поєднання, а дослідницький інструментарій оцінки політичної ідентичності, вироблений політичною наукою для більш-менш стабільних історичних періодів, має потребу в уточненні й адаптації у процесі дослідження форм політичної ідентичності в період Другої світової війни.

Радянська тоталітарна система фактично сама спонукала частину грузинського суспільства до співпраці з Німеччиною.

Співробітництво з німецькою владою мало два основних виміри - мілітарний та політичний. Не зважаючи на складні умови глобального військового протистояння, можна чітко визнати певні форми політичної ідентичності, визначальними для якої були ідеї незалежності Грузії. Відмінності зумовлювалися як пошуком шляхів для її досягнення, так і певними політичними пріоритетами.

7. Аналіз джерел дає змогу зробити висновок про три основні напрями політичної ідентифікації грузинського колабораціонізму. Частина грузинської еміграції, яка орієнтувалася на традиції Грузинської Демократичної Республіки, переважно дотримувалась соціал-демократичної ідеології та прагнула співробітництва із західними демократіями. Її

представники брали активну участь у підготовці військового втручання на території Кавказу на боці Англії та Франції, які планували завдати ударів по кавказьких нафтопромислах СРСР, в період його активної співпраці з нацистською Німеччиною. Згодом, частина з них погодилась на співробітництво із Третім Райхом. Інший напрям, близький до активного міжвоєнного руху "Прометей" пішов на активну співпрацю з Німеччиною, водночас не відмовляючись від своєї ідеї відновлення незалежності Грузії, і третій напрям політичних сил з виразною політичною ідентичністю - розраховував на своєрідний варіант реставрації монархії, акцентував на аристократичній традиції, і мав підтримку правлячих кіл Італії. Отже, грузинські націонал-демократи робили ставку на Німеччину, меншовики соціал-демократи – на Англію, грузинські аристократи – на Італію.

8. Збереження конструктивного змісту політичної ідентичності грузинського колабораціонізму засвідчується його переважно мілітарним протистоянням збройним силам Радянського Союзу, який вони сприймали як окупаційний режим щодо Грузії. Підтвердженням слухності такої позиції є такі факти: грузинські легіонери доволі негативно сприйняли ідею їх перебазування на Захід. У цей період збільшилася кількість дезертирів, деякі з них брали участь в русі Опору прибалтійських народів, які боролись за свою незалежність як проти нацистської Німеччини, так і проти Радянського Союзу. Також воювали грузинські легіонери в УПА. Ще одним аргументом є надзвичайно відважна поведінка грузинських політичних діячів, які офіційно співробітничали з нацистською Німеччиною стосовно порятунку євреїв. На завершальному етапі війни деякі грузинські легіонери перейшли на бік союзних військ. Та частина, яка цього не зробила, в значній мірі не зробила такого кроку через позицію Західні союзники, які зобов'язалися таку категорію колишніх радянських громадян передати сталінському режиму, що у переважній більшості випадків загрожувало концтаборами та смертю. Крім того, грузинські колаборанти не поділяли расових ідей націонал-соціалізму, а співпраця з нацистським режимом була вимушеною реакцією на

бездержавний статус Грузії, яка втратила незалежність унаслідок агресії більшовицької Росії.

На завершальному етапі Другої світової війни грузинські політичні сили відновили контакти із західними країнами, розглядаючи їх як союзника у боротьбі проти тоталітарного режиму СРСР.

Загалом дослідження форм політичної ідентичної грузинського колабораціонізму в період Другої світової війни засвідчує складність простого і однозначного вибору в умовах військових конфліктів, що набувають такого масштабу. Навіть держави, що претендують на вагомую роль у визначенні світової політики, змушені були у цей період радикально змінювати своїх союзників, цілі для військових операцій та пропагандистські гасла, з яким брали участь у війні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамян Э. Забытый легион / Э. Абрамян. – Ереван : Аполлон, 2005. – 245 с.
2. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918–1921 гг. / З. Авалов. – Нью-Йорк : Chalidze Publications, 1982. – 312 с.
3. Акт о демократической и независимой республике Грузия, Тбилиси, 26 мая 1918 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.gorby.ru/userfiles/gruzia\(1\).pdf](http://www.gorby.ru/userfiles/gruzia(1).pdf)
4. Алексидзе Л. Взаимоотношения Грузии с Россией в XIV–XVIII вв.: международно-правовое исследование / Л. Алексидзе // Труды Тбилисского гос. ун-та, 1963. – Т. 94. – С. 37–39.
5. Амiredжибі Ш. В еміграції (1886–1943) / Ш. Амiredжибі. – Тбілісі : Вид-во «Діоген» ; «Арсі», 1998. – Т II. – 185 с.
6. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
7. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944) : за матер. період. преси / Н. В. Антонюк. – Львів : Львів. наук. бібліотека ім. В. Стефаника. Наук.-дослід. центр періодики, 1997. – 232 с.
8. Арвеладзе Л. Между родиной и чужбиной / Л. Арвеладзе. – Нью-Йорк : Издание автора, 1963. – Кн. IV. – 345 с.
9. Арвеладзе Л. Между родиной и чужбиной / Л. Арвеладзе. – Нью-Йорк : Издание автора, 1964. – Кн. V. – 1966. – 385 с.
10. Арвеладзе Л. Между родиной и чужбиной / Л. Арвеладзе. – Нью-Йорк : Издание автора, 1966. – Кн. VI. – 344 с.
11. Арвеладзе Л. Между Родиной и чужбиной / Л. Арвеладзе. – Париж : Издание автора, 1963. – Кн. III. – 323 с.
12. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт. – 2-е вид. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.

13. Арон Р. Мир і війна між націями / Реймон Арон. – К. : МП «Юніверс», 2000. – 686 с.
14. Багратиони Д. История Грузии / Д. Багратиони. – Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1971. – 272 с.
15. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
16. Берк Е. Свобода і влада / Е. Берк // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. – 598с.
17. Беришвили Ш. Информация / Ш. Беришвили. № 3 // VD1С, microfilms des archives du gouvernement georgien, mfm 881, bobine 206
18. Беришвили Ш. Письмо А. Менагаришвили, 4. 3. 1940. / Ш. Беришвили // VD1С, microfilms fa archives du gouvernement georgien, mfm 881, bobine 165.
19. Библиография трудов Тбилисского государственного университета. 1960–1965 / сост. Э.М. Тохадзе. – Тбилиси : Изд-во Тбилисс. ун-та, 1972. – 113 с.
20. Боляновський А. Дивізія “Галичина”. Історія / А. Боляновський. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2000. – 528 с.
21. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка ; Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 2003. – 686 с.
22. Босенко А. О другом: симуляція пространств культури. Красота как мера целесообразности развития вообще / А. В. Босенко. – К. : ВЕК +, 1996. – 349 с.
23. Брубейкер Р. За пределами “идентичности” / Роджерс Брубейкер, Фредерик Купер// Ab Imperio. – 2002. – № 3. – С. 61–115.
24. Брюшинкин В.Н. К методологии анализа понятия идентичности // Идентичность в контексте глобализации: Европа, Россия, США.: Сб. науч. тр. Калининград, 2003. – С. 34-46.

25. Бублик П. И. Геополитическая составляющая президентских выборов в Украине [Электронный ресурс] // Киевский философский клуб. – Режим доступа: http://netgorod.narod.ru/articles/Vublik_Geopoliti4eskaja_sostav.htm
26. Бугай Н. 40-е годы: «Автономию немцев Поволжья ликвидировать» / Н. Бугай // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 8–17.
27. Бугай Н.Ф. Л. Берия – И. Сталину: "Согласно Вашему указанию" / Н.Ф. Бугай. – М. : АИРО-XX, 1995. – 320 с.
28. Буракова Л. Чому Грузії вдалося / Л. Буракова. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 264 с.
29. Бурд'є П. Влада журналістики П. Бурд'є // Ї.: Незалежний культурологічний часопис, 2004. – Ч. 32. – С.10-17.
30. Вачнадзе Д. «На службі Батьківщини» (Спогади) / Д. Вачнадзе Іверія. – Париж, 1990. – № 35. – Ч. 1. – 172 с.
31. Верига В. Дорогами Другої світової війни. Дивізія “Галичина” / В. Верига. – Торонто : Канадське наук. товариство ім. Шевченка, 1998. – 345 с.
32. Вознюк П.Ф. Національний міф для України: аспекти модернізації / П.Ф. Вознюк // Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М.М. Розумного (заг. Ред.), М.Т. Мтепика, В.М. Яблонського. – К. : НІСД, 2-12. – 2012 – С. 126-131.
33. Гібернау М. Ідентичність націй / М. Гібернау. – К.: Темпора, 2012. – 304 с.
34. Габашвілі Р. Спогади / Р. Габашвілі. – Мюнхен : Вид-во А. Метревелі, 1959. – 244 с.
35. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // Умови громадянства : [зб. ст. за ред. Варта ван Стінбергена]. – К. , 2005. – С. 49-70.
36. Габліані Г. Друга світова війна і грузини / Г. Габліанів // Іверія. – Париж, 1981. – № 24. – С. 1–25.

37. Габлиани Г. Вторая мировая война и грузины / Г. Габлиани // Иверия. – Париж, 1981. – № 24 – С. 18
38. Габлиани Г. Мои воспоминания / Г. Габлиани. – К., 1998. – Т. 2000. – 355 с.
39. Габліані Г. Мої спогади. Друга світова війна / Г. Габліані. – Кутаїсі : Вид-во «Ломісі» ; Кутаїський видав. центр «Видавництво ім. Г. Табідзе», 1998. – Т. I. – 302 с.
40. Габліані Г. Мої спогади. Друга світова війна / Г. Габліані. – Кутаїсі : Вид-во «Ломісі» ; Кутаїський видав. центр «Видавництво ім. Г. Табідзе», 2000. – Т. II. – 171 с.
41. Гарбадин А. Проблема політичної ідентичності в контексті політологічного дискурсу / А. Гарбадин // Вісник Львівського університету. Сер. : Філософсько-політологічні студії. – 2013. – Вип 3. – С. 34- 42.
42. Геллнер Э. Нации и национализм : пер. с англ. / Э. Геллнер. – М. : Прогресс, 1991. – 106 с.
43. Георгика. – Тбилиси, 2011. – Т. 1. – 364 с.
44. Грицанов А.А. Всемирная энциклопедия: Философия. М.: АСТ, Мн.: Харвест, – Современный литератор, 2001. – 1084 с.
45. Гончарик А.А. Роль политических элит в формировании региональной идентичности: интеграция коллективной памяти и мифов / А. Гончарик // Международная научно-практическая конференция «Вектор развития современной России». – М. : МВШСЭН, 2010. – 147 с.
46. Грузины под знаменем Германии во Второй мировой войне / ред. В. Рцхиладзе. – Тбилиси : Изд-во «Ганатлеба», 1994. – 256 с.
47. Губогло М., Кузнецов А. Депортации народов СССР 1930–1950 гг. / М. Губогло, А. Кузнецов // Сб. документов. – М., 1992. – С. 57–128.
48. Дело по обвинению Ш. Н. Беришвили // Архив министерства внутренних дел Грузии (АМВД). Тбилиси. Грузия, фонд восстановленных дел. – Л. 144–148.

49. Дело по обвинению Моргвелашвили Т.Ф. // Архив Министерства внутренних дел Грузии (АМВДГ). – Ф.6. Архивное дело. – № 8251.– Л.99.
50. Денисов И. Политическое сознание современного российского общества / И. Денисов. – М.: Феникс, 2010. – 278 с.
51. Дерейко І. І. Колабораціонізм, поняття / І. І. Дерейко // Енциклопедія історії України : у 8 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4. – С. 440–441.
52. Джавахишвили Ив. Отношения Грузии и России XVIII в. / Ив. Джавахишвили. – Тбилиси, 1919. – 345 с.
53. Добрава М. Факторы формирования политической идентичности в условиях в уловиях переходного периода в Украине / М. Добрава // Turorean political and law discourse. - volume 1. -Issue 1 2014. – p.77-83/.
54. Добржанська О. Л. Дослідження ідентифікаційних процесів в політології та суміжних науках / О. Л. Добржанська // Наук. вісник Дипломат. академії Укр. – К., 2007. – Вип. № 14. – С. 221–231.
55. Докладная записка НКВД СССР № 4749/Б в ЦК ВКП(б) с изложением данных, й ученых от закордонного агента «Омсри», о положении в Турции и о деятельности грузинской и кавказской эмиграции в Европе и на Ближнем Востоке. – 5. 11. 1940. – С. 271.
56. Донскіс Л. Збережена ідентичність і сучасний світ / Л. Донскіс. – К. : Факт, 2010. – 312 с.
57. Дробязко С. Вторая мировая война 1939–1945. Восточные легионы и казачьи части в вермахте / С. И. Дробязко. – М. : ООО “Изд-во Астрель” ; ООО “АСТ”, 2001. – 48 с.
58. Дубровин Н. «История войн и владычества русских на Кавказе / Н. Дубровин. – СПб, 1886. – Т. III. – 557 с.
59. Еко У. Ур – фашизм / Умберто Еко // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 43 – 51.

60. *Энциклопедия постмодернизму* / [наук. ред. О. Шевченко]. – К.: Основи, 2003. – 503 с.
61. *Жизнь Картли // Сборник грузинских исторических источников*. – Тбилиси, 1955. – Т. I. – Вып. 11. – С. 12–20.
62. Жордания Н. Инструкция. Послана в Грузию: 1) Через Турцию – 27.10.1939. 2) Через Персию – 22.10.1939 (на груз. яз.) // Н. Жордания // *BDIC, microfilms des archives du gouvernement georgien, mfm 881, bobine 206*.
63. Жордания Н. *Моя жизнь* : пер. с груз. / Н. Жордания. – Stanford, California : The Hoover Institution on War, Revolution and Peace, 1968. – 268 p.
64. Жук С. І. Західна історіографія та епістемологія проблеми історичної науки / С. І. Жук // *Укр. іст. журнал*. – 1994. – № 1. – С. 45–53.
65. Землюк В. П. *Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності* : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Василь Петрович Землюк. – К., 2007. – 233 с.
66. Земсков В. Гулаг / В. Земсков // *Соц. исследования*. – 1991. – № 6. – С. 4.
67. *Идейно-символическое пространство постсоветской России: динамика, институциональная среда, акторы*; под. ред. О. Ю. Малиновой. – М. : Рос. ассоциация полит. науки (РАПН); Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 285 с.
68. Иванов І.Ю. *Феномен політичної ідентичності: політологічний аспект* [Е-ресурс]: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2012_4/34.pdf
Ivanov I.Y. *Fenomen politychnoyi identychnosti: politolohichnyy aspekt* [Е-ресурс]: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2012_4/34.pdf
69. Кавтарадзе М. *Янычары (воспоминания эмигранта)* / М. Кавтарадзе. – Тбилиси : Произв.-изд. объединение «Мецниереба», 2001. – 117 с.
70. Канделаки К. *Воспоминания* / К. Канделаки. – Париж, 1971. – 347 с.
71. Качанов Ю. Л. *Опыты о поле политики* / Ю. Л. Качанов. – М. : Ин-т эксперимен. социологии, 1994. – 159 с.

72. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований / И. Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 3–33.
73. Конквуст Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор : пер. з англ. / Р. Конквуст. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
74. Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2009. – 552 с.
75. Козловець М. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації: монографія / М. Козловець, Н.Ковтун. – Київ: ПАРАПАН, 2010. – С. 110-111.
76. Коркунов Н. Русское государственное право / Н. Коркунов. – СПб., 1909. – Т. I. – 306 с.
77. Короткий оксфордський політичний словник : пер. з англ. / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005. – 789 с.
78. Крестинина Е.С. Феномен политической идентичности / Е.С. Крестинина // Вестник пермского университета. Политология. Выпуск 1 (9). – С. 42 – 47.
79. Кульчицький С. “Колабораціонізм”. ОУН-УПА: державної зради не було / С. Кульчицький // Україна молода. – 1999. – 8 груд.
80. Кульчицький С. В. Методологія і методика наукового дослідження: Матеріали до нормативного курсу / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т іст. Укр. НАН України, 2003. – 32 с.
81. Лаурен А.-Л. Невідома ціна свободи – демократичні революції у Грузії, Україні та Киргизії / Анна-Лена Лаурен / зі шведської переклала Наталя Іваничук. – Львів : ЛА «Піраміда», 2013. – 148 с.
82. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 316 с.
83. Литвин О. М. Акупація Беларусі (1941–1944): питанні супраціву і калабарації / О. М. Литвин. – Мн. : «Беларускі кнігазбор», 2000. – 288 с.

84. Лісовий В.С. Культура-ідеологія-політика / Василь Семенович Лісовий. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1997. – 352 с.
85. Лубянка: Сталин и главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938 гг. / под ред. А.И. Яковлева ; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. – М. : Междунар. фонд «демократия», 2004. – 737 с.
86. Маглакалідзе Ш. Спогади / матер. до вид. підготував, передмовою та примітками забезпечив В. Рцихіладзе // Грузини під прапором Німеччини у Другій світовій війні. – Тбілісі : Вид-во «Ганатлеба», 1994 . – С. 186.
87. Моизи Доминик. Геополитика эмоций. Как культуры страха, унижения и надежды трансформируют мир/ Доминик Моизи; пер с англ. А. Патрикеева. – М.: Московская школа полит. исследований, 2010. – 216 с.
88. Мамардашвили М. Вена на заре XX века / Мераб Мамардашвили // Независимая газета. – 1991. – 20.10.
89. Мамулия Г. Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны / Г. Мамулия. – Тбилиси, 2007. – 412 с.
90. Марущенко О. В. Сучасна українська історіографія і проблема колабораціонізму в роки німецько-фашистської окупації України / О. В. Марущенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К. : НАН Укр. Ін-т іст. Укр., 2003. – Вип. 7. – Ч. I. – С. 47–62.
91. Миненков Г.Я. Политика идентичности с точки зрения современной теории / Г.Я. Миненков // Политическая наука. – 2005. – № 3. – С. 21–28.
92. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952 / П. Мірчук. - Львів, 1991. - 448 с.
93. Муковський І. Українці в збройних формуваннях країн – учасниць II світової війни / І. Муковський, О. Лисенко // Розбудова держави. – 1995. – № 5–6. – С. 14–17.
94. Наріжний Д. Ю. Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві : автореф. дис. канд. політ.

- наук : спец. 23.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / Д. Ю. Наріжний. – Дніпропетровськ, 2004. – 19 с.
95. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Ф. Ніцше. – К. : Основи, Дніпро, 1993. – 435 с.
96. Нольде Б. Очерки русского государственного права / Б. Нольде. – СПб., 1911. – 281 с.
97. Норман М. Наймарк. Геноциди Сталіна / М. Норман. – К. : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
98. Обращение Картли. – Тбилиси, 1973. – Т. 1. – 135 с.
99. Одинцов М.Н. На пути к свободе совести / М.Н. Одинцов. – М. : Наука, 1990. – 154 с.
100. Окорочков А.В. Комитет освобождения народов России / А.В. Окорочков. // Сб. матер. по истории Русс. освободительного движения 1941–1945 гг. – М. : «Грааль», 1997. – Вып. 1. – 268 с.
101. Очерки по Истории Грузии : в 8 т. / ред. М.М. Гаприндашвили, О.К. Жордания. – Тбилиси : Мецниереба, 1990. – Т. 5. – 618 с.
102. Очерки по Истории Грузии : в 8 т. / ред. М.М. Гаприндашвили, О.К. Жордания. – Тбилиси : Мецниереба, 1990. – Т. 2. – 614 с.
103. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства : навч. посіб. / Павленко Ю. В. ; від. ред. та автор вст. слова С. Кримський. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 1999. – 360 с.
104. Пасічник В.М. Національна ідея як чинник формування української політичної нації / В.М. Пасічник // Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М.М. Розумного (заг. Ред.), М.Т. Мтепика, В.М. Яблонського. – К. : НІСД, 2-12. – 2012 – С. 102-111.
105. Пашина Н. Легитимность власти как фактор политической идентификации украинских граждан / Н. Пашина // *European political and law discourse*. - volume 1. - Issue 1. - 2014. – p. 45-54.

106. Пашина Н.П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства: Монографія / Н.П. Пашина. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. – 416 с.
107. Петелицький С. До Освенціму за Україну / Степан Петелицький. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 264 с.
108. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. матер. / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. – М. : ИНФРА-М ; Весь Мир, 2001. – 302 с.
109. Політична історія України. XX ст. : у 6 т. Т. 4 : Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. ; кер. тому В. І. Кучер. – К. : Генеза, 2003. – 424 с.
110. Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці / уклали В. М. Піча, Н. М. Хома. – К. : «Каравела» ; Львів : «Новий світ-2000», 2001. – 320 с.
111. Попова О.В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / О.В. Попова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2002. – 258 с.
112. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 27–47 ; № 3. – С. 22–44 ; № 4. – С. 20–37.
113. Псалом Давида [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://toldot.ru/limud/library/ktuvim/tehilim/>
114. Реєнт О. П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти / О. П. Реєнт // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 42–52.
115. Рольф А. Пакт Между Гитлером и Сталиным. Оценка интерпретации советской внешней политики, включая новые вопросы и новые исследования / А. Рольф // Вторая мировая война. Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований. Пер. с нем. Предисл. В.Рана. - М.: "Весь мир", 1997. - С. 75-86.

116. Руткаускайте М. В. Политическая идентичность как результат процесса политической социализации / Руткаускайте Марите Викторовна [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sibac.info/index.php/2009-07-01-10-21-16/569-2012-01-16-14-59-18>.
117. Себайн Дж. Г. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
118. Семиряга М. И. «Коллаборационизм». Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. И. Семиряга. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 863 с.
119. Сергійчук В. Боротьба за волю, а не коляборація / В. Сергійчук // Визвольний шлях. — Київ ; Лондон, 2001. — Кн. 3. — С. 49-56.
120. Сергійчук В. Якими були ми «колаборантами» або майже за Шевченком: самі ж кажем – «ми – моголи...» / В. Сергійчук // Сучасність. – 2001. – Ч. 3. Берез. – С. 71–84.
121. Скнар О. Особливості політичної ідентичності старшокласників [текст] / О.Скнар // Соціальна психологія. – 2004. – № 5 (7). – С. 90–94.
122. Сладкий Д. Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки // [Електронний ресурс] - Режим доступу: [http://www](http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=83&c=2035) URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=83&c=2035>.
123. Словник іншомовних слів / за ред. О. С Мельничука. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Гол. ред.. УРЕ, 1985. – 966 с.
124. Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
125. Сміт Е.Д. Національна ідентичність [електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm> Smith, Anthony D. Natsionalna identychnist [electronic resource]: <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm>
126. Соколов Б. В. Тайны Второй мировой / Б. В. Соколов. – М. : Вече, 2000 – 236 с.

127. Соловьев С. А. Политическая социализация, идентичность и образование / С. А. Соловьев // Всероссийская социологическая конференция «Образование и общество» – 20–22 октября 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ssa-rss.ru/abstract_bank/1252918323.pdf.
128. Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в. / Н.А. Сотавов. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 221 с.
129. Стельмах Вікторія. Політична ідентичність і політична соціалізація / Вікторія Стельмах // Наукові записки. Серія «Культурологія». – 2013. – Випуск 12. – С. 425 – 430.
130. Таран Ю. Східні європейці чи західні слов'яни: проблеми ідентичності у Центрально-Східній Європі. Проект Україна. [Електронний ресурс] / Ю. Таран. – Режим доступа : http://dialogs.org.ua/print.php?part=project_ua&
131. Тард Г. Мнение и толпа / Г. Тард // Психология толп. – М. : Ин-т психологии РАН, Изд-во "КСП+", 1998. – С. 255–408.
132. Татаркевич Владислав. Історія шести понять: Мистецтво. Прекрасне. Форма. Творчість. Відтворництво. Естет. Переживання / Пер. з пол. В. Корнієнка / Владислав Татаркевич. – К.: Юніверс, 2001. – 368 с.
133. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы / С. Ткаченко ; под общ. ред. А. Е. Тараса. – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – 512 с.
134. Тоффлер Е. Третья Хвиля / Е. Тоффлер. – К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2000. – 480 с.
135. Трубайчук А.Ф. Друга світова війна / А.Ф. Трубайчук. – К., 1992. – 192 с.
136. Турган Ш. Неизлечимая болезнь великодержавников / Ш.Турган // Кавказ. – Мюнхен, 1952. – №9 (14). – С. 17–18.
137. Українська Радянська Енциклопедія : в 12 т. Т. 6. Італія–Колізія / гол. ред. М. П. Бажан. – К. : АН УРСР, 1961. – 576 с.

138. Українська Радянська Енциклопедія : в 12 т. Т.5. Кантата-Кулики / гол. ред. М.П. Бажан та ін. – К. : АН УРСР, 1980. – 568 с.
139. Фадєєв В.Б. Пізньомодерний соціальний порядок та трансформація політичного життя / В.Б. Фадєєв // Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М.М. Розумного (заг. Ред.), М.Т. Мтепика, В.М. Яблонського. – К. : НІСД, 2-12. – 2012 – С. 86-101.
140. Франкл Віктор. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / Віктор Франкл. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 160.
141. Фромм Э. Человеческая ситуация – ключ к гуманистическому психоанализу / Э. Фромм // Человеческая ситуация. – М.: Смысл, 1995. – С. 7–69.
142. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті : пер. з фр. / Франсуа Фюре. – К. : Дух І Літера, 2007. – 810 с.
143. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи / Ю. Хабермас. Донецк: Изд-во "Донбасс", 1999. – С. 48–58.
144. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.
145. Хантингтон С. Кто мы? : Вызовы американской национальной идентичности / Хантингтон Сэмюэл. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2004. – 635 с.
146. Хаустов В. Сталин, НКВД и репрессии / В. Хаустов, Л. Самуэльсон. – М. : РОССПЭН, 2009. – 432 с.
147. Хаханашвили Ал. «Царь Имеретии Соломон II» / Ал. Хаханашвили // АКАК. – Тифлис, 1911. – Т. XI. – № 748. – С. 734–735.
148. Церетели Г. «Вестник Энимки» / Г. Церетели. – Тбилиси, 1940. – Т. V–VI.

149. Чачава В. Грузинський колабораціонізм у Другій світовій війні / В. Чачава / Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2014. – Вип. 6. – С. 157-163.
150. Чачава В. Грузинський колабораціонізм у Другій світовій війні: витоки, причини та напрямки співпраці з III Рейхом / В. Чачава // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2014. – Вип. 17. – С. 60-69.
151. Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / Стефан Куртуа, Ніколя Верт, Жан-Луї Панне, Анджей Пачковський, Карел Бартошек, Жан-Луї Марголен. – Львів : Афіша, 2008. – 711 с.
152. Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым: из дневника Ф. Чуева / Ф. Чуев. – М. : Terra, 1991. – 623 с.
153. Шаап С. Мстива отрута: ріст невдоволення / Сібе Шаап ; пер. з нід. С. Святенко – К. : Вид-во Жупанського, 2015. – 22 с.
154. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни : монографія / В. О. Шайкан ; відп. ред. О. Є. Лисенко. – Кривий Ріг : Мінерал, 2005. – 466 с.
155. Штайт К. Советские военнопленные - массовые репрессии - принудительные рабочие / К. Штайт Рольф // Вторая мировая война. Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований. Пер. с нем. Предисл. В.Рана. - М.: "Весь мир", 1997. - С. 589-600.
156. Шуленбург В. фон. В грузинской политике / Граф Вернер фон Шуленбург // Грузинская дипломатия. – Тбилиси, 2003. – Т. 9. – С. 190–205.
157. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. К.: Институт социологии НАНУ, 1996. - 158 с.
158. Юнге М. Как террор стал «большим»: секретный приказ № 00447: технология его исполнения / М. Юнге, Р. Биннер. – М. : АИРО-XX, 2003. – 352 с.

159. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / пер. с англ. _ Э. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 486 с.
160. Яновська О. М. Політична ідентичність населення України [Електронний ресурс] / О. М. Яновська // Актуальные проблемы современных наук – 2011. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/15_APSN_2011/Politologia/10_87746.doc.htm.
161. Ясаи Энтони де. Государство / Э. де Ясаи. – Москва ; Челябинск : ИРИСЭН, Социум, 2016. – 410 с.
162. Ясинська В.С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / В.С. Ясинська. – К., 2004. – 20 с.
163. After Consensus: Critical Challenge and Social Change in America / Ed. By H. Lofgren, A. Shima. – Goteborg, 1998;
164. An den Herrn Reichsminister für die besetzten Ostgebieten, Reichsleiter Alfred Rosenberg, Berlin. 18.11.1944 / Schafi-Almag A., A. Djamalian, A. Alibekoff, M. Kedia, A. Kantemir, E. Kirimal, Dr. Scharimli, A. Melnik, R. Astrowsi. – (HIA. A. Dallin's collection. Box 6).
165. Arlt F. Auswirkung des Wlassow-Programmes bei den Nationalen Verbänden. – S. 1. 1FZ. – (Sammlung «Thorwald-Material»).
166. Arlt F. Auswirkung des Wlassow-Programmes bei den Nationalen Verbänden/ – SS. 2-3 IFZ. – (Sammlung «Thonvald-Material»).
167. Arlt F. Die Vertretung der Nationalitäten innerhalb des Wlassow-Komitees. – S. 1. IFZ. – (Sammlung «Thorwald-Material»).
168. Arlt F. Nicht-deutsche Verbände im Verband der deutschen Wehrmacht und des Wehrmachtgefolges. – S. 24. – (Спадок Г. фон Менде (Осло. Норвегія)).
169. Arlt F. Zur Entwicklung des kaukasischen Rates. – S. 2 IFZ. – (Sammlung «Thorwald-Material»).

170. Azerbaydzanian Volunteer Forces. The Use by the Germans of Soviet Nationals against the Soviet Union in the Late War, Intelligence Division. – DRS (52). – (Prepared at the request of JIO).
171. Besprechung mit Vertretern der Kaukasischen Verbindungsstabe am 4. 10. 1944. – Bundesarchiv (Berlin). – R 6/141.
172. Ball T. Political ideologies and the Democratic Ideal / T. Ball, R. Dagger. – New York : Harper Collins Publishers Inc., 1991. – 270 p.
173. Borch-Jacobsen M. The Freudian Subject / M. Borch-Jacobsen. – London, 1989. – 264 p.
174. Bräutigam O von. Erfahrungen mit den Freiwilligen aus dem russischen Raum im Kampf mit den Bolschewismus 1941–1945 / von Bräutigam O. – 1950. – Juni. – S.5 / Institut für Zeitgeschichte(IFZ). – (München.Sammlung «Thorwald-Material»).
175. Brockdorff W. Kollaboration oder Widerstand? Die Zusammenarbeit mit den Deutschen in den besetzten Ländern während des Zweiten Weltkrieges und deren schreckliche Folgen / W. Brockdorff. – München, 1986. – 355 S.
176. Bulletin du Comité national géorgien. – Paris. – 1940. – № 1. – Mars.
177. Callero P.L. The Meaning of Self-in-Role: a Modified Measure of Role-Identity / P.L Callero. // Social forces. – 1992. – Vol. 71. - № 2. – P. 485-501.
178. Conditions et modalités d'une attaque contre les centres pétroliers du Caucase, 23. 12. 1939, p. 1. Archives du ministère des Affaires étrangères de France (AMAE), Paris, Deuxième guerre 1939–45, papiers 1940, papiers Rochat, dossier. – № 36 (URSS). – Foi. 66.
179. Constitution du Comité national géorgien. Bulletin du Comité national géorgien, Paris, mars 1940, № 1. – p. 5-8.
180. Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945 / A. Dallin // A Study of Occupation Policies. – London : Me. Millan ; New York : St. Martin's Press, 1957. – P. 227–231.

181. Dalton R. Political Cleavages, Issues and Electoral Change / R. Dalton // Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective. – Thousand Oaks, 1996. – P. 333–334.
182. Die Geheimakten des französischen Generalstabes / Auswärtiges Amt. – Berlin : Deutscher Verlag, 1941. – 393 S.
183. Eisenstadt S. N. The Construction of Collective Identities and the Continual Reconstruction of Primordality and Sacrality – Some Analytical and Comparative Indications / S. N. Eisenstadt // Comparative Civilizations and Multiple Modernities. – 2003. – Vol. 1. – P. 75–134.
184. Fröhlich S. General Wlassow. Russen und Deutsche zwischen Hitler und Stalin / S. Fröhlich. – Bremen : MarkusVerlag Köln, 1987. – 403 S.
185. Gabliani G. Bericht über die kaukasischen Freiwilligen-Verbände in der Deutschen Wehrmacht, 26 . 3. 1945 / G. Gabliani // A. Jeloschek, Fr. Richter, E. Schütte, J. Semler, Freiwillige vom Kaukasus. Georgier, Armenier, Aserbaidshaner, Tschetschenen u.a. auf deutscher Seite. Der “Sonderverband Bergmann” und sein Gründer Theodor Oberländer, Graz-Stuttgart. – Leopold : Stöcker Verlag, 2003. – S. 292.
186. Grundlagen der Zusammenarbeit der Vertreter der von Russland unterdrückene Völker. Protokoll der Tagung der Vertreter der von Russland unterjochten Völker vom 18 November 1944 // HofaFmann. Kaukasien. – 1942/43. – S. 494–495.
187. Hall S. My European feelings are not only based on the fact that I live in Europe: On the new mechanisms in European and national identification patterns emerging under the influence of EU Enlargement / Stuart Hall // Journal of Language and Politics. – 2003. – № 2(1). – P. 175–204.
188. Harre R. The Singular Self An Introduction to the Psychology of Personhood / R.Harre. – London, 1998. – 336 p.
189. Herwarth H. von. Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931 bis 1945 / H. von. Herwarth. – Frankfurt-am-Main ; Berlin ; Wien :Ullstein,1982. – 297 S.

190. Hirsh F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the making of Soviet Union / F. Hirsh. – Ithaca : Cornell University Press, 2005. – 274 p.
191. Hoffman J. Die Geschichte der Wlassow-Armee / J. Hoffman. – Freiburg, 1986. – 650 S.
192. Hoffman J. Die Ostlegionen 1941–1943. Turkotataren, Kaukasier und Volgafinnen im deutschen Heer / J. Hoffman. – Freiburg : Rombach Verlag, 1976. – 76 S.
193. Hoffmann J. Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Ostvölker der Sowjetunion / J. Hoffmann. – Freiburg : Rombach Verlag, 1991. – 364 S.
194. Hoover institution Archives (HIA) // A. Dallin's collection. Box 6. Folder 6. Krdia Michael Autobiographie. – P. 2.
195. Huddy L. From Group Identity to Political Cohesion and Commitment [Electronic resource] / Leonie Huddy // Oxford Handbook of Political Psychology. 2013. /Leonie Huddy, David O. Sears, and Jack Levy (Eds.). - New York: Oxford University Press, 2013. 71p.-. – Access mode: [https://www.surrey.ac.uk/politics/research/researchareasofstaff/isppsummeracademy/instructors%20/Huddy_GroupIdentity_Handbook_2013%20\(2\).pdf](https://www.surrey.ac.uk/politics/research/researchareasofstaff/isppsummeracademy/instructors%20/Huddy_GroupIdentity_Handbook_2013%20(2).pdf)
196. Inglehart R. Cultural Shift in Advanced Industrial Society / R. Inglehart. Princeton : Princeton University Press, 1990. – 484 p.
197. Jeloschek A. Freiwillige vom Kaukasus. Georgier, Armenier, Aserbaidshaner, Tschetschenen u.a. auf deutscher Seite. Der «Sonderverband Bergmann» und sein Grunder Theodor Oberlander / A. Jeloschek, Fr. Richter, E. Schutte, J. Semler. – Graz- Stuttgart : Leopold Stocker Verlag, 2003. – 321 S.
198. Kahle G. Das Kaukasus projekt is Alliierten vom Jahre 1940 / G. Kahle. – Opladen, 1973. – 248 p.
199. Kedia M. Interview (Continuation from April 7). Geneva, 31.5. 1951 / M. Kedia. – Geneva. – P. 2. – (HIA. A Dallin's collection. Box 7).

200. Calhoun C. Nationalism and the contradictions of modernity / C. Calhoun // Berkeley j. of sociology. – 1997/1998. – Vol. 42. – № 1. – P. 1–30.
201. Kedia M. Interview, 8 4. 1951 / M. Kedia. – P. 7. – (HI A. A. Dallin's collection, Box 6, Folder 6).
202. Keyes Ch. The Dialectics of Ethnic Change / Ch. Keyes // Ethnic Change / ed. by Ch. Keyes – Seattle, 1981. – P. 3–30.
203. Kis D. Homo-Poeticus: Essays and Interviews / D. Kis. – New York : Farrar ; Strus ; Giroux, 1995. – 283 p.
204. Kleist P. Zwischen Hitler und Stalin, 1939–1945 / P. Kleist. – Bonn : Athenä-um-Verlag, 1950. – 338 p.
205. Kosyk W. L'Allemagne National-Socialiste et L'Ukraine / W. Kosyk. – Paris : Publications de l'Est Européen, 1986. – 400. p.
206. Kressenstein K. von. Meine Mission im Kaukasus. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von D. Paitschadze / K. von Kressenstein (General der Artillerie a. D.). – Tbilissi : Verlag samschoblo, 2001. – 220 S.
207. Kuromiya H. Stalin: Profiles in Power / Hiroaki Kuromiya. – Pearson : Longman, 2005 – 227 p.
208. Kymlicka W. Multicultural States and Intercultural Citizenship / W. Kymlicka // Theory and Research in Education. Sage Publications, 2003. – Vol. 1. – № 2. – P. 149 -158.
209. Lalanne G. Osttruppen. 39–45 / G. Lalanne, G. Bernage // Magazine. – Baycux : Egitions Heimdal, 1985. – № 8. – P. 3–27.
210. Landwehr R. Fighting for Freedom: The Ukranian Volunteer Division of the Waffen-SS / R. Landwehr. – Maryland : Manufactured in the United States of America, 1993. – 225 p.
211. Lannoy de F. Les volontaires géorgiens dans la Wehrmacht. 39–45 / F. de Lannoy // Magazine. – Baycux : Editions Heimdal, 2000. – № 174. – P. 18–29.
212. Lesaar H. R. The Relationship of European and National Identities [Electronic resource] / Henrik Richard Lesaar // Workshop «National

- European identity». – Prague. – № 6–8, December. – Access mode: <http://www.euintegration.net>.
213. List F. Die Volkerrechtliche, Stellung der Republik Georgien / F. List. – Wien, 1985. – 451 S.
214. Lowenhardt D. The Reincarnation of Russia. Struggling with the legacy of Communism. 1990–1994 / D. Lowenhardt. – Harlow, 1995. – 238 p.
215. Lt. Gen Wladyslaw Anders and Antonio Munoz. Russian Volunteers in the German Wehrmacht in WWII. - London, 1958. – 236 p.
216. L'Unité georgienne 1940. Une formation de l'armée française [Электронный ресурс] // De Bello Magazine. Paris, 1996. – № 73. – P. 17. – Режим доступа :https://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89migration_g%C3%A9orgienne_vers_la_France.
217. Mackenzie W.J. Political Identity / W.J. Mackenzie. – Harmondsworth, Manchester University Press, 1978. – 185 p.
218. Marie J.-J. Les Peuples deportés d'Union soviétique / J.-J. Marie. – Bruxelles : Complexe, 1995. – 201 p.
219. Mende G. V. Die Kaukasische Vertretungen in Deutschland während des Zweiten Weltkrieges / Mende. Professor Dr. Gerd von. // Ohne Otr 1960. NI Gerhard V. Megre. Ksropesefer Lirer Nara RG 263.– S.19.
220. Mende G. von. Die kaukasische Vertretungen in Deutschland während des Zweiten Weltkrieges / G. von Mende. – S.27. – (Спадок Г. фон Менде (Осло. Норвегія)).
221. Mende G. von. Die Kaukasische Vertretungen in Deutschland während des Zweiten Weltkrieges / G. von Mende. – S. 26. – (Спадок Г. фон Менде (Осло. Норвегія)).
222. Mende G. von. Die Nationalkomitees der Völker aus der Sowjetunion während des deutsch-sovietischen Krieges / G. von Mende. – S. 22. – (Наследие Г. фон Менде (Осло. Норвегія)).
223. Mende G. von. Interview, 25.5.1951 / G. von Mende. – Part II. – P.6. – (HIA. A Dallin's collection. Box.7).

224. Mende G. von. Meine Reise von Gunst nach Gunst vom 30. III -28 VIII 1945 / G. von Mende. – S. 15. – (Спадок Г. фон Менде (Осло. Норвегія)).
225. Molau A. Alfred Rosenberg. Der Ideologe des Nationalsozialismus. Eine politische Biographie / A. Molau. – Koblenz : Bublies, 1993. – 194 S.
226. Mühlen P. von. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg / P. von Mühlen. – Düsseldorf : Droste Verlag. – 1971. – 256 S.
227. Müller. Das Georgische Feld-Bataillon / Müller (Ernst August v., Hauptmann a. D.) – II/198. – S. 12–16 (Privatarchiv Dr. J. Hoffmann).
228. Mende Dr. Gerd von Fremdvölkpolitik in der Sowjet Union / Mende Professor Dr. – 1943. – S. 1. – (Nachlass Prof.von Mende Im Bestz der Familie von Mende).
229. Mende Dr. Gerd von Bemerkungen zu dem Bericht ueber die Freiwilligenverbände von General Köstring / Mende (Professor Dr.). – S.1. – (Nachlass Prof.von Mende. Im Besitz der Familic von Mende).
230. Naimark N. M. Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in twentieth Century Europe / N. M. Naimark. – Cambridge : Harvard University Press, 2001. – 248 p.
231. Neulen H.W. An deutscher Seite / H.W.Neulen. – München, 1985. – 168 S.
232. Nippold O. La Georgie du point do droit Internationale / O. Nippold. – Bern, 1920. – 322 S.
233. Osborn P. R. Operation Pike. Britain Versus the Soviet Union, 1939–1941 / P. R. Osborn. – Westport ; Connecticut ; London : Greenwood Press, 1966. – 245 p.
234. Parker S. Political Identities / S. Parker // Italian Cultural Studies / David Forgacs and Robert Lumley (eds.). – Oxford: Oxford University Press, 1996. – P.107-128.
235. Planner M. The Global Resurgence of Democracy / M. Planner. – Baltimore ; London,1993. – 432 p.

236. Reynaud (président du Conseil et ministre des Affaires  trangeres), Note remise a sFarabassade d'Angleterre a Paris le 25. 3. 1940. – AMAE, Deuxieme guerre 1939-45, papiers .1940, reconstitution Dejean, dossier № 1, Fol. 16.
237. Rich N. Hitler's War Aims. The establishment of New Order / N. Rich. – New York : Andre Deutsch, 1974. – Vol II. – 389 p.
238. Rochat (le directed politique ajoint), Note, 9.2.1940, AMAE, Deuxieme guerre 1939-45 papiers 1940, papiers Rochat, dossier n6 (URSS), fol.205
239. Rosenberg A. Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik / A. Rosenberg. – München, 1927. – 143 S.
240. Rosenberg A. Instruktion f r cinen Reichskommissar in Kaukasus. 7.5.1941 / A. Rosenberg. – S.2. – (Hoover Institution Archives (HIA). A.Dallin's collection. Box б. По данному вопросу смотрите также : Dallin A / German Rule in Russia 1941–1945. – P.228)
241. Rustow D. Transitions to Democracy: Toward a Dynamics Model / D. Rustow // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2. – № 3. – P. 337–363.
242. Schlesinger P.H. On National Identity: Some Conception and Misconceptions Criticized // Social sciences information. 1987. – Vol. 26. – 2. – P. 219-264.
243. Sword K. Deportation and Exile. Poles in the Soviet Union, 1939–1948 / K. Sword. – London : MacMillan, 1994. – 288 p.
244. Thorwald J. Die Illusion. Rotarmisten in Hillers Heeren / J. Thorwald. – Zürich : Droemer Knaur Verlag, 1974. – 400 S.
245. Tsomaia A. Micheil Kedia / A. Tsomaia // The voice of Free Georgia. – New-York, 1955. – № 7. – P. 27–31.
246. Unterochmen Mainz I. Zweite Redaktion. SS 1 Nachlass Prof. von Mende – (Besitz der Familie von Mende).
247. Vogler C. Social Identity and Emotion: the Meeting of Psychoanalysis and sociology / C. Vogler // The Sociol Review. – 2000. – Vol. – 48. - № 1. – P. 19-37.

248. Werth N. The Crimes of the Stalin Regime [Электронный ресурс] / Nicolas Werth. – Режим доступа: <http://stanford.edu/dept/france-stanford/Conferences/Terror/Werth.pdf>
249. White S. The Politics of Transition: shaping a Post-Soviet Future / S. White, G. Gill, D. Slider. – New York, 1993. – 350 p.